

સરળ ગુજરાતી ભાષામાં

શ્રી સત્યનારાયણ

પૂજન સામગ્રી, પૂજનવિધિ, પ્રત-કથાતત્ત્વ
પ્રતનું માહાત્મ્ય, પ્રતકથા,
થાળ, આરતી તથા બાપની સહિત

લેખન અને સંશોધનકર્તા
શરદચંદ્ર ઇશ્વરલાલ પુરોહિત

પ્રત કથાનું
રહસ્યદર્શન

રોજ ૧ ક્લાક પુસ્તક વાંચો અને જ્ઞાનના ભંડાર બનો.

Rs. 100/-

Rs. 120/-

Rs. 150/-

Rs. 235/-

Rs. 125/-

Rs. 200/-

Rs. 100/-

Rs. 40/-

Rs. 30/-

Rs. 30/-

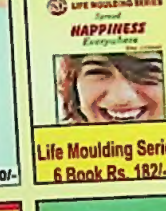
Rs. 22/-

Rs. 30/-

Rs. 30/-

Life Moulding Series
6 Book Rs. 182/-

Rs. 100/-

Rs. 130/-

Rs. 160/-

Rs. 30/-

Rs. 400/-

Rs. 600/-

Rs. 150/-

Rs. 100/-

Rs. 100/-

Rs. 40/-

Rs. 100/-

ॐ

શ્રી સત્યનારાયણ

પ્રત-કથાતત્ત્વ

લેખન અને સંશોધનકર્તા

શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ)

પ્રકાશક

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલની સામે,
100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015.

ફોન : 079-26934340, મો : 9825268759

SHRI SATYANARAYAN VRAT-KATHATATVA

Written by Sharadchandra Iswarlal Purohit

Published by Gurjar Sahitya Prakashan

102, Landmark Building, Opp. Seema Hall,

100 ft. Road, Prahladnagar,

Ahmedabad-380015.

Phone : 079-26934340, Mo. : 9825268759

© શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ)

શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત-કથાતત્ત્વ

(પ્રથમ આવૃત્તિ નકલ-૬૦૦, દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૦૦૦)

દ્વિતીય આવૃત્તિ સંવત ૨૦૪૭ સને ૧૯૯૧

પ્રકાશક : સરલાદેવી શરદચંદ્ર પુરોહિત

મુ.પો. ડુમસ, જિ. સુરત પર આધારિત મુદ્રાલેખ નવી આવૃત્તિ

પ્રથમ આવૃત્તિ : January, 2017

નકલ : 1000

પૃષ્ઠ સંખ્યા : 182

કિંમત : રૂ. 170

ISBN : 978-93-85581-52-6

પ્રાપ્તિસ્થાન

પ્રકાશક : ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલની સામે,

100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015.

ફોન : 079-26934340, મો : 9825268759

ગુર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380 001.

ફોન : 079-22144663

ટાઇપસેટિંગ અને મુદ્રણ : વિક્રમ કોમ્પ્યુટર સેન્ટર

એ-1, વિક્રમ એપાર્ટમેન્ટ, શ્રેયસ કોસિંગની પાસે,

આંબાવાડી, અમદાવાદ-380 015.

ફોન : 079-26620472, મો. 9879500179

અર્પણ

દિવંગતા અર્ધાંગિની

શ્રીમતી સરલાદેવી શરદચંદ્ર પુરોહિતની

પુણ્યસ્મૃતિમાં સમર્પિત આ અક્ષરપુષ્પ.

— શ્રી શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત
(શરદ વસિષ્ઠ)

લેખક પરિચય

નામ :- શ્રી શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ)

મુ.પો.ડુમસ, જિ. સુરત, જન્મસ્થળ-ડુમસ

જન્મદિનાંક :- આસો સુદ-૧૩, ગુરુવાર, વિ.સં. ૧૯૯૪
તા. ૭-૧૦-૧૯૩૮

હાલ નિવાસસ્થાન :- બ્લોક નં.૫૫/૪૨૦, ગુજરાત હાઉસિંગ બોર્ડ,
પાલનપુર પાટિયા, રાંદેર રોડ, સુરત-૩૯૫૦૦૫

મોબાઈલ :- ૯૬૩૮૨૬૪૭૫૭

પિતા :- શ્રી ઈશ્વરલાલ ભાઈશંકર પુરોહિત

માતા :- અ.સૌ.કમલાગૌરી ઈશ્વરલાલ પુરોહિત

પત્ની :- અ.સૌ.સરલાદેવી શરદચંદ્ર પુરોહિત

જ્ઞાતિ :- મોઢ ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણ, ગોત્ર :- વસિષ્ઠ

વેદશાખા :- શુક્લ યજુર્વેદ, ત્રિપ્રવરાન્વિત, માધ્યદિની શાખા

વ્યવસાય :-

(૧) ગુજરાત સરકારના સહકારી ખાતામાં અધિકારીપદ પરથી નિવૃત્ત
તા. ૩૧-૮-૯૬

(૨) હાલમાં સાહિત્ય સંશોધન, લેખન અને વૈદિક, પુરાણોક્ત
તાંત્રોક્ત કર્મકાંડ તેમજ ઉપાસના-યોગ

પ્રકાશિત ગુજરાતી પુસ્તકો :

(૧) 'તત્વોપચાર' (યૌગિક ચિકિત્સા) (૨) શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત કથા તત્ત્વ (૩) 'આ બધું શા માટે ?' ૬૫ વિષયોનું અને તાત્ત્વિક વિવેચન (૪) 'ગુરુતત્ત્વ પ્રકાશ' તેમજ ગુરુસાધના અને સિદ્ધિ (૫) 'શિવ સ્વરોદય રત્નાકર' (વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વજ્ઞાન સ્વરોદય) બૃહદ્ગ્રંથ (સાતમી આવૃત્તિ) (૬) કર્મની ગતિ (૭) નવગ્રહ પ્રભાવ અને કષ્ટ નિવારણ (૮) શ્રી સત્યવિનાયક વ્રતકથા તત્ત્વ (૯) 'કામ જિજ્ઞાસા' (તૃતીય પુરુષાર્થ: કામ) ગુજરાતી સાહિત્યમાં અજોડ ચિંતનપ્રધાન બૃહદ્ ગ્રંથ, કાયાની સરગમ પર પ્રકટ મધુર સુરાવલિની મૌન પરિભાષા સાથે મદનનાં પ્રગટ વિરામચિહ્નોનું ક્રિયાત્મક વૈજ્ઞાનિક વિવેચન નવીન ઉન્મેષોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં.....! (૧૦) 'દેવતા સિદ્ધિ મુદ્રા મહાવિજ્ઞાન' (૧૧) શીઘ્ર રોગનિવારણ મુદ્રા મહાવિજ્ઞાન (૧૨) 'શ્રી માતંગી મહાવિદ્યા' (સાધના અને સિદ્ધિ) (૧૩) છિન્નમસ્તા મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ) (૧૪) ભવતારિણી તારામહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ) (૧૫) શ્રી ભુવનેશ્વરી મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ) (૧૬) ધૂમાવતી મહાવિદ્યા (સાધના અને સિદ્ધિ)

શીઘ્ર પ્રકાશિત થનારા ગ્રંથો :- (૧૭) જન્મકુળડલી કે સમસ્ત કુયોગોં કા નિવારણ (હિન્દી) (૧૮) રહસ્યમયી સિદ્ધિવિદ્યા બગલામુખી । (૧૯) શશતારિણી તારા મહાવિદ્યા (૨૦) 'આકાશપ્રવાહ' (આકાશવાણી પરથી પ્રસારિત પ્રવચનો) (૨૧) ઝંકાર ચિંતામણિ (પ્રણવ રહસ્યમ્) બૃહદ્ગ્રંથ (૨૨) 'અક્ષર-શક્તિ' (મંત્ર-માતૃકા) બૃહદ્ ગ્રંથ (૨૩) બ્રાહ્મણની

અસ્મિતા (૨૪) જન્મદિવસ ક્યારે અને કેવી રીતે ઊજવશો ? (૨૫) શ્રાદ્ધ વિજ્ઞાન (૨૬) આત્મપૂજા ઉપનિષદ (આત્મજ્ઞાન, આત્મતીર્થ, આત્મપૂજા) (૨૭) દીપકતંત્ર (૨૮) સ્વસ્તિક તંત્ર (૨૯) ભસ્મતંત્ર (૩૦) તત્ત્વ-જ્યોતિષ (૩૧) ક્રિયાયોગ (૩૨) જ્ઞાનવાન ભવ (૩૩) આશ્ચર્ય તંત્ર.

શ્રીમાન પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ) અનેક વિષયોના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન, સંશોધક સાહિત્યકાર તરીકે જાણીતા છે. કોઈ પણ ગૂઢ વિષય પસંદ કરી મહાવિદ્યાર્થી તરીકે તેના મર્મ સુધી પહોંચી વિષયને ન્યાય આપવો તેમને માટે સ્વભાવગત છે. તેમનાં પ્રત્યેક પુસ્તકો અન્ય પ્રકાશનો કરતાં અલગ દૃષ્ટિકોણથી લખાયેલાં ચિંતનસભર છતાં સ્વાન્તઃ સુખાય અને સર્વજન ઉપયોગી છે, જેને વિદ્વાનો, સાધુ-સંતો પણ આવકારે છે.

સામાન્યતઃ લેખકની તત્ત્વશોધક વૃત્તિ, જ્ઞાન પ્રગલ્ભતા, યોગાનુભૂતિ અને ઉપાસના પદ્ધતિ સાથે કર્મઠતા તેમજ શાસ્ત્રીય અભિગમ તેમના ગ્રંથોના માધ્યમથી પ્રકટ થાય છે.

— પ્રકાશક

નિવેદન

મારે કહેવું જોઈએ કે, વિચારો મૌલિક છે જ નહીં, પરંતુ સત્ય મૌલિક છે.

સત્ય સદા મૌલિક છે. સત્ય સદાકાળ મૌલિક રહ્યું છે અને રહેશે.

તો મૌલિક સત્ય છે. સત્ય ઉધાર નથી. સત્ય વાસી નથી, સત્ય સદા તાજું છે. તે સદાકાળ તાજા, મૌલિક અને નવા એવા સનાતન સત્યને જાણવા માટે વાસી વિચારોથી યુક્ત બુદ્ધિ અને ઉધાર દિમાગ કામમાં આવતું નથી, હા, એવું બની શકે છે, કે સત્યનો કોઈ મત કે અભિપ્રાય મળે અને આપણે માની લઈએ કે આ સત્ય છે.

બાકી સત્ય સમજવું સહેલું નથી અને પચાવવું તો ઘણું જ કઠણ છે, સમગ્ર ભારત દેશમાં આદિકાળથી સત્યની ઉપાસના થતી આવી છે. સત્ય એ જ ભગવાનનું સાચું સ્વરૂપ છે.

સત્યાનુષંગિક શબ્દોવાળી ત્રણ ભગવદ્ કથાઓ છે તેમાં (૧) શ્રી સત્યનારાયણની કથા (૨) શ્રી સત્યદત્તાની કથા (૩) શ્રી સત્યવિનાયકની કથા.

તેમાં ભગવાન શ્રી સત્યનારાયણની કથા તો આસેતુ હિમાલય અને દ્વારકાથી આસામ સુધી જાણીતી છે. એટલું જ નહીં દેશાન્તરે વસતા સનાતની હિંદુઓએ તેની ઉપાસના સમગ્ર દુનિયામાં ફેલાવી છે. સર્વજન સાધારણ શ્રી સત્યનારાયણ ભગવાનની વ્રત કથા એટલા માટે સાંભળે છે કે જેથી ગરીબી, રોગ, દુઃખ અને જીવનના સંતાપોથી છૂટકારો થાય. છૂટકારો તો થાય છે પણ કામચલાઉ કાયમી છૂટકારો થતો નથી અને દુઃખ કેડો મૂકતું નથી. એનું કારણ શું ?

કારણ માત્ર એ જ છે કે આપણે યથાર્થ સત્યનારાયણનું વ્રત લેતા નથી. વ્રત પાલન માટે તપ કરતા નથી કે કથા પણ સાંભળતા નથી. અને સાંભળીએ તો સમજવા પ્રયાસ કરતા નથી. મનન કરતા નથી. અને જો કદી કોઈ મનન કરે છે તો નિદિધ્યાસન સુધી પહોંચતા નથી. આપણે તો કેવળ કથાના કથાનકોની વાર્તા તેનું તપ અને માહાત્મ્ય સાંભળીએ છીએ. થોડા તર્ક-વિતર્ક કરીએ છીએ, દલીલો કરીએ છીએ, પ્રસાદનો શીરો ખાઈએ છીએ અને સંતોષ માનીએ છીએ. એટલા માત્રથી કંઈ કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી, કથાના આદેશ પ્રમાણે આપણે આજીવન મહાન સત્યવ્રતી બનવાનું છે તો જ વાંછાસિદ્ધિ થશે.

સ્કંદપુરાણમાં પુરાણાચાર્યે કહ્યું છે કે —

આલોક્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ વિચારાર્થ ચ પુનઃ પુનઃ ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

બધાં શાસ્ત્રો જોઈને અને વારંવાર વિચાર કરીને એ જ એકમાત્ર સિદ્ધાંત દઢ થયો છે કે હંમેશાં ભગવાન નારાયણનું જ ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

લક્ષ્મીનારાયણ હૃદયમાં ભગવાન નારાયણનું નિજધામ સત્યલોક હોવાનો નિર્દેશ મળે છે, તે સત્યલોકના અધિષ્ઠાતા શ્રી સત્યનારાયણદેવ છે. તે જ સચરાચર વિશ્વના અણુ અણુમાં વ્યાપક વૈકુંઠાધિપતિ વિષ્ણુ છે, જગદાધાર છે. પાલન અને પોષણકર્તા પરમાત્મા છે. તેમની અસીમ કૃપાથી તેમના ગુણાનુવાદ ગાવાની તક પ્રાપ્ત થઈ અને સત્યનારાયણ કથાતત્ત્વનું જે રહસ્યોદ્ઘાટન કર્યું તે પણ તેમની અપાર કૃપાનું જ ફળ છે. અને લખાણમાં જે કંઈ ક્ષતિઓ હોય તે મારી છે. આ ગ્રંથના સર્જનમાં રહેલી ત્રુટિઓ નિવારવા માટે સુજ્ઞ વિદ્વાનોનાં સૂચનો આવકારવા તત્પર છું.

પરમકૃપાળુ ભગવાન સત્યનારાયણદેવે કૃપા કરી મને તેમની કથાનું રહસ્ય ગ્રંથસ્થ કરવા માટે નિમિત્ત બનાવ્યો તેમાં જાણે-અજાણે કોઈના પણ વિચારો આ કાર્યમાં પ્રેરણારૂપ બન્યા હોય તે સર્વનો ઋણ-સ્વીકાર કરું છું.

ભગવદ્ કૃપાથી ગ્રંથનિર્માણનું નિમિત્ત તો હું બન્યો. પરંતુ સારસ્વતોની કદર કરનાર લક્ષ્મીવંતો ન હોય તો કપરા કાળમાં ગ્રંથ પ્રકાશનનું કાર્ય પાર પડી શકતું નથી. પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ આ કાર્યમાં સહાયભૂત થવા માટે યોગાનુયોગ સુરત શહેરના નામાંકિત આર્કિટેક્ટ એન્જિનિયર વૈષ્ણવકુલોત્પન્ન પરમશ્રદ્ધેય શ્રી શૈલેષભાઈ જી. મારફતીઆને પ્રેરણા કરી અને તેઓ આ ગ્રંથના આશ્રયદાતા બન્યા છે. આ ‘સત્યનારાયણ વ્રતકથા તત્ત્વ’ની પ્રથમ આવૃત્તિ તેમજ આ બીજી આવૃત્તિ આમ બંનેય આવૃત્તિમાં તેઓશ્રીનું આર્થિક યોગદાન રહ્યું છે. તેઓશ્રીએ અનેકવિધ પ્રવૃત્તિમાંથી સમય કાઢી રસ લઈ માર્ગદર્શન આપ્યું અને આર્થિક સહાય આપી યશભાગી બન્યા છે તેમનો આભાર મારી ઋણ સ્વીકાર કરું છું.

માનનીય વિદ્વાનવર્ગે અને અન્ય સુજ્ઞ વાચકોએ આ ગ્રંથને અનુમોદન આપી જે તુલના કરી છે, તે સર્વના અભિપ્રાયને હું સાભાર આવકારું છું. નામાંકિત ચિત્રકાર અને મારા નિકટના મિત્ર શ્રી વાસુદેવભાઈ સ્માર્તનો આ પુસ્તકનું આવરણ-ચિત્ર તૈયાર કરવા બદલ આભારી છું.

સચ્ચિદાનંદ-વિગ્રહ ભગવાન સત્યનારાયણ સર્વના સુખદાતા બનો અને કલ્યાણ કરો એ જ અભ્યર્થના.

લિ. ભગવદ્ગુણાનુરાગી

શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત

(શરદ વરિષ્ઠ)

મો. ૯૯૦૪૯૭૩૦૭૨

આવકાર

(૧) 'શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત-કથા તત્ત્વ' નામક શ્રી શરદચંદ્ર ઈ. પુરોહિત નિર્મિત પુસ્તક બહુજનોપયોગી, સામાન્યજનોપયોગી અને વિદ્વજ્જનોને માટે પણ હાર્દરૂપ છે. વ્રત કેમ કરવું ? સત્ય શું છે ? તેના ઉપર ભાવપૂર્ણ દોહન કર્યું છે. અંતઃકરણપૂર્વકનો અભિપ્રાય છે કે લેખકના ખંત અને મહેનતની પ્રશંસા કરવા યોગ્ય છે. તેઓ આવા લોકોપકારક શાસ્ત્ર શુદ્ધ કાર્યો કરતા રહે એવી પરમાત્માને અભ્યર્થના છે.

તા. ૧૭-૬-૮૫

— શાસ્ત્રી રામનારાયણ શા. વ્યાસ

ઉપ-પ્રધાનાચાર્ય

શ્રી સૂર્યપુર સંસ્કૃત પાઠશાળા, સુરત

(૨) પરમ આદરણીય શ્રી શરદચંદ્ર ઈ. પુરોહિત

આપનું 'શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત કથા તત્ત્વ' સર્વજન ભોજ્ય, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય, દોષરહિત, અલંકારી, શ્રેયસ્કર તથા પ્રશંસનીય છે, આપના અનહદ પરિશ્રમ અને ઉપયુક્ત માહિતી સભર સરલ ગ્રંથે વાચકોને કૃતાર્થ કર્યા છે. વિશેષતઃ 'વાંછાસિદ્ધિ પ્રયોગો'નો આપનો સંગ્રહ નવીનતમ છતાં

સવિસ્તર સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય અભિગમ છે. પરમાત્માના અનુગ્રહથી અન્ય ગ્રંથોને સંસ્કાર આપી કૃતાર્થ થાઓ.

સુરત

— બાલકૃષ્ણ મણિશંકર શાસ્ત્રી

તા. ૧૬-૬-૮૫

સંસ્કૃત સાહિત્ય રત્નમ્, આયુર્વેદભિષક

(૩) રા. રા. વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન શરદચંદ્ર ઈ. પુરોહિત

આપે ‘શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત કથા તત્ત્વ’ ગ્રંથમાં ઘણો પરિશ્રમ વેઠીને તંત્રશાસ્ત્રની વિદ્યા બહાર આપી છે. આ પુષ્ટિવિદ્યાથી અજ્ઞાનતા નિવારી ભવિષ્યમાં બીજા ઘણાં બાળકો અને શિષ્યો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ છે. ‘ચક્ષુર્નમીલિતં યેન’ એ ન્યાયથી આપના બીજા ગ્રંથોનું પણ આયોજન થાય, એવી માતા સરસ્વતી તથા મહાલક્ષ્મીને પ્રાર્થના.

સુરત

— શાસ્ત્રી શુકદેવ શર્મા ત્ર્યંબકરામ

તા. ૨૦-૬-૮૫

‘જ્યોતિર્વિદ ભૂષણ’

(૪) આત્મપ્રિય શરદચંદ્ર ઈ. પુરોહિત

‘શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત તથા તત્ત્વ’ નામક તમારા પુસ્તકનું સાદ્યન્ત અવલોકન કર્યું છે. વિષય-વસ્તુની સંકલના સર્વાંગ શાસ્ત્રીય છે. ગ્રંથમાં દર્શાવેલ ‘વાંછાસિદ્ધિ પ્રયોગો’ ફળદાયક અને અભિનવ છતાં મંત્રશાસ્ત્રની મર્યાદામાં રજૂ કરેલ એક વિશિષ્ટ પ્રદાન છે. મૂળભૂત કથાના શ્લોકનું સ્થાન, મહત્તા અને સિદ્ધાંતની મૂલવણી પણ વિષય પરત્વેની તમારી ઊંડી કોઠાસૂઝ પ્રગટ કરે છે.

આવા તમારા અન્ય સંશોધિત ગ્રંથો પ્રકાશિત થઈ સમાજ માટે અમૂલ્ય પ્રદાન બની રહો. અને દિગન્ત કીર્તિ પ્રાપ્ત થાવ એવા મારા ગ્રંથ

અને ગ્રંથકારને હાર્દિક આશીર્વાદ છે.

તત્વોપચાર કેન્દ્ર, સુરત.

— મહારાજશ્રી બાલકૃષ્ણ દેવ

તા. ૧૬-૫-૮૫

(૫) ભારતદેશના ખૂણેખૂણે પ્રચલિત 'શ્રી સત્યનારાયણ વ્રતકથા'નું રહસ્ય અને માહાત્મ્ય કોઈ તત્ત્વદર્શી દ્વારા પ્રસિદ્ધ થાય તો તે અતિ ઉપયોગી ગણાય. આ કામ હુમસ નિવાસી વિદ્વાન શ્રી શરદચંદ્ર ઈ. પુરોહિત દ્વારા સંપાદન પામ્યું છે. એ સત્યદેવના ભક્તોનું અહોભાગ્ય છે. ધર્માચરણ સમજપૂર્વક કરવાથી તેનો સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય. અને તે ફળદાયી બની શકે.

વ્રત શું ? કથા શું ? તત્ત્વ શું ? શીરાનો મહાનૈવેદ્ય શા માટે ? આ બધાનું રહસ્યપૂર્ણ વિશ્લેષણ શ્રી શરદભાઈ પુરોહિતે તેમના 'શ્રી સત્યનારાયણ વ્રતકથાતત્ત્વ'માં કર્યું છે. આ તેમનું ચિંતન અને સાહસ જિજ્ઞાસુઓને ઘણું જ આનંદપ્રદ બનશે એવી આશા સહ વિરમીએ છીએ.

— શાસ્ત્રી વિશ્વનાથ ઉ. શુક્લ

— શાસ્ત્રી દેવશંકર ર. ઉપાધ્યાય

શ્રી અંબિકાનિકેતન વી. ટી. ચોકસી

સંસ્કૃત પાઠશાળા, સુરત-૭

(૬) શ્રીમન્તઃ શરદચન્દ્ર પુરોહિત મહાભાગાઃ

દૃષ્ટં ભવદ્ધિઃ સમ્પાદિતમ્ 'શ્રીસત્યનારાયણ વ્રતકથા તત્ત્વ' પુસ્તકમ્ ।
રહસ્યોદ્ઘાટનેન ભક્ત જનાનામ્ ભાવોત્તતિસ્સજ્ઞાતા । એવમેવનૈક ગ્રન્થાન્ સરહસ્યાન્
પ્રકટીકુર્વન્તિતિ મે ભગવશ્ચરણે પ્રાર્થના ।

ભાવાત્ક :

લબ્ધ ગુજરાત રાજ્ય પુરસ્કાર:

વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ: પण्डित भूषण:

नीलकण्ठ शुक्ल: सूर्यपुरीये:

(૭) શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત-કથાના તત્વાર્થ પર વિદ્વાન શ્રી શરદચંદ્ર પુરોહિતે સંશોધનાત્મક કામ કર્યું છે. તે આ યુગમાં માર્ગદર્શક નીવડશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. અનેક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, વિલક્ષણ દૃષ્ટિ, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ઈત્યાદિ સરળ ભાષામાં સમજાવ્યા છે. સત્ય શબ્દનું ભાષ્ય, શાસ્ત્રો, પુરાણો અને અનેક ભાષાઓના પ્રમાણથી દર્શાવ્યું છે. વ્યાસનો અર્થ દર્શાવતી એક નવીન વ્યાખ્યા આપી છે. વ્રત શબ્દ ક્યાં કેટલીવાર વપરાયો તેની સૂચિ પણ વાંચવા જેવી છે. વ્રતી, શ્રોતાઓ અને કથાવાચક આથી કેવળ પ્રસાદ નહીં પણ મહાપ્રસાદરૂપી તત્ત્વને પામશે.

તા. ૧૯-૮-૮૦

વાસુદેવ સ્માર્ત

નિવૃત્ત-ચિત્રકલા વિભાગ (રીડર)

મ. મ. વિ. બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી

વારાણસી

❀ યાળ ❀

આવો પ્રાણ પ્યારા મારા ભોજન જમાડું;
સત્યના છો સત્ય પ્રભુ પાય પખાળું.
રાધા બનીને મેં આ રસોઈ બનાવી;
પ્રેમના આંસુએ થઈ વાનગી રસાળી.
હૈયાની હાટડી અહીં બાજઠ બિછાવું;
તેમાં પ્રભુજી હું આપને પધરાવું.
હાથ પકડી વ્હાલા કરું કાલાંવાલાં;
નંદના છો લાલા તમે આનંદ મતવાલા.
ચમ્મર ઢોળું હું ચિત્તે નજરથી નિહાળું;
પંચ પ્રાણના કરી હું કોળિયા ભરાવું.
હૈયાની હૂંફે આ ભોજન ઊના ઊના;
આબરૂ ન જાય મારી જમો છાનામાના.
શીરો પૂરી ને વ્હાલા દાળ આ બનાવી;
કામધેનુ દોહી મોહન મીઠાઈ પડાવી.
કઢી-ભાત પોળીમાં સ્નેહ ધૂત છલકે;

પ્રેમે પ્રભુ જમો તો હૈયું મારું મલકે.
 ચેતના ચપટીક મારી ચટણી ધરી છે;
 કર્મોનાં પડ સરખા પાપડ કર્યા છે.
 અંતરમાં આથેલાં અથાણાં ભાવ રાયતાં;
 પ્રેમે સ્વીકારો પ્રભુ ભોજન મનભાવતાં.
 મગજ મગદળીયો ને કળાકળી લાડુની;
 અનપઢ, અગણિતને ગણાવવી શું કામની ?
 મનના કેશર ચિત્ત ચંદન લગાવું;
 વિરહની આશકી અત્તર છંટકાવું.
 વિવેક વિચાર પ્રભુ હૈયાનો આ-હાર લે;
 ચાહે વ્હાલા માર તું ભવપાર ઉતાર દે.
 જગના પાલક તમને હું શું જમાડું;
 જમતાં જોઈને હું દિલે આનંદ પમાડું.
 જળ જમનાની ઝારી બીડાં પાનનાં વ્હાલાં;
 એકતાની એલચી ને મુખ મતવાલા.
 ધ્યાન છે ઢોલિયા ને હૈયું હિંડોળો;
 વાયુનો વિંઝણો મેં પાથર્યો છે ખોળો.
 તમારું આ સર્વ પ્રભુ હું તમને જમાડું;
 નથી ઉપકાર નાથ ! કે શરદનું સપાડું !

— શરદચંદ્ર પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

॥ श्रीगुरुवे नमः ॥

श्री सत्यनारायण प्रत-कथातत्त्व

प्रथम अध्याय

व्यास उवाच ॥ एकदा नैमिषारण्ये ऋषयः शौनकादयः ।
पप्रच्छुमुनयः सर्वे सूतं पौराणिकं खलु ॥ १ ॥

श्री व्यासજ બોલ્યા : એક વખત (સહસ્રવાર્ષિક સત્ર માટે) નૈમિષારણ્યમાં એકત્રિત થયેલા શૌનક આદિ (૮૮,૦૦૦ ઋષિઓ જેઓ વેદશાસ્ત્રાદિથી સંપન્ન હતા તેઓએ) ઋષિઓએ પુરાણ તત્ત્વના ઉત્તમ જ્ઞાતા અને વ્યાસજના પ્રધાન શિષ્ય એવા સૂતજને પૂછ્યું, ત્યાં સત્યનારાયણની કથા અંકુરિત થઈ. ભૂમિકાને થોડીક વિચારીએ તો —

૧. વ્યાસ - મહર્ષિ વશિષ્ઠને શક્તિ નામે એક પુત્ર હતો. તેના પૌત્ર પરાશર થયા તે પરાશર અને મસ્ત્યગંધા (યોજન ગંધા - સત્યવતી)થી કુમાર અવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયા માટે પારાશર્ય કહેવાયા. તેમણે ચાલુ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં વેદ વિભાજન કરી, ચાર વેદને વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યા અને અઢાર પુરાણોની રચના કરી. તેમનું મૂળ નામ કૃષ્ણદ્વૈપાયન હતું. વેદનો

વિસ્તાર કર્યો એટલે વ્યાસ કહેવાયા. બ્રહ્મસૂત્રની રચના પણ તેમણે કરી. આ થઈ વ્યાસ મહર્ષિની ઓળખ. હવે વ્યાસ શબ્દ વિચારવા જેવો છે.

વ્યાસ એટલે આ વિશ્વ વર્તુળના મધ્યબિંદુને છેદીને જતી કામની રેખા (તેમાં એક ધર્મ અવિરુદ્ધ કામ અને બીજી દિશાનો બીજો ધર્મ વિરુદ્ધ કામ છે) તે વ્યાસ છે. અધ્યાત્મ-પક્ષે વ્યાસ થઈને વ્યાસના નિશાના ઉપર ઊભા રહીને પુરાણો વાંચવામાં આવ્યા હોય અથવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમને પામવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોય તો ચોક્કસ ખરો અર્થ હાથ લાગે.

ભૂમિતિની પરિભાષામાં દોરેલા ગોળ વર્તુળના મધ્યબિંદુને છેદીને પરિઘના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પસાર થતી રેખાને પણ વ્યાસ કહેવાય છે. જે વર્તુળના સમ - અર્ધ ભાગ કરે છે ને પોતે તટસ્થ - મધ્યસ્થી બની રહે છે.

વ્યાસ મહર્ષિ દ્વીપ - બેટ ઉપર જન્મ્યા હોવાથી દ્વૈપાયન અને કૃષ્ણવર્ણના (શ્યામ) હોવાથી કૃષ્ણ દ્વૈપાયન કહેવાયા.

વ્યવહારમાં પણ સાસુ-વહુ વચ્ચે, પુત્ર-પુત્રી વચ્ચે, માતા-પિતા વચ્ચે, ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે, ભાઈ-બહેન વચ્ચે તેમજ અન્ય સગાં-સ્નેહી અને મિત્ર વર્ગ વચ્ચેના સંબંધો જેની તેની સ્થાન મહત્તા જાળવીને તટસ્થપણે નભાવે એમ કરતાં તે બધાનાં દિલને-મનને ભાવે (ગમે) તે વ્યાસ કહેવાય.

વળી, સંસાર સમુદ્રના વ્યાપક માયારૂપ જળમાં પોતાની ધ્યેય સિદ્ધિની ભૂમિકા પર તટસ્થ રહીને જીવન જીવે તે પણ વ્યાસ થઈ જાય.

કથાનો વિસ્તાર કરી અન્યના જીવનનો શારીરિક અને માનસિક થાક ઉતારવા માટે શ્રમ કરે તે પણ વ્યાસ કહેવાય.

૨. એકદા - અહીં કથાના પ્રારંભમાં વ્યાસજીએ એકદા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો તે ખૂબ જ સૂચક છે. એકદા સ્વાભાવિક રીતે એકદાનો અર્થ એક દિવસ એમ થાય. પરંતુ વિશિષ્ટ અર્થ છે : ‘એકમ્ દદાતિ ઇતિ ।’ એક જ એવું સર્વ જીવાત્માઓનું ‘આશ્રય- સ્થાન જે પરમાત્મા છે તેનું સાયુજ્ય, તેનું સાલોક્ય, તેનું સારૂપ્ય અને તેનું સામીપ્ય’ આપે તેવો સમય કે દિવસ જે દિવસે પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું ભજન થઈ શકે. વ્રત કરવાની ઈચ્છા થાય, તેનું જ મનન ચિંતન થાય અને મન સર્વ કર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય, તે પરમાત્માની કૃપાનો ઉત્તમ દિવસ જે દિવસે ખાતરી થાય કે —

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ શરણં સુહૃત્ ।

પ્રભાવઃ પ્રલયઃ સ્થાનં નિધાનં બીજમવ્યયમ્ ॥ (ગીતા)

આથી જ સત્યનારાયણ-કથાની શરૂઆત ‘એકદા’ શબ્દથી થાય છે, એવા અસીમ અનુગ્રહ માટે કોઈ દિવસ નિશ્ચિત ન હોવાથી ‘યસ્મિન્ કસ્મિન્; દિને મત્યોં ભક્તિ શ્રદ્ધા સમન્વિતઃ’ એમ કહ્યું છે. એટલે કે,

જ્યારે જ્યારે ભક્તિ અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે પરમ અનુગ્રહ માની સત્યવ્રતમાં તત્પર બનવું.

૩. નૈમિષારણ્યે — એક વખત કેટલાક ઋષિઓએ બ્રહ્માજી સમીપ જઈને પ્રશ્ન કર્યો. તપ કરવા માટે ઉત્તમ સ્થળ કયું ? બ્રહ્માજીએ એક માનસચક્રનું નિર્માણ કર્યું. જે ચક્ર ફરતું ફરતું ચાલવા માંડ્યું. એટલે બ્રહ્માજીએ કહ્યું કે તમે આ ચક્ર ફરતું ફરતું જાય તેની પાછળ જાઓ. જ્યાં એ ચક્ર સ્થિર થાય અને આરા ખંડિત થાય તે સ્થળે તમે નિવાસ કરજો. ઋષિઓએ તે પ્રમાણે કર્યું; એટલે કે અત્યારના નૈમિષારણ્ય નામક સ્થળે

માનસ ચક્રના આરા ખંડિત થતાં ચક્ર સ્થિર થયું. આ સ્થળ લખનઉથી વાયવ્યમાં ૪૫ માઈલ અને સીતાપુરથી ૩૦ માઈલ દૂર આવેલ છે. જે હાલમાં નિમખાર વન તરીકે ઓળખાય છે. જે સ્થળે સત્યકર્મ, યોગ, ઉપાસનાદિ કરતાં કાળની અસર માલૂમ ન પડે અને અપૂર્વ એકાગ્રતા સધાય એવું નૈસર્ગિક સ્થળ હતું. જ્યાં ઋષિઓએ પોતપોતાની ઉપાસના શરૂ કરી અને ભવિષ્યમાં આવનારા ચારેય યુગોમાં ભયંકર અને અધર્મમૂર્તિ એવા કળિયુગનાં લક્ષણો સમજીને કળિયુગના અધર્મી નર-નારીઓના ઉદ્ધારાર્થે વિચાર કરવા લાગ્યા. તે સ્થળ હતું નૈમિષારણ્ય.

બીજી રીતે વિચારીએ તો, પૂર્વકાળમાં ઈક્ષ્વાકુ રાજાનું બારમું સંતાન નિમિ નામે રાજા થયા. તે જ્ઞાની, ધર્મજ્ઞ, ગુણવાન, સત્યવાદી અને યજ્ઞાદિ સત્કર્મ કરનારા હતા, તેમણે વશિષ્ઠ મુનિના શાપથી શરીર છોડ્યું તે પહેલાં દેવોના કહેવાથી તેમણે દેવી ભગવતી પરામ્બાની સ્તુતિ કરી. દેવીએ પ્રસન્ન થઈ વરદાન માંગવા કહ્યું, ત્યારે નિમિ રાજાએ વરદાન માંગ્યું કે —

“જ્ઞાનં તદ્વિમલં દેહિ યેન મોક્ષો ભવેદપિ ।

નેત્રેષુ સર્વભૂતાનામ્ નિવાસો મે ભવેદિતિ ॥”

(દેવીભાગવત ૬/૧૫૧૮)

અર્થાત્ ‘એવું નિર્મળ જ્ઞાન મને આપો, કે જેથી મારો મોક્ષ પણ થાય અને સર્વ પ્રાણીઓનાં નેત્રમાં મારો નિવાસ થાઓ.’ તે પછી પ્રસન્ન થયેલા જગદંબાએ કહ્યું કે : ‘તને નિર્મળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને પ્રારબ્ધ કર્મ બાકી હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓના નેત્રમાં તારો નિવાસ થશે અને વાયુ રૂપે તારા લીધે સર્વ પ્રાણીઓના નેત્ર પલકારો પામશે. (નિમિ શબ્દનો અર્થ છે - આંખનો

પલકારો, એક પલકારા જેટલો સમય તેને નિમિષ માત્ર કહેવાય છે.) તારા વાસથી મનુષ્યો, પશુઓ આંખના પલકારાવાળાં થશે અને દેવો પલકારા વિનાના થશે.

અધ્યાત્મ-પક્ષે નિમિ-આંખના પલકારા ચાલુ છે ત્યાં સુધી આયુષ્ય નિમિષ માત્ર કહેવાયું છે. પ્રારબ્ધ કર્મ દેહનું ભોગાયતન પૂર્ણ થતાં આંખના પલકારા નિમેષોન્મેષ બંધ થઈ જાય છે. આત્મા ખોળિયું બદલે છે.

પરંતુ સાંસારિક વાસનાના વિકારોને પ્રવેશતા અટકાવવાને માટે યોગીઓ ચિત્તવૃત્તિ નિરોધથી નાસાગ્ર-વૃત્તિ કેળવીને ત્રાટક જેવી ક્રિયાઓના સહારે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી આંખના પલકારા બંધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેથી સાંસારિક વાસના વૃત્તિઓ કાબૂમાં આવતાં પરમ તત્ત્વનું અનુસંધાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે આંખોના પલકારામાં રહેલા નિમિનો મોક્ષ થતાં સાધક પણ મુક્ત બને છે, માટે નિમિરૂપ પલકારાને સ્થિર કરી એકાગ્ર બનો, ધ્યાનમગ્ન થાવ, એટલે સર્જાશે નૈમિષારણ્ય પછી સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માની શોધ સહજ અને સરળ બનશે.

૪. શૌનક — ભારત વર્ષના પ્રાચીન કાળમાં જાણીતા ત્રણ કુલપતિઓ હતા. (૧) કાશ્યપ શ્રીનગરથી ૩ માઈલ દૂર આવેલ હરિ પર્વત ઉપર (૨) સાંદિપની ઉજ્જૈનમાં અને (૩) શૌનક નૈમિષારણ્યમાં. આ શૌનક તે જમાનાના સમર્થ વિદ્વાન ગ્રંથકાર હતા. એમણે ભાષ્યાનુક્રમણી, છંદાનુક્રમણી ઋગ્વિદ્યાન અને શૌનક સ્મૃતિ જેવા ઘણા ગ્રંથો આલેખ્યા છે.

અધ્યાત્મ પક્ષે શૌનક એટલે શૂન્ય થયા છે. કર્મ જેના તે, એવા મહાન જીવાત્મા પરમાત્માનું અનુસંધાન કરવા માટે નૈમિષારણ્યમાં નિવાસ

કરે કે તેના કુલપતિ બને અને નૈમિષારણ્યનું સર્જન કરી ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં સત્યની શોધમાં તત્પર બને એ સ્વાભાવિક છે.

વળી, સત્યનો સાચો શોધક કે સાધક શૌનક હોવો જોઈએ. 'તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિવ્રજ્જનેન સેવયા' ના સિદ્ધાંત મુજબ તેઓ હંમેશાં નમ્રતાથી ગુરુજનોની સેવા કરે.

પ્રણામ કરે અને વિનયયુક્ત પ્રશ્નો વડે તે પોતાનું સમાધાન કરે તે શૌનક.

શૌનક ગૃત્સમદના પુત્ર શુનકના પુત્ર હતા. જેના પુત્ર બૃહદ્વચન વિખ્યાત મુનિ થયા. આ શૌનક શિક્ષા, કલ્પ આદિ વેદ-વેદાંગના પ્રવક્તા હતા. શૌનકને વક્તા કે ઉપદેશક થવા કરતાં પ્રશ્નો પૂછવાનું વધુ ગમતું, એવી પ્રશ્ન પરંપરામાંથી જ સત્યનારાયણની કથાનો ઉદ્ભવ થયો છે.

૫. સૂતમ્—મન્વાદિ સ્મૃતિઓ અનુસાર શૂદ્ર પુરુષથી વૈશ્ય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલું બાળક 'આયોગવ', ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયેલું બાળક 'ક્ષતા' અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન નરાધમ બાળક 'ચાંડાલ', કહેવાય છે. ક્ષત્રિય પુરુષથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં પેદા થયેલું બાળક 'સૂત', વૈશ્ય પુરુષથી ક્ષત્રિય સ્ત્રીમાં પેદા થયેલું બાળક 'માગધ' અને બ્રાહ્મણ સ્ત્રીમાં પેદા થયેલું બાળક 'વૈદેહ' કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ પતિ દ્વારા વૈશ્ય કન્યામાં પેદા થયેલું બાળક 'અંબજ' અને શૂદ્ર કન્યામાં પેદા થયેલું બાળક 'નિષાદ' અથવા તો 'પાશ્શવ' કહેવાય છે. એવી રીતે નિષાદ પુરુષથી વૈદેહ સ્ત્રીમાં પેદા થયેલું બાળક 'ચર્મકાર' યા 'ચમાર' કહેવાય છે. ડોમ, ભંગી, એ બધા ચાંડાલના જ પ્રકાર છે. ચમાર, ભંગી, ચાંડાલ એ સઘળી પ્રતિલોમ સંકર જાતિઓ

ઉપર જણાવેલ કારણોને લીધે જ નિંદનીય અને વ્યભિચારને કારણે જ અસ્પૃશ્ય માનવામાં આવતી.

અસ્પૃશ્યતા માટે બીજું કોઈ કારણ ન હતું. એમના શરીરની વીજળી(ઉર્જા) (Magnetism) ઘણી જ દૂષિત હોવાથી, ઉચ્ચ વર્ણના સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાના શરીરની ઉત્તમ વિદ્યુત(ઉર્જા)ના રક્ષણાર્થે એવાઓને અડકવાનું અયોગ્ય મનાતું.

વેદમાં પણ આ બાબતનું એક મંત્ર સમર્થ કરે છે કે :

‘ય ઇહ કપૂ ય ચરણા અભ્યાસો હ યત્ત કપૂ યાં યોનિમાપદ્યતે
શ્વયોર્નિં વા સૂકરયોનિ વા ચાણ્ડાલયોર્નિં વા ।’

અર્થાત્ નિંદીત પાપકર્મી માણસ, શ્વાન, શુકર (ભૂંડ), ચાંડાલ આદિ અધમ યોનિમાં જન્મે છે. એટલે વેદના મત પ્રમાણે ચાંડાલ યોનિ એ નીચ યોનિ છે, એમ વેદવાદીઓએ સાબિત કરેલ છે.

ઉપરોક્ત જાતિ પ્રમાણોની ચર્ચામાંથી જણવા મળ્યું કે બ્રાહ્મણ માતા અને ક્ષત્રિય પિતાના વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયેલાને સૂત કહે છે. તેનામાં બ્રાહ્મણનું બ્રહ્મતેજ અને ક્ષત્રિયનું ક્ષાત્રતેજ આવવાથી તે વખતના સુજઞ્ઞ ઋષિમુનિઓએ એ જાતિને અપનાવી લીધી. તેમને વેદાધિકાર ન હોવાથી, બ્રહ્મવેત્તા ઋષિઓએ કેટલાક વિદ્વાન સૂતોને દેવતાઓ, ઋષિઓ અને રાજાઓની વંશાવલિ, બિરદાવલિ, ઇતિહાસ અને પુરાણની કથાઓ રચવાનું કાર્ય સોંપ્યું. નૈમિષારણ્યમાં જ્યારે સહસ્ત્રવાર્ષિક સત્રનું આયોજન થયું ત્યારે પ્રત્યેક નવમો દિવસ અનધ્યાય મનાતો. તે દિવસે રોમહર્ષણ, ઉગ્રશ્રવા જેવા વિદ્વાન સૂતોને બ્રહ્માસન આપવામાં આવતું. તે સમયે

વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ભૃગુ, અંગિરા જેવા મહર્ષિઓ નમ્રભાવે તેમની કથા સાંભળતાં. આ રીતે પુરાણ સાહિત્યના નિર્માણમાં સૂત જાતિનો ફાળો મોટો છે. જે સૂત પૌરાણિક કહેવાતા.

અહીં સત્યનારાયણની કથાના વક્તા સૂત પુરાણિક છે ને પ્રશ્નકર્તા શૌનકાદિ ઋષિઓ છે.

સૂત શબ્દનો એક વિશેષ અર્થ એવો છે કે ‘ત’ એટલે આત્માનો-સત્યનો અનુભવ જે રીતે થાય એવા તત્ત્વની જેને ખબર છે તે સૂત પુરાણી-કથા કહેનાર.

કથા શબ્દના અક્ષરો ઉલટાવીએ તો શબ્દ બને થાક એટલે જીવનમાં શારીરિક અને માનસિક થાક ઉતારવાનું સાધન તે કથા.

વળી, કથા એટલે શ્રોતા અને વક્તા વચ્ચે મનમેળ સાધી દિલની વ્યથા દૂર કરવાની પ્રથા એમ પણ કહેવાયું છે.

શૌનકાદિ ઋષિઓ સૂત પુરાણિકને પૂછે છે - વ્રતેન તપસા કેન પ્રાપ્યતે વાંછિતં ફલમ્ ‘કયું વ્રત કે તપ કરવાથી માણસને ઈચ્છેલું ફળ મળે છે? હે મહામુનિ ! અમે તે સાંભળવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ તે બધું અમને કહો.’

સત્યનારાયણની કથામાં મહત્ત્વનાં ત્રણ અંગો છે : (૧) પૂજન (૨) કથાશ્રવણ (૩) વ્રત.

(૧) પૂજન : મંગલાચરણ, સંકલ્પ, ગણેશપૂજન, પુણ્યાહવાચન, કલશસ્થાપન, નવગ્રહપૂજન, પૂર્વારાધન, કથાશ્રવણ હોમ (ઉત્તર ભારતમાં કેટલાક સ્થળોએ હોમ પણ કરવામાં આવે છે.) પછી ઉત્તરપૂજન, નૈવેદ્ય,

સમર્પણ, આરતી, મંત્રપુષ્પાંજલિ અને પ્રસાદગ્રહણ આ રીતે પૂજનનો ક્રમ છે. (પૂજનક્રમ દેશકાળ અનુસાર કથાની અન્ય પ્રતોમાં ઉપલબ્ધ હોઈ તેનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ કર્યો નથી.)

દુનિયામાં બધા લોકો સુખ, સામર્થ્ય અને સંપત્તિ ઇચ્છે છે. દુઃખ કોઈને ખપતું નથી. ભૂતદયા અને સત્યાચરણ વિના સાચું સુખ, સામર્થ્ય કે સંપત્તિ મળતાં નથી.

આ જ સિદ્ધાંત પુરાણકારે રૂપકો દ્વારા માનવમન પર ઠસાવવા પ્રયાસ કરેલ છે. પુરાણો કહે છે સામર્થ્ય અને સંપત્તિ એટલે શક્તિ અને લક્ષ્મી. અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સંપત્તિ એટલે શક્તિ અને લક્ષ્મી. અનુક્રમે કલ્યાણની ઇચ્છા અને સત્ય એટલે કે શિવ અને સત્યનારાયણને આધીન રહે છે. કેમકે શક્તિ એ શિવની અર્ધાંગના છે. વળી, સત્ય સ્વરૂપ શિવને અનુસરનારી તે પ્રકૃતિ કે પત્ની તે સતી છે, તે જ શક્તિ પાર્વતી છે એમ પણ કહેવાયું છે. અને સત્યનારાયણની પત્ની તે લક્ષ્મી છે. પતિની આરાધના તમે કરો એટલે પત્ની જરૂર તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરે.

આ રીતે ધન, ધાન્ય, સંતતિ, વગેરે ઐહિક લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ માટે લોકોએ સત્યનારાયણનું આરાધન કરવું એમ કથામાં કહેલું છે.

સાકાર ઉપાસના અને સાપેક્ષ મૂર્તિપૂજા એ નિરાકાર તરફ જવાનું પ્રથમ સોપાન છે. જેથી મૂર્તિપૂજનનું મહત્વ પણ છે. સત્યનારાયણની પૂજા લોકોમાં પ્રચલિત કરવામાં બે હેતુઓ સંધાયેલા છે. લોકોએ સત્યનું સેવન કરવું એ એક ઉદ્દેશ અને સત્યનો મહિમા સમાજમાં નિરંતર ગવાતો રહે. પરંતુ માત્ર સ્થૂળ પૂજાનો આડંબર, કથાશ્રવણ અને પ્રસાદ ભક્ષણની

ભાંજગડમાં આ વ્રત પાછળ સત્યનો જે મહિમા છે, સત્યનારાયણના જે ફાયદા છે તે લોકોના ધ્યાનમાં આવતા નથી. આ પૂજાને ઉત્સવનું નામ નથી આપ્યું, કારણ કે ઉત્સવમાં આપણે કોઈ પણ ભૂત-વૃત્તાંતને અનુલક્ષીને અથવા ધાર્મિક પ્રસંગને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને ઉત્સાહપૂર્વક સહર્ષ તેનું સ્મરણ કરીએ છીએ, અને આનંદ અનુભવીએ છીએ. જ્યારે વ્રતમાં તો આપણું જીવન ઉચ્ચતર બનાવવા માટે ચોક્કસ આદર્શ નજર સમક્ષ રાખી દીક્ષા ગ્રહણ કરીએ છીએ અને તેને અનુરૂપ અડગતાથી નિયમ પાલન કરીએ છીએ.

(૨) કથા શ્રવણ : કોઈ પણ કથા-વ્રત કે દેવની મહત્તાને અનુરૂપ પ્રસંગો જે બન્યા હોય તેના ઉપર રચાયેલી હોય છે. તેના માહાત્મ્યમાં વસ્તુની વાસ્તવિકતાનું દર્શન થાય છે. વ્રતકથામાં વ્રતના સિદ્ધાંતોનું ઉચિત દૃષ્ટાંતો દ્વારા પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે, જેથી વ્રતપાલન માટેની નિષ્ઠા પ્રબળ બને. તે કથાના પાત્રો દ્વારા સમજી શકાય તેમ છે.

(૩) વ્રત : સત્યનારાયણની કથામાં ‘વ્રત’ શબ્દ કેન્દ્ર સ્થાને છે. ‘વ્રત’ શબ્દ વારંવાર વપરાયો છે. વળી, વ્રત શબ્દ માટે આગ્રહ પણ ઓછો નથી જુઓ આ રહ્યા પ્રમાણો :

પ્રથમ અધ્યાય : (૧) ‘વ્રતેન તપસા કિં વા ।’ (૨) ‘વ્રતમસ્તિ મહત્પુણ્યં ।’ (૩) ‘વ્રતં સમ્યગ્વિધાનતઃ ।’ (૪) ‘કૃતં કેનૈવ તદ્વ્રતમ્ ।’ (૫) ‘કદા કાર્યં હિ તદ્વ્રતમ્ ।’ બીજો અધ્યાય : (૬) ‘તસ્ય ત્વં પૂજનં વિપ્ર કુરુસ્વ વ્રતમુત્તમમ્ ।’ (૭) ‘વિદ્વાનં ચ વ્રતસ્યાપિ વિપ્રાયા ભાષ્ય યત્નતઃ ।’ (૮) ‘તદ્ વ્રતં સંકરિષ્યામિ યદુક્તં બ્રાહ્મણેન વૈ ।’ (૯) ‘તતઃ પ્રાતઃ સમુત્યાય સત્યનારાયણ વ્રતમ્ ।’ (૧૦) ‘તેનૈવ બન્ધુભિઃ સાર્ધં

सत्यस्य व्रतमाचरत् ।' (११) 'बभूव स द्विजश्रेष्ठ व्रतस्यास्य प्रभावतः ।'
 (१२) 'ततः प्रभृति काले च मासि मासि व्रतंकृतम् ।' (१३) 'एवं
 नारायणस्येदं व्रतं कृत्वा द्विजोत्तमः ।' (१४) 'व्रतंमस्य यदा विप्राः
 पृथिव्यां संचरिष्यति ।' (१५) 'शृणुध्वं मुनयः सर्वे व्रतं येन कृतं भुवि ।'
 (१६) 'बंधुभिः स्वजनैः सार्धं व्रतं कर्तुं समुद्यतः ।' (१७) 'तृष्ण्या
 पीडितात्मा च दृष्ट्वा विप्रकृतं व्रतम् ।' (१८) 'सत्यनारायणस्येदं व्रतं
 सर्वेप्सितप्रदम् ।' (१९) 'तस्मादेतद् व्रतम् ज्ञात्वा काष्ठक्रेताऽतिहर्षितः ।'
 (२०) 'तेनैव सत्यदेवस्य करिष्ये व्रतमुत्तमम् ।' (२१) 'ततो बन्धुसामाहूय
 चकार विधिना व्रतम् ।' (२२) 'तद् व्रतस्य प्रभावेण धनपुत्रान्वितोऽभवत् ।'
 श्रीश्लो अध्यायः (२३) 'भद्रशीला नदी तीरे सत्यस्य व्रतमाचरत् ।' (२४)
 'दृष्ट्वा स व्रतिनं भूपं प्रपच्छ विनयान्वितः ।' (२५) 'व्रतं च स्वनैनः
 सार्धं पुत्राद्यावासिकाम्यया ।' (२६) 'भार्यायै कथितं सर्वं व्रतं
 संततिदायकम् ।' (२७) 'तदा व्रतं करिष्यामि यदा मे संततिर्भवेत् ।'
 (२८) 'न करोषि किमर्थं वै पुरा संकल्पितं व्रतम् ।' (२९) 'विवाह समये
 त्वस्याः करिष्यामि व्रतं प्रिये ।' (३०) 'ततो भाग्यवशात्तेन विस्मृतं
 व्रतमुत्तमम् ।' (३१) 'गत्वापश्यद् व्रतं तत्र सत्यनारायणस्य च ।'
 (३२) 'द्विजालये व्रतं मातृदृष्टं वाञ्छितं सिद्धिदं ।' (३३) 'तच्छ्रुत्वा
 कन्यका वाक्यं व्रतंकर्तुं समुद्यता ।' (३४) 'व्रतं चक्रे चैव साध्वी बन्धुभिः
 स्वजनेः सह ।' (३५) 'व्रतेनानेन तुष्टोऽसौ सत्यनारायणः प्रभुः ।' यथो
 अध्यायः (३६) 'इति मातृवचः श्रुत्वा व्रतं कृत्वा समाप्य च ।' पांथभो
 अध्यायः (३७) 'य इदं कुरुते सत्यव्रतं परमदुर्लभम् ।' (३८) 'इति

વઃ કથિતં વિપ્રાઃ સત્યનારાયણવ્રતમ્ ।’ (૩૯) ‘ભવિષ્યતિ કલ્પૌ સત્યવ્રતરૂપી સનાતનઃ’ (૪૦) ‘વ્રતં યૈસ્તુ કૃતં પૂર્વં સત્યનારાયણસ્ય ચ ।’

આ રીતે ૧૬૯ શ્લોકની કથામાં કુલ ૪૦ વાર વ્રત શબ્દ જુદી જુદી રીતે પ્રયોજવામાં આવેલ છે. એ સત્યવ્રતની મહત્તા સૂચવે છે.

વેદો, ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રોએ વિશ્વભરના વિદ્વાનોને અધ્યાત્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કરીને ભલે ચક્રિત કર્યા હોય, તથાપિ ભારતીય જનજીવનમાં આજે પણ થોડી ઘણી જે આસ્તિકતા, ધર્મભાવના અને નૈતિક મૂલ્યો પરની શ્રદ્ધા જીવતી દેખાય છે, એનું શ્રેય ખરેખર રામાયણ મહાભારત વગેરે પ્રાગૈતિહાસિક કથાઓ ઉપરાંત પુરાણ સાહિત્યને ફાળે જાય છે. પુરાણોની કથામાં લોકભાવનાનું પ્રતિબિંબ છે. હિન્દુ ધર્મ, હિન્દુચર્યા અને હિન્દુ સંસ્કૃતિના કોશ સમા પુરાણો ભલે એ જમાનાની સમાધિભાષામાં લખાયેલા હોવાથી કેટલાક પ્રસંગો અને કથાનકો સહેલાઈથી સમજી શકાતા નથી. પરંતુ બુદ્ધિમત્તાની ઊણપને લીધે સમસ્ત પુરાણ સાહિત્યને વગોવવું તે બરાબર નથી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા પ્રક્ષિપ્ત અંશ પણ હોવાનો એ તો ઉજજવળ ચંદ્રના નાના કલંક જેવું છે, તે ગણતરીમાં ન લઈએ તો પુરાણોના વિશુદ્ધ મહિમા વિશે જરૂર માન ઉત્પન્ન થશે. ભારતના પ્રાચીન દેવમંદિરો, કલાશિલ્પો, કથોપાખ્યાનો એના જીવંત સાક્ષી છે.

આવા અદ્વાર પુરાણો પૈકીના એક સ્કંદ પુરાણમાં સર્વજનહિતાય સત્યની સાધના-આરાધના પ્રત્યે અંગૂલિનિર્દેશ કરવા આલેખાયેલી એકમાત્ર

‘સત્યનારાયણ વ્રતકથા’ અજોડ છે. એ પ્રત્યેક પ્રાંતમાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને આસામથી દ્વારકા સુધી દેશના ખૂણે ખૂણે ‘ગેહે ગેહે જને જને’ પ્રત્યેક ઘરમાં અને વ્યક્તિમાં જાણીતી છે.

ભારતવાસીઓએ પોતાની સંસ્કૃતિની સાથે આ કથાનો પ્રચાર દુનિયાના અન્ય ભાગોમાં પણ કર્યો છે, વ્યાપકતામાં એનો જોટો નથી.

તેમાં જગતના દુર્જય દુઃખ દુર્ગોને તોડવાની તાકાત રહેલી છે.

સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ દૂર કરી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આ કથામાં સર્વ વર્ણ માટે સર્વકાળે મોજૂદ અને અબાધિત રહી છે. અને 'વિશેષતઃ કલિયુગે સત્યપૂજા ફલપ્રદા ।'

કલિયુગમાં સત્યપૂજા વિશેષ ફળદાયક છે.

કલિયુગનો માનવ કષ્ટસાધ્ય મોટાં વ્રત-જપ-તપ કરી શકવાનો નથી. સમય, શક્તિ ને સંપત્તિનો વધુ વ્યય એને પાલવશે નહિ. જનતાના કલ્યાણના પાયારૂપ આસ્તિકતા, ધર્મભાવના અને સદાચારનાં નૈતિક મૂલ્યો પરની શ્રદ્ધા કલિકાળના પ્રતાપે ઘટતાં જશે; એટલું જ નહિ, પરિણામે સામાન્ય જનસમાજમાંથી દયા, દાન, ત્યાગ, ધૈર્ય, શૌચ, પ્રતિભા, વિનય, શીલ, સરળતા, મનની દૃઢતારૂપી દમ, સહનશીલતારૂપી તિતિક્ષા, ગમતું ન ગમતું થવા વિષેની ઉદાસીનતારૂપી ઉપરતિ વગેરે જરૂરી ગુણધર્મો ક્ષીણ થવા માંડશે. એવું આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિમુનિઓએ જાણ્યું અને કલિયુગના માણસોના કલ્યાણનો સરળ ઉપાય ક્યો તે ઉપર નૈમિષારણ્યમાં એકઠા થયેલા ઋષિમુનિઓએ વિચાર વિમર્શ શરૂ કર્યો. એમ કથાકાર વ્યાસ મહર્ષિએ કથાની ભૂમિકા બાંધતાં કહી દીધું.

અને કયું વ્રત કે તપ કરવાથી માણસને ઈચ્છેલું ફળ મળે છે ? તે હે મહામુનિ ! અમે સાંભળવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ. એવા શૌનકાદિના પ્રશ્નનો ઉત્તર વાળતાં શ્રી સૂતજી કહેવા માંડ્યા : 'એકવાર દેવર્ષિ નારદે લક્ષ્મીપતિ ભગવાન વિષ્ણુને આવો જ પ્રશ્ન કર્યો હતો, ત્યારે તેમણે નારદજીને જે કહ્યું હતું તે તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.'

નારદ એટલે ભગવાનનું મન, નારદ એટલે ભગવાનના સી.આઈ.ડી. કે ખબરપત્રી એમ પણ કહેવાય, અને ભગવાન માટે સહેજ પણ રદ-એટલે બિનઉપયોગી નથી તે. ના-રદ આ અર્થઘટન તો વ્યવહારુ છે, સમયાનાકૂલિત છે.

પરંતુ ‘નાર દુઃખ સમૂહ દ્યતિ-ખણ્ડયતીતિ નારદ’ જ્યાં જ્યાં જગતના જીવાત્માને દુઃખ જણાય તેનું ખંડન કરવા, નિવારણ કરવા તત્પર રહે, સર્વલોકમાં ફરતા રહી દુઃખ નિવારણના ઉપાય શોધતા રહી સર્વને સુખી કરે તે નારદ.

‘નાર’ શબ્દનો એક અર્થ થાય જ્ઞાન, અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે જ્ઞાન આપે તે નારદ,

વેદના મર્મજ્ઞ, ઇતિહાસ પુરાણોના જ્ઞાતા, સ્મૃતિકાર, શિક્ષા કલ્પના, પંડિત, સંગીતજ્ઞ, લોકવાર્તાના મર્મજ્ઞ, સર્વના હિતેચ્છુ, પરમ ભક્ત અને યોગી એવા નારદ દેવતાઓના પણ પૂજ્ય છે. કોઈ બ્રહ્મર્ષિ, કોઈ મહર્ષિ, પણ દેવર્ષિ તો બીજું કોઈ નહિ એકલા નારદ જ, જે વૃંદાવનમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પણ કર્તવ્યનું દર્શન કરાવે છે, વ્યાસજીની શંકાનું સમાધાન કરે છે, વ્યવહારુ બુદ્ધિથી પ્રહ્લાદજીને બચાવે છે. ધ્રુવ જેવા નિષ્ઠાવાન બાળકને ‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’નો સરળ મંત્ર આપી ઉપાસના બતાવે છે. તે નારદ પ્રાચીન બર્હિરાજાને ઊંડું તત્ત્વજ્ઞાન પણ આપે છે, ભગવાનથી આરંભીને દેવ, દાનવ અને માનવમાં, સ્ત્રીઓ અને બાળકોમાં ‘મૂલોક્તા સત્યપર્યત્’ તમામ લોક-લોકાન્તરમાં નારદની ગતિ અબાધિત છે. એવા નારદનું શ્રીમદ્ ભાગવત્ આ રીતે સ્તુતિ ગાન કરે છે : ‘અહો નારદ ધન્યોઽયં યત્કીર્તિ શાર્ફ ધન્વનઃ । ગાયન્ માદ્યન્તિદં તન્મ્યા

રમયત્યાતુરં જગત્ ॥’ જેના હાથમાં રામસાગર (વીણા) ઝૂલતો હોય અને બીજા હાથની આંગળીનાં ટેરવાં એવી રૂપાળી તંતીના તારને નારાયણના નામ ગુંજારવથી તરવરતા કરી મૂકે છે. એવા નારદને ખરેખર ધન્ય છે.

કથાકાર કહે છે કે - એક દિવસ પરમ યોગી એવા નારદ પારકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છાથી જુદા જુદા લોકમાં ફરતા ફરતા મૃત્યુલોકમાં આવ્યા. આ વાત પ્રથમ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં મૂકી કથાકારે મનુષ્યમાત્રનું જન્મ-જન્માન્તરનું, લોક-લોકાન્તરમાં જે પર્યટન છે તે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની સિદ્ધિ માટે છે, એવો સૂચિતાર્થ નારદના પર્યટન દ્વારા સિદ્ધ કર્યો છે.

‘એકદા નારદો યોગી પરાનુગ્રહકાંક્ષયા’થી નારદજીની મુસાફરી શરૂ થઈ છે, ‘એકદા’ શબ્દનું જે મહત્વ છે તે અને તેના મૂલ્ય વિશે આ અગાઉ ચર્ચા કરી છે. તેના સંદર્ભમાં જ નારદ માટે યોગી શબ્દ અને ‘પરાનુગ્રહકાંક્ષયા’ શબ્દો વપરાયા છે. નારદ તો જ્ઞાની છે, ભક્ત છે અને યોગી પણ છે. જ્ઞાની, ભક્ત અને યોગી હોય તેની ભક્તિ પરાભક્તિ કહેવાય, તે પરાશક્તિનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી પરાવાણી એટલે સત્યવાક્, ઋતવાક્ સાંભળી સત્યનો અનુભવ કરે, સત્યનું દર્શન કરી શકે, યોગીઓ નાભિ (દુંટી) સ્થાને રહેલા મણિપુર ચક્રમાં દસ-પાંખડી યુક્ત પદ્મમાં જ્યાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મી નિવાસ કરે છે ત્યાંથી ઉદ્ભવતી પરાવાણીનું શ્રવણ કરવા પરાભક્તિ (યોગ દ્વારા) પરાશક્તિનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા, જે પુરુષાર્થ કરે છે. તેમાં ‘પરાનુગ્રહકાંક્ષયા’નો હેતુ સમાયેલો છે.

આ યોગી નારદની મુસાફરીનું મહાવિરામ સ્થાન એ વિષ્ણુલોક છે. જ્યાં સદ્ગુણ-સંપન્ન કૃપાનિધાન એવા ભગવાન ચતુર્ભુજ સત્ય સ્વરૂપ

૩૨ • શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત-કથાતત્વ

નારાયણ બિરાજમાન છે, ત્યાં નારદજી છેવટે પહોંચી જાય છે. અહીં નારદની મુસાફરી અટકે છે. 'इति संचिन्त्य मनसा विष्णुलोकं गतस्तदा ।' આ પ્રથમ અધ્યાયના છઠ્ઠા શ્લોકનું છેલ્લું-બીજુ ચરણ છે. તે સૂચવે છે કે ચાર પુરુષાર્થ (ચોથા શ્લોકનો સૂચિતાર્થ) તેમાં પાંચમા શ્લોકના સૂચિતાર્થ પાંચ કલેશ બાધારૂપ બને છે. તેનું નિવારણ કરવા નારદયોગી જેવો સાધક છઠ્ઠા શ્લોકમાં ષડ્ગુણ સંપન્ન ભગવાનના લોકમાં પહોંચી જાય તે કેટલી બધી બંધબેસતી વાત છે.

આમ, મૃત્યુલોકમાં ફરતાં ફરતાં નારદજીએ પોતપોતાના પૂર્વજન્મનાં કર્મો અનુસાર અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓથી યુક્ત તથા કર્મનુસાર ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં પેદા થયેલા લોકોને અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓથી અને દુઃખોથી ઘેરાયેલા દુઃખી થતાં જોયા. આ વાત પ્રથમ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ગૂંથવામાં આવી છે. કારણ કે પાંચમો શ્લોક એ પાંચ પ્રકારના કલેશ — ૧. અવિદ્યા, ૨. અસ્મિતા, ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ, ૫. અભિનિવેશ વગેરેનો સૂચક છે, કારણ કે દ્વેષભાવ એ પરિણામ છે. તે સર્વ પ્રકારના દુઃખનું કારણ છે.

નારદજી વિચાર કરે છે કે કયો ઉપાય કરવાથી સર્વનાં દુઃખ દૂર થાય? અહીં નારદનો વિષાદ છે. જેમ રામાયણની રચના મુનિ વાલ્મીકિના વિષાદમાંથી સર્જાઈ, ભાગવતની કથા રાજા પરીક્ષિતના વિષાદમાંથી આવી, કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સમીપ પ્રગટ થયેલો અર્જુનનો વિષાદ ગીતાજીના સર્જનનું કારણ બન્યો, અને સિદ્ધાર્થ (ગૌતમ બુદ્ધ)ને રોગી, વૃદ્ધ, સંન્યાસી અને મૃત શરીર (શબ) દૃશ્યમાન થવાથી વિષાદ થયો અને સિદ્ધાર્થે ઘર છોડ્યું, સાધના કરીને બુદ્ધ થયા, તેમણે બૌદ્ધ ધર્મની

સ્થાપના કરી. આમ, બૌદ્ધ ધર્મ પણ બુદ્ધના વિષાદમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો પ્રસાદ જ છે. તેવી રીતે આ સત્યનારાયણની કથા પણ નારદજીના વિષાદમાંથી જ સર્જાઈ છે. એ એક મહાવ્રત અને શાસ્ત્ર બની ગઈ છે. તે કેવી રીતે ? જુઓ —

વિષાદગ્રસ્ત નારદજી વિચાર કરતા કરતા વિષ્ણુલોકમાં ગયા કારણ કે નારદના સ્મરણપટ પર એક જ વિચાર અથડાતો હતો :

“દયા ધર્મ કા મૂલ હૈ નરક મૂલ અભિમાન ।

યાતેં દયા ન છાંડિયે જબ લગ ઘટ મેં પ્રાણ ॥”

નારદજી આવ્યા વૈકુંઠમાં. ત્યાં તેમણે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ ચાર હાથોમાં ધારણ કરેલા છે અને ગળામાં વનમાળા ધારણ કરેલી છે. એવા શુક્લ (શ્વેત) વર્ણના સ્વરૂપવાળા ભગવાન સત્યનારાયણનાં દર્શન કર્યાં.

તત્ર નારાયણં દેવં શુક્લવર્ણં ચતુર્ભુજમ્ ।

શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ વનમાલા વિભૂષિતમ્ ॥

આ ઉપરોક્ત શ્લોક શ્રી સત્યનારાયણ વ્રતકથાના પ્રથમ અધ્યાયનો સાતમો શ્લોક છે. પ્રથમ અધ્યાયનો સૂચક અંક એક એટલે એક અને અદ્વિતીય એવું (પરબ્રહ્મ) જે સત્યરૂપ નારાયણ છે, તે જ વ્યાપક મહાવિષ્ણુ છે. તે જ જગદુત્પત્તિ અને લયનું કેન્દ્રિય સ્વરૂપ તથા વિશ્વની વ્યાપક પાલકશક્તિ છે. તે સત્યનારાયણના સ્વરૂપનું દર્શન સાતમા શ્લોકમાં થાય છે. એ સૂચવે છે કે

— ભૂલોક, ભુવલોક, સ્વર્ગલોક, મહલોક, જનલોક, તપલોક અને સત્યલોક આ સાત પ્રકારના લોક-લોકાન્તરોમાં જે સત્યલોક સાતમો છે

તે સત્યનારાયણનું સ્વધામ છે. માટે કથામાં નારદજીએ જે વૈકુંઠમાં નારાયણનું દર્શન કર્યું તે સાતમા શ્લોકમાં દર્શાવેલ છે.

સત્યનારાયણની કથાના પાંચ અધ્યાયોના કુલ શ્લોકની સંખ્યા ૧૬૯

(પ્રથમ અધ્યાય-૨૪, બીજો અધ્યાય-૨૭, ત્રીજો અધ્યાય-૫૧, ચોથો અધ્યાય-૪૪ અને પાંચમો અધ્યાય-૨૩ મળી કુલ શ્લોક સંખ્યા ૧૬૯ થાય છે.)

આમ ૧૬૯ની સંખ્યામાં (૧) એકનો અંક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એક અદ્વિતીય, ત્રણે કાળમાં અબાધિત; શાશ્વત અને સનાતન સત્ય સ્વરૂપ છે તેનો સૂચક છે, બીજો અંક (૬) છ છે તે ભગવાનના છ અખૂટ ગુણો ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શ્રી, કીર્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનું પ્રતીક છે, અને ત્રીજો અંક (૯) નવ છે તે નવનિધિ સંપન્ન, નવધા ભક્તિથી પ્રાપ્ત થનાર, નવદુર્ગા(શક્તિ)નો આધાર, શરીરના નવ દ્વારોમાં વિચરનાર તે, તેનું નિયમન કરનાર, અષ્ટધા પ્રકૃતિથી મુક્ત છતાં તે તેનાથી મુક્ત અલિપ્ત નવમું તત્ત્વ તે સ્વયં નારાયણ (પરમાત્મા, વ્યષ્ટિ શરીરમાં આત્મા) રૂપે રહેલા હોવાનો બોધ કરે છે.

વળી, મા + નવ બરાબર માનવ શબ્દ થાય. માતાના ઉદરમાં નવ માસ વિકાસ સાધી માનવ રૂપે અવતરે તે પૂર્ણત્વના શિખરે પહોંચી નવનીતપ્રિયને પામી શકે. એ નવના આંકડાની થોડી રહસ્યમય બાબતો વિચારી, બીજી કહેવા જેવી નવની નવીનતા ઘણી છે, વિસ્તાર ભયને લીધે રજૂ કરી શકતો નથી.

હવે ૧૬૯ એટલે ૧ + ૬ + ૯નો પરસ્પર સરવાળો ૧૬ થાય છે. એ સોળ કળાવાળા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા સ્વરૂપનો સૂચક છે. તેવી જ

રીતે ૧૬ની સંખ્યાનો સરવાળો કરતાં $૧ + ૬ = ૭$ (સાત)નો અંક આવે છે. આ સાતની સંખ્યા સપ્તલોકમાં શ્રેષ્ઠ, સાત પાતાળના પૂજનીય અને શ્રેષ્ઠ સેવા સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનો સર્વોત્તમ લોક તે સાતમો સત્યલોક છે. તે સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માનું નિવાસ સ્થાન છે તે દર્શાવે છે.

વળી, સાતની સંખ્યા વેદાંતશાસ્ત્રમાં બતાવેલ જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ (શુભેચ્છા, વિચારણા, તનુમાનસા, અસંસક્તિ, સત્વાપત્તિ, પરાર્થભાવિની, તુર્યગા વગેરે)ની સૂચક છે. વળી, ‘કળિયુગમાં સનાતન ભગવાન સત્યદેવ-સત્યનારાયણ વિષ્ણુના વ્રતના રૂપમાં રહેશે. શ્રી વિષ્ણુ ભગવાને સર્વને મનવાંછિત વસ્તુપ્રદાન કરવા માટે આ વ્રતનું રૂપ ધારણ કરેલ છે.’ આ વ્રતનું વર્ણન આ કથાના પાંચમા અધ્યાયના (૧૬) સોળમા શ્લોકમાં આવે છે. જેનો અંક સાત થાય છે. તે કથાના કુલ $૧૬૮ = (૧ + ૬ + ૮ = ૧૬ = ૧ + ૬ = ૭)$ સાથે કેવા સંબંધ છે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

ખરેખર, કેટલી બધી રહસ્યપૂર્ણ બાબત આ સાતના અંક દ્વારા પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમાં કથાનો હેતુ, સ્વરૂપ અને સાર સમાયેલાં છે. વળી, જે કથાના કુલ શ્લોક સાથે પણ આશ્ચર્યકારક સંબંધથી જોડાયેલ છે.

હવે વધુ વિચારીએ તો, નારાયણ શબ્દનો અર્થ થાય છે — ‘નરાણામ્ અયનં નારાયણઃ’ દેહધારીઓમાં નર (આત્મપુરુષ) તરીકે અવતરેલ છે તે, વળી નારા શબ્દનો અર્થ થાય છે—જળ, ક્ષીર સાગરમાં શેષશૈયા ઉપર જે શયન કરી રહ્યા છે તે નારાયણનું અયન એટલે નિવાસસ્થાન છે સમુદ્રનો જળરાશિ, સામાન્ય રીતે વિષ્ણુ ભગવાન શ્યામ વર્ણના છે. પરંતુ શ્વેતવર્ણના હોવા વિશેનું એક વર્ણન આ પ્રમાણે છે —

શુક્લાંબરધરં દેવં શશિવર્ણમ્ ચતુર્ભુજમ્ ।

પ્રસન્નવદનં ધ્યાયેત્ સર્વ વિઘ્નોપશાન્તયે ॥

અર્થાત્ કેટલાક વિદ્વાનો અર્થઘટન કરે છે — આ શ્લોકનું કે-‘શ્વેત-ધોળા વર્ણનો ચંદ્રમા જેવો રૂપિયો છે, ધોળા વસ્ત્રની પોટલીમાં લપેટવામાં આવેલ છે, જેની સાથે રહેલી ચાર પાવલી તે તેના સ્વરૂપને મૂલવતા ચાર હાથ છે. તેનું ધ્યાન પ્રસન્નચિત્તે કરવાથી બધાં વિઘ્નો નાશ પામે છે.’ અને બીજા એક વિદ્વાન અર્થઘટન કરે છે કે, ‘ધોળા ચંદ્ર જેવા આકારના ગોળ શ્વેતવર્ણના દહીંવડાં જે ટેસ્ટફૂલ છે. તે ચાર જણાં ભેગા બેસીને જમવાથી-ખાવાથી-‘ચતુર્ભુજમ્’ અને ધ્યાન કરવા માત્રથી મુખ પ્રસન્ન થઈ જાય છે, ને ઘડીભર સર્વ દુઃખો ભૂલી જવાય છે.’ આ બંને અર્થઘટનો ખોટાં છે એમ ન કહેવાય, એ તો માત્ર રમૂજ ખાતર ખરાં છે, એટલું કહી શકાય.

યથાર્થમાં તો આ શ્લોકમાં ચંદ્ર જેવા શ્વેત વર્ણવાળા, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરેલા ચતુર્ભુજ (ચાર હાથવાળા) નારાયણનું ધ્યાન કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, અને સર્વ વિઘ્નોનો નાશ થાય છે, એવો સૂચિતાર્થ છે તે યોગ્ય છે.

વળી, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પણ એવું કથન કે — ‘કૃત્તે શુક્લસ્વતુબાહુઃ’ સત્યયુગમાં ભગવાનનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ગૌરવર્ણનું બતાવ્યું છે. તેને ભજનારા ભક્તો, સત્યના ઉપાસકો પણ સત્ત્વગુણી હોવા જોઈએ, જેવા તેના ભગવાન શુભ છે. આ છે સત્યનારાયણના સ્વરૂપની ખાસ વિશિષ્ટતા.

ચતુર્ભુજ ભગવાનના ચાર હાથો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષરૂપ ચાર પુરુષાર્થ છે. ચાર હાથમાં રહેલા શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ એ ચાર

પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાના સાધનરૂપ છે. શંખ એ જ્ઞાન, વેદ, ધર્મ, નિખાલસપણું અને બ્રાહ્મણ વર્ણનો પ્રતીક છે. ચક્ર એ સેવા, પ્રગતિ, પરિવર્તન, પ્રવૃત્તિ, સમદૃષ્ટિ અને શુદ્ધ વર્ણનું પ્રતીક છે. પદ્મ એટલે કમળ, એ વિશુદ્ધિ, વિકાસ, પ્રસન્નતા, વ્યાપાર-વાણિજ્યને અર્થ પ્રાપ્તિનું વૈશ્ય વર્ણનું પ્રતીક છે. અને ગદા અને બળ, શૂરવીરતા ને સંરક્ષણના ગુણોને વરેલા ક્ષત્રિય વર્ણનું પ્રતીક છે.

હવે વનમાળાનું સ્વરૂપ વિચારીએ. શાસ્ત્રમાં વનમાલાનું વર્ણન બે રીતે કરવામાં આવ્યું છે :

(૧) આજાનુ-લંબિની માલા સર્પતુ કુસુમોજ્વલા ।

मध्ये स्थूल कदंबाढ्या वनमाला प्रकीर्तिता ॥

અર્થાત્ વનમાળા એટલી લાંબી છે કે જેની લંબાઈ ગળાથી આરંભી ઘૂંટણ સુધી હોય છે. જે અનેક પ્રકારના પુષ્પગુચ્છોથી મઢેલી દળદાર હોય છે.

(૨) तुलसी-कुन्द-मन्दार-पारिजातैश्च चम्पकैः ।

पञ्चभिर्ग्रथिता माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥

અર્થાત્ તુલસી, કુન્દ, આકડો, પારિજાતક અને ચંપાના પાંચ પ્રકારનાં ફૂલો વડે ગૂંથેલી માળાને વનમાળા કહેવાય છે.

આવી સુશોભિત વનમાળા પ્રભુના અનંત ગુણોનું દર્શનીય પ્રતીક છે. નારદજીએ એવા દેવોના દેવ ગુણસાગર ભગવાનને જોઈને સ્તુતિ (ગુણ વર્ણન) કરવાનો આરંભ કર્યો, નારદજી કહે છે :

નમો વાङ्मनसातीत रूपायानन्त शक्तये ।

आदिमध्यान्त हीनाय निर्गुणाय गुणात्मने ।

सर्वेषामादि भूताय भक्तनामार्तिनाशिने ॥

‘જેને વાણી અને મન કદીયે પહોંચી નથી શક્તા એવા રૂપવાળા, અનંત શક્તિશાળી આપને હું વંદન કરું છું.’

‘હે ભગવાન આપને આદિ (જન્મ), મધ્ય (જીવનની વૃદ્ધિ) અને અંત (મરણ) નથી અર્થાત્ આપ નિત્ય છો. આપ સ્વયં નિર્ગુણ (સત્ત્વ, રજસ, તમસના ગુણ વિકારરહિત) છો. છતાં, સત્વાદિ ગુણોના આધાર છો. આપ ચરાચર સર્વ પ્રાણી પદાર્થના આદિકારણ (સૃષ્ટિકર્તા) છો, અને ભક્તજનોનાં કષ્ટોને દૂર કરનારા છો, એવા આપને મારા નમસ્કાર છે.

નારદજીએ આ રીતે ભગવાનની સ્તુતિ કરી.

સ્તુતિ ભગવાનને પ્રિય છે. માનવને પ્રશંસા પ્રિય છે. પ્રશંસાનો અર્થ ખુશામત થાય. જેમાં ગુણ વર્ણનનો અતિરેક થતો હોવાથી પ્રશંસા શ્રવણનો પ્રસંગ ટાળવા કહે છે. કારણ કે એથી દંભ દર્પાદિ દુર્ગુણો પોષાતા હોય છે. જ્યારે સ્તુતિમાં તો યથાર્થ ગુણનું જ વર્ણન થાય એટલે કે જે જેવા હોય તેવા જ તેને વર્ણવવામાં આવે છે. સ્તુતિ પરમાત્માની, ગુરુની અથવા કોઈ સંત કે મહંતની જ થાય અને તેમ વારંવાર કરવાથી માનવના દંભ, દર્પ અને અભિમાન નિર્મૂળ થાય છે. માટે પ્રશંસા ત્યાજ્ય છે. સ્તુતિ સ્વીકાર્ય છે,

હવે નારદે કરેલી સ્તુતિ ઉપર થોડો વિચાર કરીએ.

શ્રુતિઓએ ‘સત્ય જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ’ સત્ય, જ્ઞાનરૂપ અને અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે. અહીંથી શરૂઆત કરીને ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા

સહ ।’ જે-બ્રહ્મથી વાણી અને મન પહોંચ્યા વગર જ નિવૃત્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કર્યો છે, તેથી પરમાત્મા સંગરહિત છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. માયા વિશ્વને સૃજે છે અને જીવ તે વિશ્વમાં માયાએ કરી બંધાયેલો છે એમ બીજી શ્રુતિઓ પણ પોકારે છે. જેથી ઈશ્વર ઋષ્ટા છે. તે સર્વ ચરાચર સૃષ્ટિનું આદિકારણ છે. મન અને વાણી તો પ્રકૃતિનાં (માયાના) સર્જનો છે. માયા-માયાપતિ ભગવાનને આધીન છે.

માયામાં રહેવા છતાં માયાથી પર તે પરમાત્મા અને માયામાં રહીને જ માયામાં ઓતપ્રોત તે જીવ.

વળી, મન અને વાણી તો ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિની નીપજ છે. પ્રકૃતિના પંચતત્ત્વના સાત્ત્વિક ભાગમાંથી આકાશ તત્ત્વનું અંતઃકરણ બન્યું જેનો ધર્મ સ્ફુરણ છે. વાયુ અને આકાશતત્ત્વ મળીને મન થયું તેનો ધર્મ સંકલ્પ-વિકલ્પ છે, તે જ તત્ત્વ અને આકાશ મળી બુદ્ધિ થઈ જેનું કામ નિશ્ચય કરવાનું છે. જળતત્ત્વ અને આકાશનું ચિત્ત બન્યું. જેનું કામ ચિંતન કરવાનું છે. તેમજ પૃથ્વી તત્ત્વ અને આકાશ મળીને અહંકાર થયો, જેનું કાર્ય જેનું અહં મમત્ત્વ સિદ્ધ કરવાનું છે. તેવી જ રીતે વાયા-વાણી જે છે તે પણ પંચતત્ત્વના રાજસ ભાગમાંથી જળતત્ત્વ અને આકાશતત્ત્વના મિશ્રણથી બનેલી છે. આમ, સમગ્ર જગત ‘ભૂર્લોકાત્ સત્ય પર્યંત પચ્ચભૂતાત્મકમ્ વિશ્વમ્’ છે. એટલે કે ભૂલોકથી સત્યલોક પર્યંતના સાત લોક પંચભૂતાત્મક છે અને સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા જે વ્યાપક વિષ્ણુ સ્વરૂપ જે ચૈતન્ય સર્વમાં વ્યાપેલું છે, તે મનાદિ તત્ત્વોનું ચાલક અને અને પ્રેરક તત્ત્વ છે. છતાં તેનાથી પર હોઈ તેને પહોંચી શકતાં નથી. જેના સન્નિધાન માત્રથી સમગ્ર વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે અને તેની હાજરીથી કાર્યાન્વિત છે.

મારે કહેવું જોઈએ કે-સત્યનું દર્શન થયા પછી આંખને અંધાપો આવે તે બીજું કાંઈ જોઈ શકતી નથી. સત્યને સાંભળ્યા પછી કાન બહેરા બની જાય છે. બીજું સાંભળતા નથી. સત્યવાણીમાં આવીને વસ્યા પછી બોલનાર મૂંગો બની બની જાય છે. મન સત્યને સ્પર્શ કરે પછી મન તે મન રહેતું નથી. બુદ્ધિમાં સત્ય સમજાય પછી બુદ્ધિના બધા નિર્ણયો બંધ પડી જાય છે. સત્યમાં ચિત્ત જોડાયાથી ચિત્તના ચિંતનનો પણ અંત આવી જાય છે, અને અંતકરણમાં સત્યનું આવરણ થયા પછી બધા સ્ફુરણો સ્થગિત થઈ જાય છે. કોઈ કહેશે કે આમ કેમ ? જુઓ.

આપણા સત્યનારાયણ એ સર્વવ્યાપક સર્વજ્ઞ સત્તા, અંતર્યામી રૂપે સર્વગત પ્રવેશ કરી રહેલા છે. તે 'વિષ' ધાતુ પ્રવેશ કરવું તેની સાથે 'અણુ' શબ્દ જોડાતાં અણુએ અણુમાં વ્યાપક ચૈતન્ય એવો પણ અર્થ-બોધ છે. જેનું આંખોથી દર્શન થાય તો આંખોની દૃષ્ટિ તેનામાં વિલીન થઈ જાય, પછી આંખને જ્યાં જુએ ત્યાં એક જ પરમાત્મા દેખાય, બીજું તેની નજરમાં આવતું નથી. એ છે સત્યદર્શન પછીનો અંધાપો. કાનનું કામ છે શ્રવણ કરવાનું. જે અનાહતનાદ છે, બ્રહ્મનો-સત્યનો અવાજ છે તેનું શ્રવણ કરી તેમાં લીન બન્યા પછી બીજો નાદ સાંભળવાનું કોઈ કર્તવ્ય કાનને રહેતું નથી. જેથી કાન બહેરા બની જાય છે એમ કહેવાય. વ્યવહારમાં પણ જે વાત યથાર્થ છે - સત્ય છે તે સાંભળ્યા પછી નિરર્થક વાતો સાંભળવાનું કાનને ગમતું નથી. તે પણ સ્વેચ્છાએ કરેલો બહેરાપણાનો સ્વીકાર જ છે.

સત્યવાણીમાં આવીને વસ્યા પછી, એટલે વાણીથી સત્ય બોલ્યા પછી નિરર્થક વાતો કરવી કે નકામું બોલ બોલ કરવાનું સમજી માનવને ગમતું નથી. જેથી તે મૂંગો થઈ જાય છે. સંતપુરુષો અને જ્ઞાનીજનો પણ

સત્ય સમજાયા પછી નિરર્થક બોલવાનું ટાળે છે અને મૌન સ્વીકારે છે, જેથી તે મૂંગા બની ગયા એમ કહેવાય.

મન સત્યને સ્પર્શ કરે પછી મન તે મન રહેતું નથી. એટલે મનને મનન કરવાપણું કંઈ રહેતું નથી. તે સત્યમાં વિલીન થઈ જાય છે.

બુદ્ધિમાં સત્ય સમજાય પછી બુદ્ધિ એક ચોક્કસ નિશ્ચય કરી લે છે કે આ જ સત્ય; બાકી બધું તે અસત્ય ને મિથ્યા. પછી નિર્ણય કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી. બધા નિર્ણયો સત્ય અને અસત્ય, યોગ્ય અને અયોગ્ય, પાત્ર અને અપાત્ર, સ્થિર અને અસ્થિર, (ચર અને અચર) સેવ્ય અને અસેવ્ય માટેના જ હોય છે.

સત્ય તે જ યોગ્ય, સત્ય તે જ પાત્ર, સત્ય તે જ અચર અને સ્થિર, સત્ય તે જ સેવ્ય છે.

આ બધા નિશ્ચયોની ભૂમિકા ઉપર જ સ્થિર થતી હોઈ સત્ય સમજાયા પછી બુદ્ધિના બધા નિર્ણયો બંધ પડી જાય છે. વિશ્વમાં મનનીય ચિંતનીય તત્ત્વ તે સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા છે. તેમાં ચિત્ત જોડાયા પછી ચિત્તનું અનુસંધાન વ્યવહારની અન્ય બાબતોમાંથી ફારેગ થાય છે. એટલે ચિત્તના ચિંતનનો પણ અંત આવી જાય છે.

અંતઃકરણમાં ઘણી બધી સંસાર અને વહેવારની બાબતો સ્ફુરણ પામે છે. મન તેના ઉપર સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. બુદ્ધિ નિશ્ચય બાંધવા મથે છે. ચિત્ત તેનું ચિંતવન કરે છે. અને છેવટે અહંકાર દ્વારા તેના અહં-મમત્વનું સ્થાપન થાય છે. પરંતુ સત્ય અંતઃકરણમાં સ્થાન પામે પછી આ આખું અંતઃકરણ પંચક ઉલટા ક્રમે સત્યમાં વિરામ પામે છે. એટલે તમામ સ્ફુરણો સત્યમાં સ્થગિત થઈ જાય છે. આથી જ દેવર્ષિ નારદે ભગવાનની સ્તુતિ

કરતાં યથાર્થ શબ્દો વાપર્યા 'નમો વાહ્મનસાતીતરૂપાય' અને પછી કહ્યું કે 'અનન્તશક્તયે' દેખીતી વાત છે.

મન અને વાણી જેના કબજામાં છે, તે વિશ્વજીત બને છે. તે જ અનન્ત શક્તિશાળી કહેવાય છે. મન અને વાણી બંને પરમાત્માને આધીન છે, જ્યારે જીવ વાણી અને મનને આધીન છે. વિશ્વની સમગ્ર શક્તિ પરમાત્માની શક્તિ છે. તે પરમાત્માને આધીન છે. એટલે પરમાત્મા સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે, જ્યારે જીવ શક્તિને આધીન છે. પ્રકૃતિને આધીન, માયાને આધીન હોય તે પરતંત્ર છે, જેની શક્તિ મર્યાદિત છે. જ્યારે પરમાત્માની શક્તિ અનન્ત અને અમર્યાદિત છે.

પછી નારદજીએ આગળ કહ્યું 'આદિમધ્યાન્તહીનાય' જેને આદિ (જન્મ) નથી. જેને મધ્ય(જીવન વૃદ્ધિ કે વિકાસ)નો પ્રશ્ન નથી. જે સ્વયં સૃષ્ટિના સર્જન અને વિકાસનું કારણ છે, તેનો અન્ત (મરણ) પણ ક્યાંથી સંભવે? મરણ તો પ્રકૃતિ ધર્મીઓનું છે. પ્રભુ તો સ્વયં 'અજન્માના લોકા' છે. તે વિશ્વાત્મિક પ્રકૃતિના સ્વામી છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિક છે. છતાં ભગવાન તેના સ્વામી નિર્ગુણ એટલે ગુણ વગરના છે. તે નિરંજન નિરાકાર છે. જ્યારે પ્રકૃતિ સગુણ સાકાર છે. તેના આત્મા એટલે કે તેને કાર્યાન્વિત બનાવનાર-તેનું અસ્તિત્વ સ્થાપનાર એવા વ્યાપક ચૈતન્ય તે પરમાત્મા ખરેખર 'નિર્ગુણાય ગુણાત્મને' છે. જે બધા પ્રાણી માત્રના આદિ સર્જક અને ભક્તો જે તેમની સાથે જોડાયેલા છે તેના દુઃખ (કષ્ટો)નો નાશ કરનાર 'મક્તાનામ્ આર્તિનાશિને' છે. આ રીતની નારદજીની સ્તુતિ ખરેખર યથાર્થ અને અમૂલ્ય છે. વળી, અષ્ટસિદ્ધિ અને નવનિધિના દાતા અને સ્વામી એવા અનંતગુણ ભગવાનની આ સ્તુતિ પ્રથમ અધ્યાયના

આઠમા અને નવમા શ્લોકમાં ગૂંથવામાં આવી છે તે કેટલું બધું બંધબેસતું અને સૂચક છે.

નારદજીના મુખથી આવું ઉત્તમ સ્તોત્ર સાંભળીને પ્રસન્નચિત્ત એવા ભગવાને નારદને કહ્યું કે - કિમર્થમાગતોઽસિ ત્વં કિં તે મનસિવર્તતે । કથસ્વ મહાભાગ તત્સર્વં કથયામિ તે ॥ ૧૦ ॥

‘હે મહાભાગ ! કયા કારણથી તમારું આવવું થયું છે ? તમારા મનમાં શું છે ? તે બધું મને કહો, તે બધાનો હું યોગ્ય ઉત્તર આપીશ’

અહીં ‘મહાભાગ’ શબ્દ ભગવાને સ્વમુખે નારદજી માટે વાપર્યો, એટલે નારદજીને મહાભાગ્યશાળી તરીકે બિરદાવી. નારદજીને વિશેષ પ્રમાણપત્ર આપ્યું એમ કહીએ તેના કરતાં વધુ યોગ્ય તો એ છે કે નારદજીને બહુ ઊંચા સ્થાને બેસાડ્યા છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

નારદજી સ્વયં સમગ્ર વિશ્વમાં એક જ દેવર્ષિ અને તે પણ ભગવાનના અનન્ય પરમ ભક્ત જેના મુખેથી સદાકાળ નારાયણ... નારાયણનો નામોચ્ચાર થતો રહે અને તેનું સૂરસંધાન તેમની વીણા સાથે થતાં બીજા હાથની કરતાલ કિસ્તાર સાથેનો તાર અને તાલ મેળવી આપે. પછી તે ઈન્દ્રલોક, બ્રહ્મલોક કે કૈલાસમાં હોય, વૈકુંઠમાં હોય કે યુદ્ધભૂમિના મેદાનમાં, કારાગારમાં હોય કે કલેશ-કજિયાના કપરા સંજોગોમાં, તેનું માર્ગદર્શન કોઈ પણ સંજોગોમાં સુખદ ઉકેલ લાવનારું જ નીવડ્યું છે, જે વાતના પુરાણો સાક્ષી છે. રસોઈની વાનગીમાં જેટલું મહત્ત્વનું સ્થાન મીઠાનું સબરસ રૂપે છે, તેનાથી પણ અધિક મહત્ત્વનું સ્થાન નારદનું ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને પુરાણ પ્રસંગોમાં છે. નારદના પાત્ર વગર તો પુરાણો પણ મીઠા વિનાની વાનગી જેવા ફીક્કાં જ લાગત. વળી, નારદજીની ગતિ

લોક-લોકાન્તરમાં અબાધિત છે. યુગયુગમાં નારદની હયાતિ ભગવદ્ કાર્યમાં મદદરૂપ થવા માટે હોય એવું ધર્મશાસ્ત્રોમાં જણાયું છે. ખરેખર નારદ મહાભાગ્યશાળી છે. જુઓ શ્લોક :

પ્રહ્લાદ નારદ પરાશર પુંડરિક,
વ્યાસામ્બરીષ શુક શૌનકવિભિષણાદિ ।
રુકમાંગદાર્જુનશ્ચ ભીષ્મદાલભ્યાન,
પ્રાતઃ એતાનિ પરમ ભાગવતાન્ સ્મરમિ ॥

આ બધા પ્રહ્લાદ આદિ પરમ ભાગવતોમાં પણ નારદનું સ્થાન બીજું છે. તે ખરેખર ભગવાનના પ્રિયપાત્ર ભક્ત છે. ભગવદ્ નામસ્મરણ એ જ તેનો જીવનરસ છે. એ જ તેની સંપત્તિ છે; એ જ તેની મૂડી છે.

સામાન્ય રીતે વ્યવહારમાં તો અસન, આસન, વસન, વાહન, ભવ્ય ભોજન, ભંડાર વગેરે ભૌતિક સંપદા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને ભાગ્યશાળી કહેવાય છે. જેમાં સાચું સુખ અને સાચી શાંતિ નથી મળતી; અને જીવનમાં કંઈક અસંતોષ રહે, ઊણપ વર્તાય કે ઓછું છે એવું લાગે ત્યારે તેને ખરા અર્થમાં ભાગ્યશાળી ન કહેવાય. ખરા અર્થમાં ભાગ્યશાળી અને અખૂટ સંપત્તિવાન તો તે છે જે એમ માને છે કે — ‘સંપદઃ સ્મરણં વિષ્ણો વિપદઃ વિસ્મરણં હરિઃ ।’ પરમાત્માનું નામ સ્મરણ એ મોટામાં મોટી મૂડી છે. એને રૂડી રીતે વાપરનાર નરસૈયાની હૂંડી પણ ભગવાને સ્વીકારી અને અનેક ભક્તોનાં કામ પણ કર્યાં છે. અને ભગવદ્ નામ વિસ્મરણ થતાં અનેક માનવો આપત્તિનો ભોગ બન્યાના દાખલાઓ પણ આપણને જાણવા મળે છે. માટે નામ સ્મરણની મૂડી તો કોઈ ભાગ્યશાળીને જ મળે છે. તેના ઉપર પરમાત્મા અનુગ્રહ કરે છે.

અહીં નારદજી તો ભગવાનનું સાન્નિધ્ય પામી ચૂકેલ ભગવાનના પ્રિય પાત્ર ભક્ત છે. તેને શાસ્ત્રકારો ભગવાનનું મન કહે છે. એના જેવો બીજો ભાગ્યશાળી કોણ કે જેને સ્વયં નારાયણ પણ સ્વમુખે મહાભાગ શબ્દથી સંબોધે છે !

આ નારદ મહાભાગ્યશાળી ખરા પણ જગતના અન્ય જીવો જેવા સ્વાર્થી નથી કે ભાગ્યનો ઉદય થયો, સંપત્તિ મળી, માન સન્માન મળ્યાં, સત્તા મળી એટલે ભગવાન તું તારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે એવું નથી.

નારદ તો એવા સંત છે કે જેનો જન્મ ‘પરોપકારાય સતાં વિભૂષય’ પરોપકાર માટે છે. તેઓ હંમેશાં પારકાના દુઃખ દૂર કરવા માટે પ્રયાસ કરનારા છે.

સંત તુલસીદાસજી એવા સંતો માટે ગાય છે કે —

નિજ પરિતાપ દ્રવહીં નવનીતા । પરદુઃખ દ્રવહીં સંત સુપુનીતા ॥

ખરા સંત તો પારકાનું દુઃખ જોઈને માખણની જેમ પીગળી જાય છે. અનુભવે છે. તેઓ દુઃખિયાના દુઃખ દૂર કરવા માટે સદા તત્પર હોય છે. દુઃખીજનને જોઈને તેમના દિલનું વજન વધી જાય છે, તેમને ચેન પડતું નથી. તે સ્થિતિ માટે કવિ કહે છે.

“હોય સંત વળે ના તંત કેવળ જીવન પ્રીતિ પ્રીતિ,
સંતની એક જ જીવન રીતિ જીવન પ્રીતિ પ્રીતિ.”

અહીં નારદજી પણ ભગવાન પાસે મૃત્યુલોકના માનવીઓના દુઃખ દૂર કરવાનો સહેલો અને ટૂંકો ઉપાય જાણવા માટે આવ્યા છે. નારદ વિષાદગ્રસ્ત છે, ભગવાનની પ્રસાદયુક્ત દષ્ટિથી જોવાયેલ છે.

ભગવાન નારદજીને પ્રથમ પ્રશ્ન કરે છે : 'કિમર્થ આગતોઽસિ' અને બીજો પ્રશ્ન કરે છે : 'કિં તે મનસિ વર્તતે ।' આ બંને પ્રશ્નોથી ક્ષણભર હસવું આવે છે. અને જગત નિયંતા જગદીશ જે સર્વાન્તરયામી ભગવાન છે તે નારદજીને આ રીતે પ્રશ્ન કરીને સર્વજ્ઞ હોવા છતાં કેમ અજ્ઞાણ બને છે ? એવો પ્રતિપ્રશ્ન મૂકવાનું આપણને પણ સ્વાભાવિક મન થઈ આવે છે.

સંત, મહંત અને ભગવંતની રીત જીવ અને જગતથી નિરાળી છે. જે પૂર્ણ છે અથવા પૂર્ણતાને પામેલ છે તે છલકાતો નથી; અને છલકાય છે ક્યારેક અથવા મલકાય છે (પ્રસન્ન થાય છે) ક્યારેક ત્યારે પાછું વળીને જોતા નથી. અને તે સર્વ વાતે ન્યાલ કરી દે છે. પછી તેની પાસે કંઈ માંગવાપણું રહેતું નથી.

ભગવાન સર્વાન્તરયામી અને સર્વજ્ઞ ખરા; સર્વ સત્તાધીશ પણ ખરા, આમ છતાં પોતાની સર્વજ્ઞતાપણાનો કે સર્વસત્તાનો દુરુપયોગ કરીને બેફામ વર્તતા નથી.

નિયતિના અનુસંધાનો સાચવીને ઘટનાને ગોઠવણીપૂર્વક ચોક્કસ રીતે ઘાટ આપે તે અને યથા સમયે યોગ્ય રીતે ઘટાવે તેને સાચા અર્થમાં સર્વજ્ઞ કહેવાય.

આપણા ઋષિ-મુનિઓ પણ આર્ષદ્રષ્ટા ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનના જ્ઞાતાઓ હતા. તેમ છતાં તેઓ પ્રસંગોને યથા સમયે પરિસ્થિતિ અનુસાર મૂલવતા અને પ્રકૃતિને નિયતિ અનુસાર બનતી ઘટનાઓ જે બનવાની છે તે કર્મ અને પ્રારબ્ધ અનુસાર બનીને જ રહે છે. તેમાં પોતાની સિદ્ધિ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને વિના કારણે અવરોધ ઊભો કરવામાં તેઓ માનતા ન હતા. તે સાચા અર્થમાં સર્વજ્ઞ હતા. પ્રકૃતિ, નિયતિ કે પ્રારબ્ધને

તેની ગોઠવણ મુજબ કામ કરવા દેવું અને તેને અનુકૂળ થવું ઈશ્વરની યોજનામાં વિક્ષેપ ન કરવો એ જ સર્વજ્ઞતાની સાચી નિશાની છે.

અહીં પણ ભગવાન નારદજીના મનની સ્થિતિ સમજવા અજાણપણે આવવાનું કારણ પૂછે છે. તેનું કારણ ખરા અર્થમાં તેનું સર્વજ્ઞપણું છે ભગવાન તો સર્વજ્ઞ અને સર્વાન્તરયામી હોવા છતાં જ્યારે આવો પ્રશ્ન કરે તે કોઈ કૃતુહલ નથી પણ મોટી પાર્શ્વભૂમિકા છે. જ્યારે નારદનો હેતુ ‘પરાનુગ્રહકાંક્ષયા’ છે.

હવે નારદજી ભગવાનને કહે છે કે : ‘હે ભગવાન્ ! મૃત્યુલોકના સર્વ માનવીઓ અનેક પ્રકારના આધિ-વ્યાધિથી યુક્ત અનેક પ્રકારની યોનિમાં ઉત્પન્ન થયેલા (જેવી રીતે ભક્તીની આગમાં શેકાતા હોય તેમ) તેઓ પોતાના પાપકર્મો દ્વારા મૃત્યુલોકમાં શેકાઈ રહ્યા છે. (આ વાત પ્રથમ અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે.

કારણ કે જે કંઈ પાપ કર્મ કરવા મનુષ્ય પ્રેરાય છે તેમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સાથે અગિયારમું મન જોડાય ત્યારે જ પાપકર્મ થઈ શકે.

આ વાત અગિયારમા શ્લોકમાં સિદ્ધ કરી. આ અગિયારને વશ કરવાનો પ્રયાસ મનુષ્ય સાચા અર્થમાં કરે તે એકાદશી કહેવાય છે. તેમાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેના વિષયોમાંથી મુક્ત કરી મનના સહકારથી એકમેવ પરમાત્મા તરફ અંતર્મુખ કરવાનું પ્રયોજન પ્રથમ અધ્યાયનું છે.)

‘હે નાથ ! આપની મારા ઉપર કૃપા હોય તો, તેઓના દુઃખનું શમન પાપ તેવો ટૂંકો અને સરળ ઉપાય ‘લઘૂપાયેન તદ્વદ’ કહો.

ત્યારે ભગવાને કહ્યું : ‘હે વત્સ ! તેં લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવાની, અનુગ્રહ કરવાની ઈચ્છાથી બહુ જ ઉત્તમ પ્રશ્ન કર્યો છે. તો જે (વ્રત) કરવાથી (માણસ) સંસારના મોહમાંથી મુક્ત થાય છે તે હું કહું છું, સાંભળો.’

આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં જે ‘પરાનુગ્રહ કાંક્ષયા’ શબ્દ વપરાયેલ તે પરાભક્તિ અને પરાશક્તિના અનુગ્રહની પ્રાપ્તિ માટે નારદજીના પર્યટનના સંદર્ભમાં વપરાયેલ છે. અહીં ભગવાન સ્વમુખે ‘લોકાનુગ્રહ કાંક્ષયા’ શબ્દ વાપરે છે. તે નારદજીના પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલ બાબત છે. પરાનુગ્રહકાંક્ષયા વિશે આપણે આ અગાઉ વિચારી ગયા. હવે ‘લોકાનુગ્રહ કાંક્ષયા’ વિશે વિચારીએ.

સામાન્યતઃ અનુગ્રહ શબ્દ કૃપા, દયા, અનુકંપા અને ઉપકાર જેવા અર્થોમાં વપરાય છે. પણ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં એનું માપ જુદું છે. કોઈ પણ દેવ, વ્યક્તિ, સંત, મહંત કે ઈશ્વર ચોક્કસ હેતુલક્ષી દયા કે કૃપા કરે છે, ત્યારે તે કૃપા કહેવાય છે જ્યારે દેશ, કાળ, પાક કે પાત્રતા જોયા વિના અહેતુકી કરુણા કોઈ કરે છે તેને અનુગ્રહ અથવા પ્રસાદ કહેવાય છે, જેમાં જનકલ્યાણની કેવળ ઈચ્છા છે. ભગવાને તેને ‘સાધુ પૃષ્ઠઃ ત્વયા વત્સ લોકાનુગ્રહકાંક્ષયા’ એમ કહેતાં પ્રથમ સાધુ શબ્દથી અને પછી વત્સ શબ્દથી સંબોધીને ઉત્તર આપ્યો : કારણ કે નારદજીના ઉપર ભગવાનનો વાત્સલ્ય ભાવયુક્ત પ્રેમ હતો. જુઓ. ‘તવ સ્નેહાન્મયા વત્સ પ્રકાશઃ કિયતેઽઘના ।’

ભગવાને કહ્યું કે : ‘હે પ્રિય ! પરમ પવિત્ર એક એવું વ્રત છે તે મોટું પુણ્ય આપનારું સ્વર્ગ અને મૃત્યુલોકમાં દુર્લભ છે. જે કરવાથી

મનુષ્યને સંસારની મોહ જાળમાંથી મુક્તિ મળે છે. તે તારા ઉપર મારો પ્રેમ હોવાથી અત્યારે તારી સમક્ષ પ્રગટ કરું છું.’

આ વ્રત મૃત્યુ લોકમાં દુર્લભ એટલા માટે છે કે, માણસ સર્વ રીતે સંપન્ન હોય, જ્ઞાની હોય છતાં સંસારના વ્યવહારમાં રચ્યો-પચ્યો રહેવાથી તેની સત્યાચરણમાં (સત્ય વ્રતમાં) શ્રદ્ધા અડગ બનતી નથી અને સ્વર્ગમાં તો છે માત્ર ભોગ-વિલાસની જ મસ્તી; એટલે સત્યની ઉપેક્ષા થાય તે સ્વાભાવિક છે.

સંત તુલસીદાસજીના શબ્દોમાં કહીએ તો —

“શ્રોતા વક્તા જ્ઞાનનિધિ કથા રામકી ગૂઢ ।

કિમિ સમુઝે યે જીવ જડ કલિમલ ગ્રસિત વિમૂઢ ॥”

અર્થાત્-શ્રોતા અને વક્તા બંને જ્ઞાનથી ભરપૂર હોય છતાં તેઓ કળિયુગનાં દૂષણોથી ઘેરાયેલા જીવાત્માઓ હોવાથી રામની ગૂઢ કથા યાને રામનું સત્ય સ્વરૂપ (પરમાત્માનું સત્ય સ્વરૂપ કે સત્યાચરણ) સમજી શકતા નથી. શ્રી સત્યનારાયણનું વ્રત યથાર્થ રીતે આચરણમાં આવે તો —

‘કૃત્વા સદ્યઃ સુખં ભુક્ત્વા પરત્રં મોક્ષમાप्નુયાત્’

‘મનુષ્યને જલદીથી અનેક સુખોની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અંતમાં મોક્ષ (પરમપદ)ને પ્રાપ્ત કરે છે. ‘યદ્ ગત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ્ પરમં મમ’ જ્યાં જઈને પાછા આ મૃત્યુ લોકમાં જીવને આવવું પડતું નથી ‘તે મારું ધામ છે.’ તેને મુક્તિ કહે છે એવા ભગવાનનાં વાક્યો સાંભળીને નારદજી બોલ્યા—

‘કિં ફલં કિં વિધાનં ચ કૃતં કેન ચ તદ્વ્રતમ્ ।

તત્સર્વં વિસ્તરાદ્ બ્રૂહિ કદા કાર્યં હિ તદ્વ્રતમ્ ॥’

‘હે ભગવન્ ! વ્રત કરવાથી શું ફળ મળે છે ? તથા તે વ્રત કરવાનો વિધિ શું ? અને તે વ્રત કોણે કર્યું હતું ? એ બધું મને વિસ્તારથી કહો, અને એ વ્રત ક્યારે કરવું તે પણ જણાવો.’

ત્યારે ભગવાન વિષ્ણુ બોલ્યા — ‘દુઃખ, શોક આદિ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક સમસ્ત તાપોને શાંત કરનારું, સંતતિ આપનારું અને સર્વત્ર વિજય આપનારું તે વ્રત મનુષ્ય ભક્તિ અને શ્રદ્ધા યુક્ત થઈને કોઈ પણ દિવસે કરી શકે છે.

સત્યવ્રત માટે કોઈ પણ દિવસ શ્રેષ્ઠ છે. કારણે કે જીવનમાં સત્યનું પાલન અને આચરણ જીવતરની પ્રત્યેક પળે થવું જોઈએ. સત્યથી કદાપિ વિમુખ ન થવાય તે માટે સત્યવ્રત એક આજીવન વ્રત છે. જેથી તેના પૂજનાદિ કાર્ય માટે કે વ્રતના નિયમ ગ્રહણ માટે સર્વ સમય ઉત્તમ છે.

વિઘ્નોનું નિવારણ કરવા માટે અને કામનાની પૂર્તિ માટે આપણે સત્યનારાયણની કથા કરાવીએ છીએ; અને વિઘ્નોનો નાશ થતાં કે મનોવાંછિત કામના ફળતાં આપણે સત્યનારાયણને વીસરી જઈએ છીએ. ફરીવાર નવાં સંકટો આવી પડે કે નવી ઈચ્છાઓ જાગે ત્યારે સત્યનારાયણને સંભારી ફરીથી એની કથા કરાવીએ છીએ. એટલે જ નથી આપણાં વિઘ્નો કાયમને માટે નાશ પામતાં કે નથી કદી કામનાનો અંત આવતો.

માત્ર કથા કરાવી બેસી રહેવું, પૂજન કરવું અને શીરાનો પ્રસાદ ભક્ષણ કરવો એટલામાં સત્યવ્રતનું ઈતિશ્રી થઈ જતું નથી. સત્યનારાયણની પૂજા કરી, કથા સાંભળી પછી સત્યનારાયણને જીવનમાં સ્થાન આપતા નથી અને તેથી જ આપણાં દુઃખોનો પણ અંત આવતો નથી. આને સત્ય-પ્રેમ કરતાં શીરોનો પ્રેમ જ કથાનું મુખ્ય આકર્ષણ રહ્યું હોય તેમ લાગે છે.

આ સ્થૂળ પ્રસાદ તો લાભ અને પુષ્ટિકારક છે જ. પરંતુ કથાની ફળશ્રુતિ રૂપ સૂક્ષ્મ પ્રસાદ જે રહેલો છે તે સનાતન પ્રસાદ આપણે ગ્રહણ કરીએ તો સમગ્ર જીવન ધન્ય થઈ જાય.

આ સુંદર સરળ કથામાં આપણા સમગ્ર જીવનને પલટાવી નાંખતું આધ્યાત્મિક તત્ત્વ છે તે આપણે વીસરીએ નહિ અને

આજીવન સત્યના પ્રતધારી બની સત્યનારાયણનું શરણું સ્વીકારીએ. જીવનમાં સત્યને આવકારીએ અને આચરણ કરીએ તો કલ્યાણ શોધવું નહિ પડે.

સત્યના પ્રતધારી બનતાં પહેલાં ‘સત્ય એટલે શું?’ તે સંબંધી થોડો વિગતે વિચાર કરીએ.

સત્ય એટલે શું ?

સંસારમાં એક જ સાધન એવું છે કે જેને સાધી લેવાથી સર્વ નિયમ-પ્રતાદિ આપમેળે જ સધાઈ જાય છે સત્ય સાધન, સર્વ વેદોનું સાર તત્ત્વ છે.

સત્યનું વ્રત એ સર્વ વ્રતોમાં ઉત્તમ વ્રત છે. સત્યની પૂજા એ જ સર્વોત્તમ પૂજા છે. સત્યની સાધના (ઉપાસના) એ સર્વોત્તમ સાધના છે, કારણ કે સત્ય અવિનાશી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે, તે જ શાશ્વત બ્રહ્મ છે. સત્યથી વધીને કોઈ તપસ્યા નથી. સત્ય એ જ અક્ષય તપસ્યા છે. સત્ય એ જ્ઞાન છે. સત્ય એ જ યજ્ઞ છે.

વ્રત પાલન સત્ય છે. ઝૂં સત્ય છે. સત્ય ધર્મ છે અને ધર્મ છે ત્યાં સત્ય છે. ધર્મ જ્યોતિ છે. જ્યોતિ આનંદ છે. અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, શુદ્ધતા ન્યાય, સમત્વ, ક્ષમા અને શાંતિ એ જ સત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો છે.

પર • શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત-કથાતત્વ

નિષ્પક્ષતા, આત્મસંયમ, વિનય, સહનશીલતા, ત્યાગ, ધ્યાન, ધૈર્ય, કરુણા તથા અહિંસા સત્યના જ પ્રકાર છે.

સત્ય કર્તવ્ય છે, સત્ય યોગ છે. સત્ય મહાન ત્યાગ છે. સત્યમાંથી ધર્મ તથા આત્મસંયમ ઉદ્ભવે છે. બધું જ સત્ય પર અવલંબિત છે.

સત્ય જ સમસ્ત જગતનું સર્જક, પોષક અને સંહારક છે. જે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં નિત્ય અવિચળ તથા અપરિવર્તનશીલ છે.

સત્ય દ્વારા જ જગતનું સંચાલન થાય છે. સત્ય દ્વારા સૂર્ય ગરમી આપે છે. સત્ય દ્વારા જ અગ્નિ બાળે છે. સત્ય પર જ સ્વર્ગાદિ તમામ લોક આધારિત છે.

ત્યાગ, તપ, વેદ, સામવેદના છંદો તથા મંત્રોરૂપે સરસ્વતી છે. યોગ દ્વારા ભક્તિ દ્વારા, કર્મ દ્વારા, તથા જ્ઞાન દ્વારા સત્યની પ્રાપ્તિ જુદી જુદી રીતે થાય છે.

બધા સદ્ગુણો વાસ્તવમાં સત્યનાં જ વિભિન્ન રૂપો છે. એ સૌના પાલન દ્વારા જ સત્યપાલન થઈ શકે છે ને સત્યને પામી શકાય છે.

સત્ય પ્રાણીમાત્રનું મૂળ અને પરમ આશરો છે. તેને રોજિંદું કર્તવ્ય બનાવો.

સત્યથી શ્રેષ્ઠ કોઈ કર્તવ્ય નથી. અને અસત્યથી બદતર કોઈ પાપ નથી. તેથી આદરપૂર્વક સત્યને પ્રણામ કરો.

સ્નાતકના સર્વ નિયમો લખીને સૂત્રકાર આ વાત કહે છે ‘સત્યવદનમેવ વા’ (પા. ગૃ. સૂત્ર ૨/૮/૮) અર્થાત્ જો સ્નાતક અન્ય નિયમોનું પાલન ન કરી શકે તો, સત્ય ભાષણરૂપી નિયમનું પાલન કરે તેનાથી સર્વ નિયમોનું

પાલન થઈ જાય છે. સંક્ષેપમાં 'સત્ય' શબ્દના અર્થ નિમ્નલિખિત છે :

શ્રીમતી શ્રુતિ સત્યને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કહે છે - 'સત્યં જ્ઞાનમન્તં
બ્રહ્મ ।' (તૈ. ઉ. ૨/૧/૧) પુરાણમાં સત્ય શબ્દનો અર્થ -

યથાર્થ કથનં સર્વલોક સુખપ્રદમ્ ।

તત્સત્યમિતિ વિજ્ઞેયમસત્યં તદ્વિપર્યયઃ ॥ (પદ્મપુરાણ)

સર્વલોકોને સુખ આપનાર જે યથાર્થ કથન છે, તેને યથાર્થ સત્ય કહે
છે, તેનાથી વિપરીત અસત્ય (મિથ્યા) કહેવાય છે.

'સત્યં ચ ત્રિકાલા બાધ્યત્વમ્' इति वेदान्तिनः ।

વેદાન્તીઓ માને છે કે - 'ત્રણે કાળમાં જે અબાધિત રૂપમાં રહે છે
તેને સત્ય કહે છે.'

'યથાર્થજ્ઞાન વિષયત્વં સત્યત્વમ્' इति नैयायिका : ।

'નૈયાયિકો (ન્યાયમતને અનુસરનારા) યથાર્થજ્ઞાનના વિષયને સત્ય
કહે છે.

એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે સર્વ શાસ્ત્રોમાં, સર્વધર્મોમાં, સર્વસંપ્રદાયોમાં
અને સર્વ આશ્રમોમાં સર્વથી અધિક સત્યનું મહત્ત્વ છે. એવો કોઈ ધર્મ,
સંપ્રદાય તથા આશ્રમ નથી કે જેમાં સત્યને સર્વ પ્રથમ સાધન માન્યું
ન હોય.

સાક્ષાત્ વેદ ભગવાનની આજ્ઞા છે -

'સત્યં વદ સત્યાન્ન પ્રમદિતત્યમ્' (તૈ. ઉ. ૧/૧૧/૧)

સત્ય બોલો, સત્ય બોલવામાં ક્યારેય પ્રમાદ ન કરો.

‘અગ્ને વ્રતપતે વ્રતં-બરિષ્યામિ તચ્છકેયં તન્મેરાધ્યતામ્ ।
ઇદમહમનૃતાત્સત્યયુપૈમિ,’ (શુકલ યજુર્વેદ સંહિતા ૧/૫) ‘હે વ્રતના સ્વામી
અગ્નિદેવ ! હું વ્રતનું આચરણ કરીશ. તમારી સહાયતાથી તેને હું કરી
શકું, તે મારું સફળ થાવ, હું આ જૂઠ્ઠી છૂટકારો મેળવી સત્યને પ્રાપ્ત કરું’
અર્થાત્ અમિથ્યાભાષણ (સત્ય બોલવાનો) નિયમ કરી રહ્યો છું.

દ્વષ્ટવારુપે વ્યાકરોત્સત્યાનૃતે પ્રજાપતિઃ ।

અશ્રદ્ધામનૃતેઽદઘાજ્ઞૂદ્ધાં સત્યે પ્રજાપતિઃ ॥

(શુ. ય. સં. ૧૮/૭૭)

પ્રજાપતિએ જોઈને સત્ય અને જૂઠ્ઠા આ બંને રૂપોને અલગ કર્યા,
જૂઠ્ઠને માટે મનુષ્યના હૃદયમાં અશ્રદ્ધા પેદા કરી દીધી, અને સત્યને માટે
શ્રદ્ધા પેદા કરી દીધી.

સુવિજ્ઞાનં ચિકિતુષે જનાય સશ્ચાસશ્ચ વચસી વસ્પૃચાતે ।

ત યાર્યત્સત્યં યતરદજીવસ્તદિત્સોમોઽવતિ હન્ત્યાસ્ત્ ॥

(ઋગ્વેદ સંહિતા ૭/૧૦૮/૧૨)

‘જ્ઞાનવાન મનુષ્ય આ વાતને સારી રીતે જાણે છે કે અસત્ય અને
સત્ય વાક્ય પરસ્પરમાં સ્પર્ધા કરે છે. આ બંનેમાં સત્ય અધિક સરળ છે,
અને પરમાત્મા તેની રક્ષા કરે છે. તથા અસત્યનો નાશ કરે છે.’

યેતે પાશા વરૂણ સપ્ત સપ્ત ત્રેધા તિષ્ઠન્તિ વિષતારૂશન્તઃ ।

છિન્નન્તુ સર્વે અમૃતં વદન્તં યઃ સત્યવાદ્યતિ તં સૂજન્તુ ॥

‘હે વરુણ ! જે તમારો ત્રણ પ્રકારની સાત-સાત ફાંસો બાંધનારો પાશ છે, તે સર્વ મિથ્યા ભાષણ કરનારાઓને બાંધો અને જે સત્યવાદી છે તેને છોડી દો.’

ઉપનિષદોમાં પણ સત્યની બહુ પ્રશંસા છે :

સત્યમેવ જયતે નાનૃતં સત્યેન પન્થા વિતતો દેવયાનઃ ।

येनाऋमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्रतत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

(મુંડક, ૩/૧/૬)

‘સત્યનો જ જય થાય છે. જૂઠનો નહિ. સત્યથી દેવયાન માર્ગ વિસ્તૃત છે. જે માર્ગથી તૃષ્ણારહિત ઉપાસકો ત્યાં ત્યાં જાય છે; જ્યાં તે સર્વોત્કૃષ્ટ સત્ય સાધનનું સ્થાન છે.’

‘सत्यं ब्रह्म देवाः सत्यमेवोपासते ।’

(બૃહદારણ્યક ૫/૫/૧)

‘સત્ય જ બ્રહ્મ છે. દેવતા સત્યની જ ઉપાસના કરે છે.’

‘तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुधर्मं वदतीति ।’

(બૃહદારણ્યક ૧-૪-૧૪)

‘એટલે જ સાંસારિક લોકો પણ સત્યભાષણ કરનારાને આ ધર્મમય યજ્ઞ બોલે છે. એમ કહે છે કે -’

अश्वमेध सहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

अश्वमेध सहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥

નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ વિદ્યતે પરમ્ ।

ન હિ તીવ્રતરં કિઞ્ચિદનૃતાદિહ વિદ્યતે ॥

‘હજારો અશ્વમેધ યાગોને અને સત્યને જો ત્રાજવાથી તોલવામાં આવે તો હજાર અશ્વમેધ યજ્ઞોથી એક સત્ય વિશિષ્ટ મનાય છે. (વધી જાય છે.)

‘આ સંસારમાં સત્ય સમાન કોઈ ધર્મ નથી તથા સત્યથી અધિક કોઈ ઉત્તમ નિયમ નથી. અને જૂઠ્ઠી વધીને કોઈ તીખી વસ્તુ નથી.’

આ સત્યરૂપ ધર્મમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, અત્યંજ, પુરુષ સ્ત્રી આ સર્વનો સમાન અધિકાર છે. એનું સેવન કરવાથી નાનામાં નાનું મનુષ્ય મહાન બની શકે છે. સત્ય બોલનાર મનુષ્ય હંમેશાં નિઃસંદેહ નિર્ભીક હોય છે. અને તેમાં આત્મબળ અધિક હોય છે.

‘સત્ય’ બોલનારને નિંદા-સ્તુતિનો ભય હોતો નથી. ‘નિન્દા નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।’

‘સત્ય એટલે ઈશ્વર’ (બ્રહ્મપુરાણ)

‘સાચું અને ખોટું વાચાની ઉપાધિ છે.’ (વિદુરનીતિ)

‘સત્યનો સદા વિજય નથી’ — તૈમુરલંગ.

‘સત્યની કસોટી આગળ ભલભલા પાણી થાય છે.’ (નીતિશાસ્ત્ર)

‘આજની દુનિયામાં સત્ય શું છે ? એ નક્કી કરી શક્યો નથી.’

(બનાર્ડ શો)

‘જ્યારે સંશયગ્રસ્ત હોઈએ ત્યારે સાચું જ બોલી નાંખવું.’

(માર્ક ટ્વેન)

‘સાસુને પ્રિય લાગે તેવું બોલવું, પણ અપ્રિય સત્ય ન બોલવું.’

(બંગાળી કહેવત)

‘વકીલના ધંધામાં સત્ય દુશ્મન બનીને રહે છે.’

(જહોન ડી. સાલ્વા)

‘સત્યથી ચાલવાની કોશિશ કરતો જ નહિ. એ પ્રયોગ ખતરનાક છે.’

(ડેલ કારનેગી)

‘ધર્મ સગવડીયો હોય પણ સત્ય સગવડીયું હોતું નથી.’

(કાલેલકર)

‘સત્યને કહેવું સરસ પણ આચરણમાં મૂકવું અઘરું છે.’

(કાશ્મીર લોકવાણી)

‘સત્ય માટે પુસ્તકનાં જ્ઞાન ચાલતાં જ નથી.’

(ચીની કહેવત)

‘સત્ય એ ઈજારો નથી, પવન અને પ્રવાહ પણ જોવા જોઈએ.’

(જર્મન લોકવાણી)

‘અસત્યને સત્ય ઠરાવવા માટે દશ વાર જૂઠું બોલવાની ફરજ પડશે.’

(અંગ્રેજી કહેવત)

‘સત્યના સૂર્યને કાળા વાદળમાંથી પસાર થવું જ પડે.’

(જાપાની લોકવાણી)

‘મરઘી સત્ય શોધવા ગઈ પણ પીંછા નીકળી ગયાં ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી પડી.’

(ફ્રાંસની કહેવત)

‘સાયું બોલવાનો એક ફાયદો એ છે કે પછી આપણે શું બોલેલા તે યાદ રાખવું પડતું નથી.’
(સેમ્યુઅલ બટલર)

‘સત્યમાં એક જ નાનો કણ ઉમેરો, અને તેમાંથી તમે કશુંક ઓછું કરો છો.’
(મેન્ડન)

‘સત્ય એક સાર્વભૌમ તત્ત્વ છે. તે સર્વમાં રહેતું હોવા છતાં દેશ અને કાળના પરિવર્તનશીલ પ્રભાવોથી પર રહે છે. બધાં પરિવર્તનોનો સંબંધ બાહ્ય અભિવ્યક્તિઓ સાથે છે, આંતરિક વાસ્તવિકતા સાથે નથી.

બધી માન્યતાઓ, પ્રણાલિકાઓ અને ક્રિયાવિધિઓ અસ્થાયી અને પરિવર્તનશીલ છે, તથા તેમનાં મૂલ્યો બદલાતાં રહે છે. પરંતુ સત્ય શાશ્વત અપરિવર્તનશીલ છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં આ જ અંતર છે. ‘શ્રુતિ’ સત્યની સીધી પ્રેરણા છે. અંતઃકરણમાં તે વિશુદ્ધ વૃત્તિરૂપે પ્રગટ થાય છે. ‘સ્મૃતિ’ એ શ્રુતિને અનુસરીને થયેલી બાહ્ય વ્યવસ્થા છે. એથી સ્મૃતિમાં ઘણા પરિવર્તનશીલ બાહ્ય ભાવો ભળેલા હોય છે. શુદ્ધ આત્માઓમાં એટલો સંયમ, સ્થિરતા અને વૈરાગ્ય રહેલા હોય છે કે તેઓ સત્યના યથાર્થ સ્વરૂપમાં દર્શન કરી શકે છે. પરંતુ આપણા જેવા લોકો તો સત્યને જુદા જુદા તર્કસંગત રૂપોમાં જ જોઈ શકીએ છીએ. પ્રત્યેક ધર્મનું કેન્દ્રબિંદુ સત્ય એક અને સમાન છે, પણ તે વિષેના પ્રત્યેક ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં એક બીજાથી અંતર અવશ્ય છે. કારણ કે એ સિદ્ધાંતો જુદા જુદા કાળથી માનવીય પરિસ્થિતિઓ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયા છે. (ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન)

‘સત્યની મારી શોધમાં મેં ઘણા વિચારોનો ત્યાગ કર્યો છે, ને ઘણી નવી વસ્તુઓ હું શીખ્યો છું. ઉંમરમાં હું ભલે વૃદ્ધ થયો હોઉં, પણ મારો

આંતરિક વિકાસ થતો અટક્યો છે; અથવા દેહ પડ્યા પછી મારો વિકાસ અટકી જશે એવું મને લાગતું નથી. મને એક જ વસ્તુની પડી છે, ને તે પ્રતિક્ષણ સત્યનારાયણની વાણીને અનુસરવાની મારી તત્પરતા છે.’
(મહાત્મા ગાંધીજી)

ખરેખર ! આપણે પણ પૂ. ગાંધીજીની માફક સત્યનારાયણની વાણીને અનુસરીને આચાર, વિચાર અને વર્તનમાં સત્યને વણી લઈએ તો જ શાશ્વત સુખ અને શાંતિ પ્રાપ્ત થશે. જ્યારથી સત્યને છોડીને આપણે મિથ્યા(અસત્ય)નો આશ્રય લીધો ત્યારથી મોટી મોટી આપત્તિઓનો સામનો કરવો પડતો રહ્યો છે. જે સમયે આ દેશમાં સત્યનો પ્રભાવ, પ્રસાર અને સત્ય માટેની નિષ્ઠા હતી ત્યારે સર્વ લોકો ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ અને સર્વ વાતે સુખી હતા. માટે જ સત્યવ્રતની ફળશ્રુતિ માટે જુઓ શબ્દો —
‘સત્યનારાયણસ્યેદં વ્રતં સર્વેષ્વિત પ્રદમ્ ।’

મનુષ્ય માત્રનું કર્તવ્ય છે કે યથાસાધ્ય સત્યનો પ્રચાર કરે. સત્યનો પ્રચાર વ્યાખ્યાઓથી નથી થતો તે થશે સત્યનો સ્વયં આદર કરવાથી, સત્યનું પાલન અને સત્યની પ્રતિજ્ઞા કરવાથી. વિશ્વનિયંતા સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માને આપણે સહૃદય પ્રાર્થના કરીએ કે, “આ દેશમાં સત્યનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાવ. સત્ય સ્વરૂપે આપ અમારામાં આવી અમારી સત્યનિષ્ઠા બળવાન બનાવો.”

‘સત્યાનાસ્તિ પરોધર્મઃ’ સત્યથી વધીને બીજો ધર્મ નથી માટે આપણે સત્ય વ્રતની પ્રથમ ભૂમિકા છે. ‘સત્યં વદ’ તેના ઉપર વિચાર કરીએ.

‘સત્યં વદ’ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોએ આજ્ઞા કરી છે અને યુગે યુગે પ્રભવતા મહાપુરુષોએ પણ એ જ વાત દોહરાવી છે કે ‘સત્યં વદ’, ‘ધર્મ

ચર' 'સાચું બોલો', 'ધર્મનું આચરણ કરો.' 'સત્ય' અને 'ધર્મ'ને અલગ અલગ બતાવ્યા છે. વળી, ધર્મનું આચરણ કરતાં 'સત્યં વદ' ની આજ્ઞા આપી છે.

આ રીતે ધર્મ કરતાં પણ સત્ય શ્રેષ્ઠ છે અને ધર્મથી નિરાણું છે. જ્યારે ધર્મ સત્યની અપેક્ષા કરે છે.

સત્ય એટલે શું? એ વિશે આ અગાઉ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી ગયા છીએ. સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સત્ય એટલે જેના આધારે આ સર્વ કંઈ સત્તા અને અસ્તિત્વ ધારણ કરે છે તે.' જડ, જીવન (ચેતન), જગત (દૃશ્ય) અને અદૃશ્યનો આધાર સત્ય છે. તે જ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે. તેથી આદિ કવિ બ્રહ્માએ 'સત્યં પરં ધીમહિ' એ શબ્દોથી સત્યની પ્રાર્થના કરી છે.

'સત્યં વદ'નો અર્થ કેવળ સાચું બોલવામાં જ સમાઈ જાય છે? સાચું બોલનાર સત્યનું આચરણ ન કરતો હોય તો સત્ય સત્ય રહેશે ખરું? દંભી નહિ બની જાય? મહાત્મા ગાંધીજીએ તેથી જ કહ્યું છે કે 'સર્વ લોકો સાચું બોલતા અને આચરતા થઈ જાય તો સ્વર્ગ પૃથ્વી ઉપર ઊતરે'

આમ, સત્ય બોલવા કરતાં સત્યનું આચરણ ચઢિયાતું છે. જે સત્ય આચરણ કરે તે જ સત્ય બોલ્યો કહી શકાય.

નહિ તો પેલા પંડિતજીના પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવું થાય આમ 'સત્યં વદ' માં 'સત્યં ચર' (સત્ય આચરણ)ની આજ્ઞા સ્વતઃ છુપાયેલ છે.

જેમ્સ લોવેલ નામના વિચારકે તો કહ્યું છે કે — 'સત્યને હંમેશાં શૂળી પર લટકાવવામાં આવતું જોયું છે, અને અસત્યને સદાય સિંહાસન પર બેસતું જોયું છે.' અને હું તો કહીશ કે — 'સત્યને કેદખાને પૂરાતું જાણ્યું છે, સત્યને ઝેરના કટોરા પીવા પડ્યા છે, સત્યે ગોળીઓ ખાવી પડી છે,

સત્યને નાત બહાર મૂકવામાં આવ્યું છે, સત્યને વનવાસ વેઠવા પડ્યા છે અને સત્યને દેશ નિકાલ પણ કરવામાં આવ્યું છે. અને આજે પણ કેટલાયે દેશો અને વ્યક્તિઓને જે સત્ય-પ્રતી અને સત્યાચરણી છે, તેઓ મુસીબતની ચક્રીમાં પીસાયા છે, અને પીસાયા જ કરે છે. જ્યારે અસત્યવાદીઓ, દંભીઓ અને મિથ્યાચારીઓની બોલબાલા છે અને વાહ વાહ થાય છે.'

એક સનાતન સત્ય જેવી ચેતવણીરૂપ આકાશવાણી થઈ કે, 'દેવકીનો આઠમો ગર્ભ તે કંસનો કાળ છે.' આવી બન્યું વસુદેવ અને દેવકીનું, કઠિન કારાગારના સળિયા ગણતા થઈ ગયા...!

કૈકેયી રાણીને આપેલ વચન સિદ્ધ કરવા દશરથ રાજાએ વરદાન માંગવા કહ્યું - કુબુદ્ધિ થઈ કૈકેયીને એટલે માંગ્યું કે - 'મારા ભરતને ગાદી અને રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ.' આ વચન સત્ય કરવા રામે સ્વીકારી લીધો ચૌદ વર્ષનો વનવાસ.' અને ભરતને મળી રાજગાદી.

પોતાને સાચું લાગ્યું તે કહેવા અને કરવા બદલ ઈસુને વધસ્તંભ પર ત્રટકવું પડ્યું. સોક્રેટિસને ઝેરનો પ્યાલો પીવો પડ્યો, મીરાંબાઈને પણ વેષપાન કરવું પડ્યું. અને સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીને પણ ખોરાકમાં ઝેર મપાયું હતું. ગાંધીજી અને માર્ટિન લ્યૂથર કિંગને ગોળીઓ દેવામાં આવી. મક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાને નાગરી ન્યાતે જૂનાગઢમાં ન્યાત બહાર મૂક્યા હતા. વૈજ્ઞાનિક ગેલેલિયોએ જે સાચી વાત લાગી તે રજૂ કરી તેમાં તેને માફી માંગવી પડેલી, માફી માંગી ના હોત તો તેને ફાંસી મળી હોત એ વાત નિર્વિવાદ હતી. નચિકેતાએ નબળી ગાયો દાનમાં ન આપવા બદલ પિતાને સલાહ આપી તો પિતાએ ક્રોધમાં આવી જઈ કહ્યું - 'અહં વામ મૃત્યવે દદામિ' અને નચિકેતાને મૃત્યુને (યમને) હવાલે કર્યો. આવાં બે સંખ્યાબંધ ઉદાહરણોથી ઇતિહાસ, પુરાણો અને લોકસાહિત્ય સભર છે.

એટલું જ નહિ સમાજમાં પણ એવા પ્રત્યક્ષ બનાવો આપણને જોવા મળે છે કે જાણે — ‘સત્યમેવ જયતે’વાળું સૂત્ર પણ એક જૂઠું છે.

એમ આપણને ઘડીભર લાગી આવે આવું રોજબરોજ બનતું રહે. જેથી સત્યની પકડ ઢીલી પડતી જાય અને અસત્ય મજબૂત થતું જાય છે. પરંતુ આપણે સમજવું જોઈએ કે સત્ય એ દક્ષિણમાર્ગી છે, અને અસત્યનો પથ વામમાર્ગી છે. તેથી સત્યનો ફેલાવો ધીમો પણ દૃઢતાપૂર્વક અને અસત્યનો ફેલાવો ઝડપી થાય છે. જે વસ્તુ ઝડપથી ફેલાય છે. તે ઝડપથી વિલાય છે. એવો એક સર્વવ્યાપી નિયમ છે. વનસ્પતિમાં જે ભ્રાજી જેવા છોડ છે તે, જલદી ઉપયોગમાં આવે તેવી રીતે ઝડપથી વધે છે. અસ્તિત્વ અલ્પજીવી છે. જ્યારે આંબો, આમલી, ચીકુ, જમરૂખ, નારિયેળી જેવાં વૃક્ષોને જામતાં વર્ષો વીતી જાય છે. પણ જામ્યા પછી વર્ષો સુધી તે ફળદાયી બની રહે છે તેને પાછું વાળીને જોવું પડતું નથી. જેટલી માવજત રીંગણાં, મરચી, ટામેટાંની કરવી પડે છે તેટલી તેને જરૂરી નથી.

આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે — ‘આરંભમાં સુખકર અને પરિણામે દુઃખકર તેવું કાર્ય કરવું નહીં.’ ‘આરંભે સુખકરમપિ પરિણામે દુષ્કરં તદ્ કાર્ય ન કર્તવ્યમ્’ ઇતિ, વળી, આરંભમાં ફાયદાકારક છતાં સરવાળે મોટું નુકસાન થાય તેવું કાર્ય પણ બુદ્ધિશાળી માણસો હાથ ધરતા નથી.

વુડરો વિલ્સનના શબ્દો મને યાદ આવે કે — “કોઈક દિવસ જે ધ્યેયનો પરાજય થવાનો છે તેમાં આજે વિજય મેળવવા કરતાં, કોઈક દિવસ જેની ફત્તેહ થવાની છે તેવા ધ્યેય કાજે અત્યારે હાર પામવાનું હું પસંદ કરું છું.”

નરસિંહ મહેતાને ન્યાત બહાર મૂકવામાં આવ્યા કારણ કે, હરિજન વાસમાં જઈને તેમણે ભજન કર્યા એટલે તે મૂકાયા લઘુમતીમાં; વિભીષણે રાવણને યથાર્થ સલાહ આપી, રાવણે તેને લાત મારી અને દેશ નિકાલની સજા કરી અને લંકામાં વિભીષણના પક્ષે કોઈ રહ્યું નહિ, તે મૂકાયો લઘુમતીમાં. માનવને હીરો મળ્યો કોલસાની ખાણમાંથી કારણ કે હીરો મૂળ સ્વરૂપે તો છે કોલસો (કાર્બન), પણ કોલસાની સરખામણીમાં તેની છે લઘુમતી, માનવ ફર્યો બગીચામાં ત્યાં તેણે જોયું તો કાંટા અને પાંદડાંની સરખામણીમાં ફૂલોનું સંખ્યાબળ ઓછું હતું;

આમ ફૂલો ખીલ્યાં તે પણ લઘુમતીમાં અને જગતમાં જે મહાપુરુષો જન્મ્યા અને ઈશ્વરના અવતારો થયા તેની સરખામણીમાં દુર્જનો, મૂર્ખ અને અજ્ઞાનીઓની જનસંખ્યા વધી જાય એટલે સજજનો મૂકાયા લઘુમતીમાં. ખરેખર, વિશ્વનિયંતાની મોટી અજાયબી જ વિશ્વમાં એ છે કે સત્ય છે તે બધું લઘુમતીમાં, સદ્ગુણો છે તે બધા લઘુમતીમાં.

સારી વસ્તુઓ તો આવી લઘુમતીમાં, સંતો, મહંતો, સજજનો, ભક્તો અને મહાપુરુષો તે પણ જનસંખ્યાની દૃષ્ટિએ સ્થાન પામ્યા લઘુમતીમાં, સદ્વિદ્યા પણ અસદ્વિદ્યાઓની સરખામણીમાં લઘુમતીમાં જ. જ્યારે દુર્ગુણો, દુર્જનો, મૂર્ખાઓ, અજ્ઞાનીઓ, અસત્ય અને અનિષ્કારક ખરાબ વસ્તુઓ આ બધાનું બજાર મોટું. જેની બહુમતી એટલી કેટલી કે તોટો પડે નહિ અને જોટો જડે નહિ.

અરે, ક્યારેક તો કહેવાનું મન થાય છે કે અરે ! સત્ય તો હાંફી જાય છે, હારી જાય છે અને પછડાટ પણ ખાય છે... તો પછી સત્યના સહારે ફાયદો શો ? હું પૂછું છું કે, કયો ભગવાનનો ભક્ત ફજેતીમાંથી

બચવા પામ્યો છે ? કોને કસોટીમાંથી પાર નથી ગિતરવું પડ્યું ? ત્યારે લાલચ રોકાતી નથી. કંઈ વાંધો નહિ, થોડું ખોટું થવા દો પણ લાભ મોટો છે.

સત્યની કાંટાળી કેડી કરતાં જૂઠાની સેજ સુંવાળી છે, સહારો જૂઠાનો પણ છે. મધપૂડા જેવી આ ખેંચતાણ તો યુગોથી ચાલતી આવી છે અને ચાલતી રહેવાની, પણ ભક્તો કાંઈ ગુમાવે છે તે કાળક્રમે વ્યાજ મુદ્દલ સાથે પાછું મેળવીને અમર બની જાય છે. તેવી જ રીતે સત્યનો વ્રતધારી પણ જે કાંઈ સહન કરે છે અને ગુમાવે છે તેના બદલામાં તેને મળે છે દીર્ઘકાલીન યશ, સંપત્તિ અને અમરતા.

જુઓ ઉદાહરણ માટે ભક્ત ધ્રુવનું ચરિત્ર, સત્યનો વ્રતધારી સર્વનો વિશ્વાસભાજન વંદનીય પુરુષ બને છે. પરમાત્મા તેના પ્રત્યેક, ચાલક અને શાસક બને છે. તે તો સદાને માટે પ્રાર્થના કરે છે કે —

‘શિરમાં, ઉરમાં, મુખમાં, કરમાં પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અંતરમાં, મુજ જીવન કેરું રહસ્ય ઊંડું, બને પ્રેરક ચાલક શાસક તું.’

આ દુનિયાનો ઘણો ખરો વ્યવહાર અલ્પપ્રાણ લોકોના હાથમાં હોય છે. બહુજન સમાજની સત્ય પરની શ્રદ્ધા બહુ ઓછી હોય છે. સંસારમાં હાનિ સહન કરવા જેવું પૌરુષ લોકોમાં જોવા મળતું નથી. સત્યાસત્યનો કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર તથા વિધિનિષેધ રાખ્યા વગર ક્ષણિક અને દૃશ્યમાન લાભોની પ્રાપ્તિ માટે પણ લોકો વચનભંગ કરે છે, નિયમ તોડે છે, જૂઠાને સાચું સાબિત કરી બતાવે છે.

કામની સિદ્ધિને અર્થે સત્યની માંડવાળ કરનારા આવા અજલોકોને સત્યની લગની કેવી રીતે લગાડવી અને સંત્યના સેવનથી જ આખરે સર્વકામના સિદ્ધ થાય છે, તેવી શ્રદ્ધા અજલોકોના મનમાં કેવી રીતે ઠસાવવી તે એક વિકટ પ્રશ્ન છે.

યુગપુરુષો, સાધુ-સંતો અને કાયદા ઘડનારાઓએ તેમજ સમાજની નેતાગીરીએ આ અંગે અનેક રીતે પ્રયત્નો કરી જોયા છે. સમજુ માણસને તો સમાજમાં બનતા પ્રસંગોમાંથી સત્યનો બોધ મળે છે. ઇતિહાસ, પુરાણ અને ધર્મ શાસ્ત્રોની ઘણી કથાઓ પણ સત્યના પ્રતધારી થવા માટે પ્રેરણારૂપ છે. જે પૈકી એક છે.

સત્યનારાયણની પૂજા-કથા અને વ્રત જે બહુજન પ્રચલિત છે, બીજી છે ‘સત્યવિનાયકની કથા’, ત્રીજી છે સત્યદત્તની કથા, અને ચોથી છે ઈસ્લામ ધર્મની સત્ નૂરાની પીરની કથા. આ બધી કથાઓ ખાસ કરીને સત્યલક્ષી છે.

જે માનવને આજીવન સત્યનો પ્રતધારી બનવાનો બોધ કરે છે અને અસત્યના ગેરફાયદાઓ તથા તેથી થતા પરાજય, હાનિ અને દુઃખ પ્રાપ્તિનાં સચોટ ઉદાહરણો રજૂ કરે છે.

હવે આપણે સત્યવ્રત અંગે થોડી સામાન્ય વાતનો વિચાર કરીએ.

સત્ય વ્રત

કોઈ પણ સત્કર્મ માટે દૃઢ નિશ્ચય કરવો અને ગમે તે પ્રકારના વિરોધમાં જીવનના અંતિમ શ્વાસ સુધી તેનું પાલન કરવા તત્પર રહેવું તેનું નામ સત્યનું વ્રત, એ એક આજીવન વ્રત છે. પૂજન, કથાશ્રવણ અને ઉત્સવ એ બધા તો સત્ય-વ્રતના પૂરક, પ્રેરક અને પોષક એવા આનુષંગિક અંગો છે. સત્યનું વ્રત બધા માટે સરખું જ ફળદાયી છે. વાસ્તવમાં સત્યપાલન એ સાર્વવર્ણિક ધર્મ છે એમ બતાવવા સારું સત્યનારાયણની કથામાં બ્રાહ્મણ, રાજા, વાણિયો, કઠિયારો અને ગોવાળિયા ઉદાહરણ રૂપે આવકારેલા છે.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો અને પુરાણોનું અવગાહન કરવામાં આવે તો પરસ્પર ભિન્ન એવી ત્રણ વસ્તુઓનો સત્ય શબ્દમાં સમાવેશ થયેલો જોવા મળે છે. તે સમજ્યા વિના સત્યના વ્રતધારી બની શકાતું નથી.

પ્રથમ વસ્તુ : સત્ય એટલે યથાર્થ કથન જે વાત જેવી હોય, જે સ્વરૂપમાં આપણે જાણતા હોઈએ અથવા જે રૂપે બનેલી આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ હોય, અને જે સ્વરૂપમાં આપણે તેનું આકલન કર્યું હોય તે તેવી જ રીતે યથાતથ્ય કહેવી તેનું નામ સત્ય.

બીજી વસ્તુ : સત્ય એટલે ‘ઋતમ્’ સૃષ્ટિનો સનાતન નિયમ અથવા કોઈ પણ મહાકાર્યનું વિધાન જુઓ —

“સત્યેન ધાર્યંતે પૃથ્વી સત્યેન તપતે રવિ ।

સત્યેન વાતિ વાયુશ્ચ સર્વં સત્યે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥”

‘સત્યથી પૃથ્વી સર્વને ધારણ કરે છે. (અને સત્યથી પૃથ્વી પોતાની મર્યાદામાં ફરે છે.) સત્યથી જ સૂર્ય તપે છે. પ્રકાશ આપે છે. સત્યના આધારે જ વાયુ વાય છે, ગતિ કરે છે. સર્વની સ્થિતિ કાર્ય અને પ્રતિષ્ઠા સત્ય પર આધારિત છે.’ સત્ય જ સમગ્ર વિશ્વને ધારણ કરી રહે છે.

સત્ય એ જ યજ્ઞની પ્રતિષ્ઠા છે. સર્વલોક સત્યના વશમાં છે, ઈત્યાદિ શાસ્ત્ર વચનોમાં સત્ય એટલે અનુબંધનીય નિયમ એવો અર્થ ફલિત થાય છે.

ત્રીજી વસ્તુ : સત્ય એટલે પ્રતિજ્ઞાપાલન, સત્ય અને એકવાર મોઢેથી નીકળેલો બોલ અવશ્ય પાળવો જોઈએ એવી ટેક.

એકવાર મુખમાંથી કાઢેલું વચન આપણે ગળી ન જઈએ એવી ટેક. આ સત્યને માટે સૂર્યએ આપેલા કવચ અને કુંડળ કર્ણો આપી દીધાં અને

મૃત્યુ આવકાર્યું હસતાં મુખે. આ સત્યને માટે રામે ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યો. આ સત્યને માટે જ રાજા હરિશ્ચંદ્રએ રાજ્ય દાનમાં આપી દીધું. પાંડવોએ માતા કુંતીનું વચન સત્ય કરવા ખાતર એક દ્રૌપદીની સાથે પાંચે ભાઈઓએ લગ્ન કરવાનું નિંદાપાત્ર કર્મ કર્યું. આવા બધા પ્રસંગો આપણે સત્યને કેન્દ્રમાં રાખી વિચારીએ તો આપણી સત્ય વિશેની કલ્પના અને વફાદારી કદાચ જુદો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે.

પોતાના દીકરાઓએ શું મેળવી આણેલું છે, એ જાણ્યું ન હોય અને પાંચે ભાઈ સરખે ભાગે વહેંચી લો એવું માતાના મુખેથી નીકળેલું વચન સત્ય કરવા આજે જો પાંચ ભાઈઓ એક સ્ત્રીને પરણવા જાય તો કદાચ એવી દ્રૌપદી મળવી જ મુશ્કેલ, અને મળે તો પણ આપણે તેને સત્યનિષ્ઠ કહેવાને બદલે જરૂર સત્યદ્રોહી મૂર્ખ જ કહીએ.

અપર માતાને આંપેલ વચનને સત્ય કરવા માટે રાજપાટ છોડીને એક રામ જ વનમાં ગયા ત્યાર પછી કોઈ ગયું નથી. જો તેમ કરવા માટે કોઈ તૈયાર થાય તો આપણે તેને બેવકૂફ અને નમાલો ગણીએ.

સ્વપ્નમાં બ્રાહ્મણને આપેલું વચન સાચું પાડવા ખાતર પ્રજાની પાલિકીનું આખું રાજ્ય પ્રજા ઉપર કાળો કેર વર્તાવનાર એક તામસી બ્રાહ્મણને સાચે જ આપી દેનાર રાજાને આપણે રાજધર્મ શ્રેષ્ઠ, શ્રદ્ધાજડ, અમર કહીશું.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે, સત્ય આચરણ કહેવું કોને ? આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં શરીર અને મનની આત્યંતિક શુદ્ધિ માટે સાચા ધર્મમાં આધ્યાત્મિક બનવા માટેનાં સોપાનો પૈકીમાં આચારશુદ્ધિને ઘણું જ હિસ્સો છે. અશુદ્ધ મનુષ્યના હાથે પકાવેલ અન્ન ખાવાની ના પાડી છે.

તેવું આચરણ કરનાર અજીહું, અશુદ્ધ ખાનાર, તામસી ખોરાક ખાનાર સત્યનું આચરણ કરી શકતો નથી. તેના વિચારોમાં સત્યાસત્યનો વિવેક જળવાતો નથી. અહીં એક ઉદાહરણ લઈએ; પણ વ્યવહારમાત્ર માટે તે સમજવાનું છે.

એકવાર ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. ખાવા માટે અન્ન પણ રહ્યું નહિ. ત્યારે સત્યના ગોપ્તા એવા ઉષસ્તિમુનિએ ચાંડાલ કન્યાના અજીઠ અડધા ખાધા પણ પાણી પીવા કહ્યું ત્યારે તેમણે ઘસીને ના પાડી દીધી હતી. તે ઉષનિષદ્ધ કથા સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રાણ ટકાવવો એ આપત્તિકાળનું સૌથી મોટું સત્ય હતું. તે માટે બાહ્ય આચારને- વ્યવહારને કોરાણે મૂક્યો. પણ અડધા ખાધાથી શક્તિ આવી. પ્રાણ ટકી રહેશે એવી ખાતરી થઈ એટલે ચાંડાલ કન્યાના હાથનું-અજીહું નહોતું તેવું પાણી પણ ન પીધું. આમ, પ્રાણ બચાવવાનો સમય હોય ત્યારે બાહ્યાચાર મિથ્યા ગણાય અને પ્રાણનું જોખમ ઓછું થતાં ફરી આચારશુદ્ધિ સત્ય ગણાઈ. આમ, સત્યની પ્રવાહિતા જે છે તે ખૂબ જ સમજવા જેવી છે. એટલે જ સત્યને સંયોગ, સ્થિતિ, સમય, પાત્ર અને વ્યવહાર મુજબ ન જોઈએ અને શબ્દશઃ પકડી રાખીએ તો તો સત્ય એનું સિંહાસન ખાલી કરશે, તેનું સ્થાન અસત્ય મેળવશે. સત્ય ત્યાં રહેતું જ નથી. રહે છે માત્ર સત્યનો આભાસ અને આચરણ બને છે અસત્યનું...

ધર્માત્મા પાંડવોની સેનાનો સંહાર થતો હતો મહાભારતના યુદ્ધમાં, ત્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને જણાવ્યું કે — ‘અશ્વત્થામા નામે હાથી મરાયો છે.’ પણ દ્રોણાચાર્ય પૂછે તો ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ તેમ સ્પષ્ટ જણાવજો. પાંડવ સેનાનો કચ્ચરઘાણ વાળવા દ્રોણગુરુને સમાચાર મળ્યા કે ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ ત્યારે તેમણે વાત માની નહિ. એટલે યુધિષ્ઠિરે

જણાવ્યું કે — ‘અશ્વત્થામા હતઃ નરો વા કુંજરો વા’ ‘અશ્વત્થામા મરાયો’ પણ પછી ધીમેથી બોલ્યા કે — ‘અશ્વત્થામા નર કે હાથી તે સ્પષ્ટ નથી.’ દ્રોણાચાર્યે હથિયાર મૂકી દીધાં. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને દ્રોણાચાર્યને સંહાર્યા. ધર્મપ્રિય પાંડવ સેનાનો બચાવ થયો. પણ મહાપ્રસ્થાન વેળા યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગમાં પ્રવેશતાં ધર્મલોકો નર્ક જોવું પડ્યું. કારણકે તે અર્ધસત્ય બોલ્યા હતા. જો તેમણે શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞા માની ‘અશ્વત્થામા મરાયો છે’ એટલું જ કહ્યું હોત તો તેમને નર્ક જોવાનો વખત ન આવત. પણ સત્યને પકડી રાખવાની પોતાની જીદ અને સત્યવાદી હોવાનો પોતાનો અહંકાર બંને જોડાયા એટલે સત્ય તે અસત્ય બની ગયું. અને ‘નરો વા કુંજરો વા !’ બોલવાના કારણે તેમને નર્કની હવા અનુભવવા મળી. હા, યુધિષ્ઠિર યુદ્ધને બદલે વનમાં રહ્યા હોત તો તે અસત્ય પુણ્યપવિત્ર સત્ય બની જાય એ નિઃશંક વાત છે. સત્ય કેવા સંજોગોમાંથી પસાર થાય છે, કયા સ્થાનેથી આવે છે, કોણ તેનું માધ્યમ છે, તે જાણવાની ખૂબ જરૂર છે. સત્ય ઓળખવા માટે વિવેક-સમતા બહુ જ મહત્વની છે.

સત્યનો દૃષ્ટા જીવનને સાચા અર્થમાં પામી જાય છે. બાહ્ય વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ આવી પડનારી આપત્તિરૂપ ઘટનાઓની તેમના પર અસર પડતી નથી.

પુરાણોમાં સત્ય બોલનાર અને આચરનાર ઉપર આવી પડનારાં દુઃખોની અને સત્યની કસોટીની ઘણી આખ્યાયિકાઓ છે. પણ તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં દુઃખનો આભાસ માત્ર જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સત્યનો વિચાર કરતાં કરતાં સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રની જીવન ઘટના મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ થાય છે. ઘડીભર વિચાર આવે છે, રાજા હરિશ્ચંદ્રે વચનપાલન ન કર્યું હોત, જૂઠું બોલ્યા હોત તો, આપણી દૃષ્ટિએ આટલું

દુઃખ ભોગવવું ન પડત; પણ બીજી જ ક્ષણે સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે કે ખરેખર, અસત્ય બોલીને કે અસત્ય આચરણ કરીને હરિશ્ચંદ્ર રાજા સુખી થયા હોત ખરા ? ઊલટું રાજા હરિશ્ચંદ્રને અસત્ય આચરણ કરવાનું દુઃખ એટલું મોટું લાગત કે તેની સરખામણીમાં સત્ય આચરણ કરવાથી આવી પડેલ કષ્ટની કોઈ વિસાત ન હતી, એમણે ભોગવેલ દુઃખ હતું, એમની પોતાની દૃષ્ટિએ દુઃખ જ નહોતું અને મહત્ત્વ તેમની દૃષ્ટિનું છે. આપણી દૃષ્ટિએ દેખાતા વ્યવહારનું નથી.

વળી, સત્ય બોલનાર ને સત્ય આચરનાર સત્યને સમજે છે એવું નથી. તમારા વિચાર તમારા શબ્દો સાથે એકરૂપ હોવા જોઈએ, સુસંગત હોવા જોઈએ. તમારા શબ્દો તમારાં કર્મો સાથે એકરૂપ જોઈએ, સંસારમાં લોકો વિચારે છે કંઈક અને કહે છે બીજું અને કરે છે કંઈક ત્રીજું જ, આ બહુ ખરાબ છે, એ પાખંડ છે; એ દંભ છે, જે સત્યના ધાતંક છે.

ત્રણ માણસનું એક સુખી કુટુંબ હતું, માતા-પિતા અને પુત્રી, માતાનું નામ જમનાબેન અને પિતાનું નામ હતું હીરાલાલ. પુત્રીનું નામ હતું શોભા. જે ખરેખર, લાવણ્યમયી ઘરની શોભા જ હતી, શોભા ઘણું કરીને અભ્યાસ અર્થે બહારગામ પોતાના મામાને ત્યાં રહેતી હતી. વેકેશનની રજાઓ ગાળવા માતા-પિતા પાસે આવે અને રજા પૂરી થતાં જતી રહે. હવે હીરાલાલની પડોશમાં એક યુવાન રહેવા આવ્યો. જેનું નામ હતું શેખર. તેને પ્રથમ તો ખબર જ ન હતી કે હીરાલાલને એક પુત્રી પણ છે અને તે બહારગામ રહે છે. તે હતો એક ભાડુઆત પાડોશી. શોભાનાં માતા-પિતાને તે કોઈ ખાસ ઉપયોગી ન હતો. તેમજ એવા ખાસ સંબંધો પણ ન હતા. આમ છતાં, વેકેશન પડ્યું એટલે શોભા થોડા દિવસ વેકેશન ગાળવા માતા-પિતાને ઘેર આવી. તેની મદમસ્ત કાયા, અંગડાઈ લેતું

યૌવન અને રૂપમાધુરી જોતાં શેખર મુગ્ધ બન્યો ને તેના તરફ આકર્ષાયો. તેને કેવી રીતે પોતાની કરવી તે માટે યોજના વિચારી બીજે દિવસે વહેલી સવારે ઊઠી નાહી ધોઈ બજારે ઊપડ્યો. બરફી-પેંડાનું બોક્સ તૈયાર કરાવી લઈ આવ્યો ને પહોંચ્યો પેલા આધેડ દંપતી હીરાલાલ અને જમનાબેન પાસે. મીઠાઈનું બોક્સ મૂક્યું જમનાબેનના હાથમાં અને જમનાબેન તથા હીરાલાલના પગમાં પડ્યો. પોતાના જન્મદિનના આશીર્વાદ માંગ્યા એટલે શેખરના જૂઠને ન સમજતા ભોળા જમનાબેન અને હીરાલાલનું હૈયું હેતથી છલકાઈ ઊઠ્યું. તેઓ શેખરના વર્તનથી અંજાઈ ગયા. ને તેને ચા-નાસ્તા માટે આમંત્રણ આપ્યું. માતા જમનાબેન ચા બનાવવા ગયા એટલે શેખર અને શોભાએ લળીલળીને વાતો કરવા માંડી. બંનેની આંખોએ તારામૈત્રકો રચવા માંડ્યાં. પછી તો શેખરે શોભાને ટ્યુશન આપવાની તત્પરતા બતાવી. ચા-નાસ્તાને ન્યાય આપ્યો ને શેખર વિદાય થયો. તેના ગયા પછી વૃદ્ધ દંપતીએ શેખરના વર્તનની બહુ પ્રશંસા કરી. તેમની નજરમાં તે એક સંસ્કારી અને આદર્શ યુવાન લાગ્યો. શોભાને તે કેવો લાગ્યો તે કહેવાની જરૂર નથી, સમજવાની જરૂર છે ! આમ દેખીતી રીતે શેખરનું આચરણ સત્ય લાગ્યું. તેની વાણીમાં વિનય વર્તાયો. તેની પાછળ તેની ભાવના કેવી હતી ? શોભા પ્રત્યે દૂષિત વ્યવહારની આમ બોલાતી વાણી સત્ય હોય, આચરણ પણ સત્ય હોય. તો પણ તે ઘણીવાર તેની ભાવનાને લીધે અસત્ય બની જાય છે. માત્ર સત્યનો આભાસ. ને સત્ય ભાવના વિનાનું આચરણ અને સત્ય સંભાષણ મિથ્યા છે. તમે તમારા વિચારો, શબ્દો તથા કર્મો પર સાવધાની ભરી નજર રાખો. જૂઠું બોલીને કે આચરીને જે થોડા લાભ તમને મળશે તે કંઈ લાભ નથી. તમે તમારા અંતઃકરણને દૂષિત કરો છો; તથા ચિત્તને મલિન બનાવો છો, જૂઠું બોલવાની ટેવ જન્માન્તરે પણ છૂટતી

નથી. તમે જૂઠું બોલતા રહો છો તેનાથી તમારો યશ, તમારી કીર્તિ, તમારો ધર્મ, તમારું જીવન અને તમારી માનવતા કલંકિત બને છે. તમારો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, કારણ કે તમારા જીવનમાં મોટામાં મોટા વિષનો વાસ થયો છે તે છે જૂઠું-અસત્ય. તેના પર ગંભીર વિચાર કરીને અસત્યને મારી હટાવો. તેને જીવનમાંથી દૂર કરો. પછી જુઓ તમારી યથાર્થ જિંદગીનો અળહળાટ.

‘સત્યં વદ’ ના સૂત્રમાં ભાવના, સત્ય આચરણ અને સત્ય વાણી એ ત્રણેનો સમાવેશ થાય છે. વળી, સત્યભાવ ક્યારે ઉત્પન્ન થાય તેને માટે સત્યચિંતન, સત્યવિચાર અને સત્ય તરફ ઢળેલા મનની આવશ્યકતા છે.

સત્યચિંતકની ભાવના, આચાર, વિચાર અને વાણી સ્વતઃ સ્વાભાવિક સત્ય બની જાય છે. જેને સત્યદર્શન થયું નથી, એવા લોકોની દૃષ્ટિએ કદાચ તે અસત્ય દેખાય, સત્યને અસત્ય માની લે તો પણ સત્ય છે તે સત્ય જ રહેવાનું, અસત્ય નથી બનવાનું.

સત્ય એ સાધારણ લાગતો શબ્દ છે, પરંતુ જીવનનો પૂરો મર્મ પણ એમાં છૂપાયો છે. જીવનની હરેક પળે પ્રત્યેક કાર્યમાં, પ્રત્યેક વર્તમાનમાં સત્ય વણાયેલું રહેવું જોઈએ. જીવનની એક ક્ષણ પણ સત્યથી અળગા ન થવું જોઈએ, તે જ સાચું સત્યવ્રત છે. તમે સત્યનું પાલન કરો, સત્યની રક્ષા કરો તો સત્ય તમારી જીવનભર રક્ષા કરશે. તમારાં તમામ બંધનો દૂર થઈ જશે. અવરોધ રૂપ નહિ રહે. એટલે મુક્તિ શોધવી નહિ પડે, એ જ સ્વયં મુક્તિની યુક્તિ રૂપ બની જશે.

મને મહાત્મા ગાંધીજીને એક ચીનાએ આપેલું ત્રણ વાંદરાનું રમકકું યાદ આવે છે. ગાંધીજીએ ત્રણ વાંદરાને ગુરુપદે સ્થાપીને જે બોધ ગ્રહણ કર્યો તે આ પ્રમાણે છે :

- (૧) મુખ ઉપર હાથ રાખીને બેઠેલા વાનરને જોઈને ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું કે, જુદું-અસત્ય બોલવું નહીં.
- (૨) બંને આંખો ઉપર હાથ રાખીને બેઠેલા વાનરને જોઈને ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું કે અસત્ય જોવું નહીં.
- (૩) બંને કાનમાં આંગળી નાંખીને બેઠેલા વાનરને જોઈને ગાંધીજીએ નક્કી કર્યું કે, અસત્ય સાંભળવું નહીં.

આમ, અસત્ય બોલવું નહીં, અસત્ય જોવું નહીં અને અસત્ય સાંભળવું નહીં. એ મહત્વની વાત સત્યના પ્રતધારી ગાંધીજીએ જીવનમાં ઉતારીને અન્ય માનવને તેમ કરવા બોધ આપ્યો.

મને આ ત્રણ રમકડું જોતાં જરા જુદો વિચાર આવે છે :

- (૧) મુખ ઉપર હાથ રાખીને બેઠેલા વાનરે બોલવાનું બંધ કર્યું છે કારણ કે સત્ય બોલ્યો છે તેને બીજું બોલવાપણું રહેલું નથી. અરે ! સત્ય વચન આવ્યા પછી બોલવાનું શું ?
- (૨) બંને આંખો બંધ કરીને બેઠેલો વાનર જેણે સત્ય જોઈ લીધું છે. હવે અસત્ય જોવાની તેની ઈચ્છા નથી; તેની આંખે સત્ય જોયા પછી અસત્ય ન જોવું પડે તે માટે અંધાપો સ્વીકાર્યો છે. અંદર જે સત્ય છે તેને પામવા માટે બહારની આંખો બંધ કરવી જરૂરી છે.
- (૩) બંને કાનમાં આંગળી નાંખીને બેઠેલો વાનર જાણે કહે છે કે સાંભળવા જેવું જે સત્ય છે તે મેં સાંભળી લીધું છે. અસત્ય સાંભળવાની મારી ઈચ્છા નથી જેથી મારા કાન બહેરા છે.

અરે, જે સત્યનો અવાજ છે, પરમાત્માનો અવાજ છે. અનાહતનાદ છે તે સાંભળવા માટે તો કાન બંધ કરવા જ પડે છે.

એનો અર્થ એવો નથી કે ગાંધીજીના વિચાર ખોટા છે. માત્ર સમજણની ભૂમિકા જુદી છે.

આટલો વિચાર કર્યા પછી ચોક્કસ લાગે કે-સત્યવ્રત ખરેખર કઠિન છે. પણ તેમાં કસોટી થાય છે — વ્રતધારીના વિવેકની અને નિષ્ઠાની; માટે જ દુર્લભ (દુઃખ વડે પ્રાપ્ત થાય તેવું) છે. પરંતુ સત્યનારાયણની કથામાં તો ‘સર્વત્ર વિજયપ્રદમ્’ એમ કહીને સત્યવ્રતથી સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે; તો આપણે તેના અનુસંધાનમાં ‘સત્યમેવ જયતે’ નું સર્વમાન્ય સૂત્ર વિચારીએ.

॥ સત્યમેવ જયતે ॥

‘સત્યમેવ જયતે’ — ભારત વર્ષનું આ સર્વમાન્ય સૂત્ર હતું અને આજે પણ છે.

સત્ય એક મહાન આદિ શક્તિ છે. મન, વચન અને કર્મથી સત્યની ઉપાસના કરનાર અને વ્યવહારમાં મૂકનાર માનવી આત્માને ઓળખતો થઈ જાય છે. સર્વજ્ઞાન અને સર્વ સામર્થ્યનું આદિ મૂળ પણ સત્યમાં જ છે. સત્ય પરમાત્મામાંથી આવે છે અને અસત્ય પણ પરમાત્મામાંથી આવે છે. પરંતુ સત્ય એ સ્વાભાવિક છે. તે માનવમાત્રનો સ્વભાવ જ છે એમ કહેવું ખોટું નથી. કારણ કે ખોટું કરનાર કે ખોટું બોલનાર માનવ પણ દિવસમાં વધુમાં વધુ બે-ત્રણ કલાકથી વધુ સમય જૂઠું બોલી ન શકે. અસત્ય વિચારી

ન શકે, ગમે તેવો અવિચારી કે પાપી માનવ પણ સ્વભાવતઃ દિવસમાં સત્યને સમજવામાં દિવસનો મોટો સમય ખર્ચે છે. એટલું જ નહિ સત્ય જાણે-અજાણે પણ તેના જીવનમાં મહદ્અંશે સ્થાન ધરાવે છે; જીવનનો કબજો લે છે એમ કહું તો પણ વધારે પડતું નથી. અસત્ય તો અલ્પજીવી છે તે સ્વભાવ નથી પણ કુભાવ છે. તે સત્યના અભાવમાં સ્થાન પામે છે. સત્યવ્રતનું પાલન કરનાર માનવને સર્વ કાંઈ મળી રહે છે; એ ભૂલવું જોઈએ નહિ.

સત્ય બધા લોકો માટે છે, એને સંતાડવા માટે ગમે તેટલો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો પણ એ સંતાડી શકતું નથી. અસત્યની અતિવૃદ્ધિ પણ એને ઢાંકી શકતી નથી.

પરમ સત્ય બ્રહ્મ છે. અસત્ય સત્યની છાયા છે. સત્યબિંબ છે. અસત્ય તેનું પ્રતિબિંબ છે. માટે અસત્ય છે તે મિથ્યા છે.

આ જગત અસત્ય છે; અને બ્રહ્મ સત્ય છે. બ્રહ્મદષ્ટિથી; માટે જ આદ્ય શંકરાચાર્યે પ્રતિપાદન કર્યું. ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव ना परः’ ‘બ્રહ્મ સત્ય છે. જીવ એ જ બ્રહ્મ છે. બીજો નહિ.’ પરંતુ સાંસારિક દષ્ટિએ, ભૌતિક દષ્ટિએ જોતાં જગત અને તેના વ્યવહાર સત્ય લાગે છે, પરંતુ દષ્ટિ, દ્રષ્ટા અને દશ્ય વચ્ચેના સંબંધો સ્પષ્ટ સમજાતાં દ્રષ્ટા જે સાક્ષી માત્ર છે, તે જ સત્ય અને બાકી બધું દષ્ટિ અને દશ્ય અસત્ય જ ઠરે છે. છેવટે દષ્ટિ, દ્રષ્ટા અને દશ્ય એકરૂપ બને ત્યારે આ દગદશ્ય વિવેક સમજમાં આવે છે.

સત્ય સરળ છે, વિક્ષિપ્ત બુદ્ધિવાળાને આ જટિલ લાગે છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ વસ્તુઓ હંમેશાં સરળ હોવાની,

સત્ય હંમેશાં સરળ છે. સત્ય બોલવું હોય તેનો વિચાર કરવો પડતો નથી.

શબ્દની જાળ કે વિચારોની તરંગમાળા વ્યવસ્થિત કરવી પડતી નથી. તે સ્વભાવ સિદ્ધ હોઈ આપમેળે સરળતાથી વ્યક્ત થાય છે વાણી દ્વારા.

અસત્ય બોલવા માટે તો મગજ કસવું પડે છે. શબ્દો ગોઠવીને બોલવા પડે છે. પ્રસંગો તારવવા પડે છે અને ભાવ છૂપાવવા પ્રયાસ કરવો પડે છે. સાક્ષીને વશમાં લેવા પડે છે. કેટલી બધી કડાકૂટ એક જૂઠા માટે સો જૂઠા કરવા પડે ત્યારે માંડ સત્ય છુપાય છે.

છતાં, સત્ય પ્રગટ થવાનો અને ભાંડો ફૂટવાનો ભય તો ઊભો જ રહે છે. અરે ! વાણીથી સત્ય છુપાવો ને તો પણ એ આંખોની કીકીમાં ઉભરાય છે. હૈયાના ધબકારે સવાર થાય છે અને પ્રસંગ મળે પ્રગટ થયા વિના રહેતું જ નથી.

આવું છે સત્ય, કદી પણ અસત્યથી હાર પામતું નથી. સત્ય હંમેશાં અસત્ય પર વિજય મેળવે છે.

અરે ! ખોટો રૂપિયો લઈને તમે બજારમાં જાવ અને દુકાને દુકાને ફરો તો, એને કોઈ લેશે કે સ્વીકારશે નહિ. ઊલટાનું ખોટો જે છે તે રૂપિયો ખોટો જ ઠરશે. ખોટો ફરશે એને ખોટા તમને ફેરવશે. એટલું જ નહિ તમારું ધાર્યું થશે નહિ કે મળશે નહિ. હા, એ ખોટા રૂપિયાને ચલાવવો જ હોય તો ખરાની લાઈનમાં કે ખરા રૂપિયાની થપ્પીમાં બેસાડવો પડશે. અને સો સાચા સાથે એક ખોટું ચાલ્યું જાય તેમ દષ્ટિભ્રમથી કદાચ તે પણ ચાલી જાય.

માટે જ ખોટાને ચાલવા માટે ખરાનો, અસત્યને સત્યનો આશ્રય લેવો જ પડે છે. એ જ સૂચવે છે કે સત્યનો સદા જય છે.

ધુરંધર પંડિતોની બુદ્ધિ પણ બ્રહ્મના વિષયમાં ગોથું ખાઈ જાય છે, મન હારી જાય છે. કારણકે બ્રહ્મ એ જ સર્વસ્વ છે. સત્ય એ જ બ્રહ્મ છે અને બ્રહ્મ એ જ સત્ય છે. આ જ સમગ્ર આધ્યાત્મિક ઉપદેશનો સાર છે. મહાનબુદ્ધિ પણ એને અસત્યથી અળગું તારવી શકતી નથી, તો ગ્રહણ કરવામાં ગોથું ખાઈ જાય તેમાં નવાઈ શું ? જ્યારે બુદ્ધિ વિલીન થઈ જાય છે, વિદ્વતા નષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપમાં એનો (સત્યનો) અનુભવ થાય છે. સાક્ષાત્કાર થાય છે. જ્યારે સર્વસ્વ લૂંટાઈ જાય છે, ત્યારે સર્વેશ્વર જે સત્ય છે, સર્વત્ર છે, શાશ્વત છે, તે જ સર્વનો એક માત્ર હેતુ અને સર્વસ્વ છે, તેવી પ્રાપ્તિ અને પ્રતીતિ થાય છે.

સત્યનો માર્ગ ઢાળવાળો છે. તે અસ્થાની ધાર જેવો તીક્ષ્ણ છે. એના ઉપર ચાલવું કઠિન છે. પરંતુ જેનું હૃદય સત્ય તરફ ઢળેલું છે. જેની કર્તવ્યપરાયણતા સત્યલક્ષી છે. અને જેનું ચિંતન સત્યમય છે. તે સત્યને માર્ગે વિચરનાર પુરુષો વીર હોય છે. તે બધું જાણે છે અને પ્રસન્ન રહે છે. કેમકે તે ઈશ્વરની નિકટ જઈ રહ્યો છે. સત્યના માર્ગે જનાર ખરે જ આધ્યાત્મિક મહાપુરુષો હોય છે. જેને મન બધું કુશળ જ છે. એને શારીરિક કે માનસિક કોઈ પણ વ્યાધિ પીડા આપી શકતી નથી.

જે કાંઈ પરિવર્તનશીલ છે તે અસત્ય છે. તેથી સત્યને કોઈ સીમા નથી, તે અસીમ છે. બધી વસ્તુઓ નાશવંત છે, પરંતુ સત્યનું અસ્તિત્વ શાશ્વત છે, કાયમ ટકી રહેનારું છે. દરેક વ્યક્તિ બ્રહ્માથી માંડીને તૃણ સુધી જાણે-અજાણે સત્ય તરફ જઈ રહી છે. સત્યને આધારે તેનું અસ્તિત્વ છે. સત્યને આધારે જ તેની ગતિ સત્ય તરફ છે. છેવટે તેને સત્યમય થવાનું

છે. જેવી રીતે વાયુના વહનથી પાંદડાં ઊડે છે તેવી જ રીતે આપણા પ્રત્યક્ષ શ્વાસમાં આ વિશ્વાત્મક જીવનનું પ્રત્યેક કાર્ય સત્ય તરફનો અભિગમ છે. સત્ય જ બધાં પ્રાણીઓનું શાશ્વત ધામ છે. માટે ભગવતી શ્રુતિ કહે છે.

‘અસતોમા સદ્ગમય’ અસત્યમાંથી અમને સત્યમાં લઈ જાવ.’

સત્યમાં પ્રવેશ મેળવીને મનુષ્ય પરમ તૃપ્તિ તથા શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ, સત્ય જ મિથ્યા (અસત્ય) પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. મિથ્યા (અસત્ય)નો સત્ય પર વિજય નથી. એટલે જ ફરીથી આપણને યાદ આવે કે — ‘સત્યમેવ જયતે.... સત્યમેવ જયતે... ॥’

આપણા ઘણા સંત-સાધુઓ, ભક્તો-મહંતો ગામડાંમાં જ થઈ ગયા. તેઓ પોથી પંડિતો નહોતા. વેદ-ઉપનિષદો કે પુરાણોના ગ્રંથો તેઓ વાંચી જાણતા નહિ છતાં તેઓમાંથી ઘણા પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા હતા. તેનો ઈતિહાસ સાક્ષી છે. એની પાછળ સત્યની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ઉપાસના હતી. ધર્મ, કર્મ વાણી અને વહેવાર બધું જ તેઓનું સત્યમય હતું. સત્ય જ તેમના જીવનનું આચરણ હતું અને ધ્યેય હતું.

આજના કહેવાતા ભગવાનો, આચાર્યો, સંત-સાધુઓ અને ધર્મત્માઓ પણ શબ્દની જાદુગરીના અંચળા હેઠળ સત્યને છુપાવતા હોવાનું અને દંભ આચરતા હોવાનું જણાયું છે; કારણ કે તેઓ સાચો માર્ગ ભૂલીને રાજકારણના ગંદા કીચડમાં ખરડાયેલા હોય છે. આવા ધર્મગુરુઓ, મહંતો, સંતો, સાધુઓ અને સંન્યાસીઓ બીજું બધું બાજુએ મૂકી માત્ર સત્યની જ ઉપાસના કરે તો જ જગતને સાચો માર્ગ બતાવી શકે. કારણ કે છેવટે પેલું અવિસ્મરણીય સનાતન સૂત્ર કાન સરવા કરે છે. — ‘સત્યમેવ જયતે’ અને પ્રતીતિ થાય છે. ‘સર્વત્ર વિજયપ્રદમ્’ એવું સત્યવ્રત છે.

આમ, સત્યનારાયણના વ્રત માટે સર્વ સમય ઉત્તમ હોવા છતાં પૂર્ણિમા, અમાવસ્યા, સંક્રાંતિ અને દિવસમાં સંધ્યાકાળ ઉત્તમ માનેલ છે. પૂર્ણિમા એટલે બે પક્ષોની સંધિ. અમાવસ્યા એ બે માસની સંધિ, સંક્રાંતિએ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયનનો સંધિકાળ છે. દિવસ દરમ્યાન સંધ્યાકાળ એટલે સૂર્ય અને ચંદ્રનો સંધિકાળ. આમ, સૂર્ય એટલે પ્રાણ અને ચંદ્ર એટલે મનના અધિષ્ઠાતાઓના પર્વોની સંધિનું આ વ્રત માટે ખૂબ જ મહત્ત્વ છે. કારણ કે મન અને પ્રાણના અનુસંધાન વિના એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય નહિ, એટલે સત્યરૂપી આત્મા કે પરમાત્માનું દર્શન પણ થાય નહિ. એટલે જુઓ ભાગવતની રાસ પંચાધ્યાયી, રાસલીલામાં બે ગોપીઓની વચ્ચે એક એક કૃષ્ણનું સ્વરૂપ છે. (એટલે એક ગોપીએ એક એક કાનનું દશ્ય વણવિલ છે.) ત્યાં પણ સંધિમાં જ પરમાત્માનો પ્રકાશ છે, દર્શન છે. આમ સત્યદર્શનના વ્રતમાં પણ સંધિકાળનું મહત્ત્વ વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. માટે કથાકાર કહે છે : (૧) ‘સત્યનારાયણ દેવં યજેશ્ચેવ નિશામુખે’ સત્યનારાયણનું વ્રત સાયંકાળે કરવું. (પ્રથમ અધ્યાય) (૨) ‘માસિ સાસિ વ્રતમ્ કૃતમ્’ માસે માસે વ્રત કરવું. અમાસના દિવસે (બીજો અધ્યાય) (૩) ‘પૌર્ણિમાસ્યાં ચ સંક્રાંતૌ કૃતવાન સત્યસ્ય પૂજનમ્’ — પૂર્ણિમા અને સંક્રાંતિના દિવસે સત્યનારાયણનું પૂજન કરવું. આ પ્રમાણે વ્રતના સમય વેશે કથાકારે નિર્ણય આપ્યો છે. તે મુજબ બ્રાહ્મણ અને સગાં-સંબંધીઓને ઓલાવી ભગવાન સત્યનારાયણનું પૂજન અને વ્રત કરવું અને ભક્તિપૂર્વક નૈવેદ્ય સવાયા માપથી તૈયાર કરી અર્પણ કરવો.

રંભાફલં ધૃતં ક્ષીરં ગોધૂમસ્ય ચ ચૂર્ણકમ્ ।

અભાવે શાલિચૂર્ણં વા શર્કરા વા ગુડં તદા ।

સપાદં સર્વભક્ષ્યાણિ ચૈકોકૃત્ય નિવેદયેત્ ॥

પ્રસાદ વિચાર : ભગવાન સત્યનારાયણનો પ્રસાદ એટલે ઘઉંનો લોટ (અભાવે ચોખાનો લોટ) ખાંડ (અભાવે ગોળ) અને ઘી આ ત્રણ પદાર્થોના સવા ગણા પ્રમાણથી બનાવેલો પાક શીરો છે. માનભોગ પણ કહેવાય છે.

ઘી, ખાંડ, ઘઉંના લોટમાંથી તૈયાર કરેલ શીરો મુસ્લિમ ધર્મીઓનો મલિદો નથી પરંતુ, જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્યનું યુક્તિપૂર્વકનું પરમાત્મા સમીપ કરેલ નિવેદન છે. મહાનૈવેદ્ય જે પરમાત્માને અર્પણ કરવાથી સત્ત્વ, રજસ અને તમસાદિ પ્રકૃતિથી મુક્ત થઈ ગુણાતીત સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવી તે પરમાત્માનો પ્રસાદ છે.

પ્રસાદનો અર્થ છે પરમાત્માની પૂર્ણ કૃપાદષ્ટિ-અનુગ્રહ તેનું સ્થૂળ પ્રતીક તે શીરો છે.

જે સ્થૂળ ભક્તિ અને પૂજનમાં વપરાયેલ છે. જે હેતુસર પ્રયોજવામાં આવે છે, તે મુસ્લિમધર્મીઓનો મલિદો તો નથી જ. સવાયું પ્રમાણ પણ મુસલમાનોનો સવાયો નથી, પરંતુ વર્ષોથી સૈકાઓથી વેપારીઓનો ચોપડાને મથાળે તેમજ પત્રવ્યવહારમાં પણ મથાળે ‘શ્રી ૧૧’ લખાય છે. અરે, મુસલમાનો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલાં આ આંક ચોપડામાં, ઘરને ટોડલે અને તિજોરી પર લખાતો હતો અને હજુ પણ લખાય છે.

તે શુભ અંક છે, સત્યની ઉપાસના માટે સાત્ત્વિક બુદ્ધિ જરૂરી છે.

તો પછી સાત્ત્વિક બુદ્ધિને માટે સાત્ત્વિક આહાર પણ હોવો જોઈએ. સાત્ત્વિક અને પૌષ્ટિક આહાર છે - દૂધ, ઘી, કેળાં, ઘઉં, સાકર, ઇંત્યાદિ આ વસ્તુઓ મિષ્ટ રસયુક્ત અને પુષ્ટિકારક છે. વળી તે સુપાચ્ય છે. તેથી

આવું સાત્ત્વિક ભોજન કરતી વખતે મનની અવસ્થા આવા પદાર્થોના ગુણ મુજબની બની જાય છે, માટે જ કહ્યું છે કે

— “જેવું અન્ન તેવું મન અને જળ તેવા પ્રાણ.” ભોજન માટે હંમેશાં સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ અન્ન વાપરો. જળ પણ શુદ્ધ વાપરો. જેથી પ્રાણ પણ શુદ્ધ બને અને મન પણ સાત્ત્વિક બને છે. જે જીવનની ઊર્ધ્વ ગતિ કરાવે - ‘ઊર્ધ્વ ગચ્છતિ સત્ત્વસ્થાઃ’ મુજબ, ભોજન માટેની જે કંઈ પણ સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય તે પોતે એકલા ઉપભોગ ન કરો પણ પ્રથમ ઈશ્વરને સમર્પીને તેનો પ્રસાદ સમજીને શેષ પ્રસાદના રૂપે ગ્રહણ કરો. અને શ્રદ્ધાયુક્ત પ્રસન્ન મનથી ભોજન કરો !

કોઈ પણ સત્ કાર્ય એ સત્ય વ્રતનું જ અંગ છે.

સત્કાર્ય કરતાં પણ કર્તાના હૃદયમાં મદ અથવા અભિમાનનો મેલ જામી ન જાય તેનું સતત ધ્યાન રાખવું જોઈએ. પક્ષપાત અને કર્તાપણાનું અભિમાન એકલપેટા બનવાથી આવે છે. તેથી ભાવ-વિકૃતિ મનમાં પેદા થાય છે. તેમ ન થાય તે માટે ધર્મમાં તત્પરતા રાખવા માટેનો સત્યના વ્રતધારીને ખાસ આદેશ છે કે —

‘બાન્ધવૈ બ્રાહ્મણૈશ્ચૈવ સહિતો ધર્મ તત્પરઃ ॥’

સગાં-સ્નેહીઓ અને બ્રાહ્મણને સાથે રાખી ધર્મમાં તત્પર બની વ્રત કરવું. અને — ‘વિપ્રાય દક્ષિણાં દદ્યાત્કથા શ્રુત્વા જનૈઃ સહ ! તતશ્ચઃ બન્ધુભિઃ સાર્ધં વિપ્રાંશ્ચ પ્રતિભોજયેત્ ॥’

કથા સાંભળવી, બ્રાહ્મણને દક્ષિણા આપી ભોજન કરાવવું અને સ્નેહી સાથે ભોજન કરવું.

આ વાત પ્રથમ અધ્યાયના બાવીસમા શ્લોકમાં આવી છે, જેનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. બાવીસ એટલે (૨+૨=) ચારનો આંક થયો. સિદ્ધિ જે ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષથી થાય તે દર્શાવતો આ બાવીસમો શ્લોક-ચારના આંકનો સૂચિતાર્થ છે.

કેટલાક અલ્પમતિ વિચારકોના એવા આક્ષેપ છે કે - 'સત્યનારાયણની કથા બ્રાહ્મણોનું સાલિયાણું બની ગઈ છે. (જુઓ 'સંદેશ' અખબારની તા. ૯-૭-૭૨ની રવિવારની સંસ્કારપૂર્તિ) આ વિગતના સંદર્ભમાં મારો જવાબ છે-કે સાલિયાણું શબ્દનો અર્થ થાય છે 'વર્ષાસિન', જે રાજાઓ, 'ગરાસદારોને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે તો તે પણ બંધ થયાં છે. સત્યનારાયણની કથામાં 'ભગવાન્ બ્રાહ્મણપ્રિયઃ' જેવા શબ્દો સૂચવે છે કે

બ્રાહ્મણ ભગવાનને ખૂબ પ્રિય છે. તેના ઉપર ભગવાન પણ કૃપા કરવા તત્પર બને છે. કારણ કે ભારતની સંસ્કૃતિનો પાયાનો પથ્થર કહી કે કર્ણધાર અથવા જ્યોતિર્ધર તે બ્રાહ્મણ છે.

વળી, બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીત્ અને મુખાર્દગ્નિ અજાયત' ના પ્રમાણોથી સિદ્ધ વાત છે કે બ્રાહ્મણ અને અગ્નિ બંને પરમાત્માના વિરાટ સ્વરૂપના મુખમાંથી પેદા થયેલા છે.

અગ્નિ અને બ્રાહ્મણ સહોદર છે. અગ્નિમાં હોમેલું અને બ્રાહ્મણના મુખમાં અર્પણ થયેલું ભોજન પરમાત્માને પહોંચે છે, માટે 'વિપ્રાંશ્વ પ્રતિભોજયેત્' બ્રાહ્મણને જમાડવાનું કહ્યું છે.

વળી, વ્રતથી દીક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે. દીક્ષા દક્ષિણાથી પ્રાપ્ત થાય છે, દક્ષિણાથી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થતાં જ સત્ય (દર્શન) પ્રાપ્ત થાય છે. સત્ય સમજાય છે. જુઓ -

‘વ્રતેન દિક્ષામાજ્ઞોતિ દિક્ષામાજ્ઞોતિ દક્ષિણા ।
દક્ષિણા શ્રદ્ધામાજ્ઞોતિ શ્રદ્ધયા સત્યમાજ્ઞયાત્ ॥’

આ રીતે જોતાં બ્રાહ્મણો પોતાનાં તપ, શ્રમ અને પુણ્યના ભોગે જે કંઈ શાસ્ત્રવિહીત કર્મો કરાવે છે તેનું મૂલ્ય દક્ષિણારૂપે તેમના જીવનનિર્વાહ માટે ચુકવાય છે. તે સાલિયાણું નથી, એમ સમજવું જોઈએ.

આ વાતનો કોઈ પણ વિવેકી મનુષ્ય જે ભારતની સંસ્કૃતિને યથાર્થ સમજ્યો છે, તે પછી ભલેને સ્વદેશી હોય કે વિદેશી તે તેનો વિરોધ નહિ જ કરે.

પ્રથમ અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે —

પ્રસાદં ભક્ષયેદ્ભસ્ત્યા નૃત્યગીતાદિકં ચરેત્ ।
તતશ્ચ સ્વગૃહં ગચ્છેત્સત્યનારાયણં સ્મરન્ ॥

અર્થ-વ્રતની સમાપ્તિમાં ભક્તિપૂર્વક ભગવાનનો પ્રસાદ (કૃપા અધ્યાત્મપક્ષે) ગ્રહણ કરવો અને ભક્તિમાં ઓત-પ્રોત થઈને નૃત્ય, ભજન, કીર્તન વગેરે કરવું-કરાવવું. અને તે સમાપ્ત થતાં પોતાના ઘર તરફ જતાં સત્યનારાયણ ભગવાનનું સ્મરણ કરવું.

ભજન એટલે ભગવાનના ગુણાનુવાદનું સંકીર્તન; જે દ્વારા વિશ્વના આત્માઓ સાથે પ્રેમ સંબંધ બંધાય, સાંસ્કૃતિક અભ્યુત્થાન થાય, સમાજમાં પ્રસન્નતાનું વાતાવરણ ફૂલી ફાલી ઊઠે અને સત્ય પ્રભુનું લીલાગાન કરતાં કરતાં ભાવવિભોર બની તેમની સાથે ઓતપ્રોત બની જવાય. એ જ કીર્તનનું મહત્ત્વ છે.

કીર્તન શબ્દને ઉલટાવીને વાંચો તો નર્તકી થાય છે; જે મહામાયા નર્તકી રૂપે જગતના જીવાત્માઓને નચાવી રહી છે. તેનાથી બચવાનો શ્રેષ્ઠ

ઉપાય છે કીર્તન. જેથી પેલી નર્તકી ઊંધી થઈને હરિ શરણની દાસી બની જાય છે.

ત્યાર પછીનું તેનું સ્વાભાવિક નર્તન અને કીર્તન તે આઘશક્તિ આદિ પ્રકૃતિનું કીર્તન બની જાય છે. અને માયાની વિકૃતિ નિર્મૂળ થાય છે.

આમ, કીર્તન અને નર્તન બંધ પડે એટલે પોતાનું ઘર યાદ આવે. એટલે કથાકારે 'સ્વગૃહં ગચ્છેત્સત્યનારાયણં સ્મરન્' એમ કહ્યું. અહીં બે ઉદ્દેશ છે. એક તો જ્યાં વ્રતકથા થયાં હોય ત્યાંથી ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં કરતાં પોતાને ઘેર જવું એવું સૂચન છે, અને બીજું ત્રેવીસમા શ્લોકમાં એટલે (૨ + ૩ = ૫) આંકનો સૂચિત સંબંધ પંચ ભૂતાત્મક શરીર છે તે પોતાનું ઘર નથી, પણ સત્કર્મ, સેવા અને સંકીર્તન માટે મળેલ ભાડાનું ઘર છે. છેવટે પોતાનું ઘર તો પરમાત્માનું નિજધામ છે. તે તરફ જવા માટે સ્મરણ કરતાં રહેવું એવો ગૂઢાર્થ પણ રહેલો છે. તે પ્રમાણે આ જીવન સત્યના વ્રતધારી બની સત્યરૂપી સાધન વડે પરમાત્માનું આરાધન કરવામાં આવે તો.

'વાંછા સિદ્ધિર્ભવેત્ ધ્રુવમ્' મનુષ્યોના મનની સઘળી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થાય છે. વાંછાસિદ્ધિ એ આ સત્યનારાયણની વ્રત-કથામાં ઘણો જ મૂલ્યવાન શબ્દ છે. જે આ રીતે અગિયાર વાર વપરાયો છે : પ્રથમ અધ્યાયમાં — (૧) 'પ્રાપ્યતે વાંછિતં ફલમ્ ।' (૨) 'એવમ્ કૃતે મનુષ્યાણાં વાંછાસિદ્ધિર્ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ।' બીજા અધ્યાયમાં — (૩) 'સત્યનારાયણો વિષ્ણુવાંછિતાર્થ નલપ્રદઃ ।' (૪) 'સત્યનારાયણસ્યેદં વ્રતં સર્વેષ્વિતપ્રદમ્ ।' ત્રીજા અધ્યાયમાં — (૫) 'દ્વિજાલયે વ્રતં માતર્દષ્ટ વાંછિતાર્થસિદ્ધિદમ્ ।' ચોથા અધ્યાયમાં (૬) 'વરં ચ વાંછિતં દત્વા તત્રૈવાન્તર્દધૈ હરિઃ ।' (૭) 'કૃપયા સત્યદેવસ્ય સકલં વાંછિતં મમ ।' (૮) પ્રોવાચ વાંછિતં વાક્યં નત્વા બદ્ધાઞ્જાલિસ્તદા ।' પાંચમા અધ્યાયમાં — (૯) 'ઈપ્સિતં ચ ફલં ભુક્ત્વા ચાન્તે સત્યપુરં વ્રજેત્ ।'

(૧૦) ‘નાનારૂપધરો ભૂત્વા સર્વેષામીપ્સિતપ્રદઃ ।’ (૧૧) ‘શ્રી વિષ્ણુના ધૃતં રૂપં સર્વેષામીપ્સિતપ્રદમ્ ।’

ટૂંકમાં સત્ય પામવા માટે દશ ઈન્દ્રિયો અને અગિયારમું મન છે, તેની પેલે પાર જવું પડે છે. પરંતુ વાંછાસિદ્ધિ એટલે ઈચ્છા યાને મનોરથો પૂર્ણ કરવાના સંકલ્પો અગિયારમું મન કરે છે. પરંતુ સત્યના અનુસંધાન વગર તે પૂર્ણ થતા નથી માટે સત્યવ્રત એક એવું વ્રત છે કે — ‘વિશેષતઃ કલિયુગે લઘૂપાયોઽસ્તિ ભૂતલે ।’ વિશેષ કરીને કળિયુગમાં આ પૃથ્વી પર (સંસારમાં) પરિશ્રમ અને વ્યયની બાબતમાં ટૂંકો અને નાનો તથા કાર્યસિદ્ધિ માટેનો મહાન ઉપાય છે.

આમ ‘એકદા’ શબ્દથી કથાનો આરંભ કરી — ‘લઘૂપાયોઽસ્તિ ભૂતલે’ શબ્દો પ્રથમ અધ્યાયના અંતિમ (ચોવીસમા) શ્લોકમાં મૂકી કથાકારે જણાવ્યું કે ‘એકદા લઘૂપાયોઽસ્તિ ભૂતલે’ એટલે કે પરમાત્મા શબ્દનો સરવાળો ૨૪ થાય એટલે કે ભગવાનના ચોવીસ અવતારો થયા તે સૂચવે છે. વળી, પ્રકૃતિનાં ચોવીસ તત્ત્વો અને પચ્ચીસમો તે ઈશ્વર એવું સાંખ્યમત સમજાવે છે. તે પણ ચોવીસનો સૂચિતાર્થ છે તે જ સત્ય છે, તે અદ્વૈત છે. જે માયાના આશ્રયથી અનેક રૂપે પ્રગટ થાય છે. તેવા એકને પામવાનો ટૂંકો ઉપાય આ સત્યનારાયણની કથાના પ્રથમ અધ્યાયમાં વ્રતનું માહાત્મ્ય અને વ્રત-વિધાનની ચર્ચા છે, જે વ્રતમાં તત્પર થવા માટે શ્રદ્ધા ઊભી કરે છે. માટે તે ‘સન્મતિ’ અધ્યાય ઉપક્રમાત્મક છે.

(આ પ્રમાણે સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત રેવા ખંડમાં સત્યનારાયણની વ્રત-કથાનો પ્રથમ અધ્યાય.)

દ્વિતીય અધ્યાય

આ રીતે વિષ્ણુ ભગવાન અને નારદજીના સંવાદ દ્વારા વ્રતવિધિ, સામગ્રી અને માહાત્મ્ય સમજાવવામાં આવ્યાં. તેનો આપણે રહસ્યયુક્ત વિગતે વિચાર કર્યો. હવે આપણે બીજા અધ્યાય સમજવા પ્રયાસ કરીએ.

॥ સૂત ડ્વાચ ॥

અથાન્યત્સંપ્રવક્ષ્યામિ કૃતં યેન પુરા દ્વિજ । કશ્ચિત્કાશીપુરે
રમ્યે હ્યાસીદ્વિપ્રોત્તિનિર્ધનઃ ॥ ૧ ॥

“શ્રી સૂતજી બોલ્યા : હવે જે દ્વિજે (બ્રાહ્મણે) આ વ્રત કરેલું તેના સંબંધમાં હું કહું છું. પૂર્વકાળમાં અત્યંત રમણીય એવા કાશી નગરમાં એક અતિ નિર્ધન (શતાનંદ નામે) બ્રાહ્મણ રહેતો હતો.”

અહીં અધ્યાયની શરૂઆતમાં ‘અથ’ શબ્દ વાપર્યો તે ‘અથ’ અને બીજો ડું બંને મંગલવાચક છે. જે અમંગલમાંથી મંગલ તરફ, અસત્યમાંથી સત્ય તરફ, અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન તરફ અને અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જવા માટે મંગલાચરણ છે.

વળી આ બીજા અધ્યાયની શરૂઆત જ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવી છે, કે કાશી જેવી મુક્તિપુરી એવી કાશીનગરીમાં રહેતો બ્રાહ્મણ અને તે પાછો અંતિનિર્ધન, ભૂખ અને તરસથી વ્યાકુળ રોજરોજ પૃથ્વી ઉપર ભટકતો હતો એ પ્રથમ આશ્ચર્ય (!) અને દુઃખી એવા તે બ્રાહ્મણને જોઈને, બ્રાહ્મણ જેને પ્રિય છે એવા ભગવાન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના રૂપમાં આવીને તેને આદરપૂર્વક પૂછે છે કે — ‘કિમર્થં ઋમસે વિપ્ર મહીં નિત્યં સુદુઃખિત’ ‘હે વિપ્ર તમે આ પૃથ્વી (મહી) ઉપર રોજ કેમ દુઃખી થઈને ફરો છો ? હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ (દ્વિજસત્તમ) તમારા દુઃખનું કારણ હું સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું.’ એ બીજું મોટું આશ્ચર્ય... (!)

‘પ્રા પૂરણે’ ધાતુ ઉપરથી શબ્દ બન્યો વિપ્ર અને ‘વિશેષેણ પ્રાન્તિ પરદુઃખાનિ ઇતિ વિપ્રઃ’ એટલે કે ‘જે પોતે ભોગ આપીને અન્યના દુઃખ કાપે તે વિપ્ર’ હવે ‘વિપ્રોઽતિ નિર્ધનઃ’ શબ્દનો વિચાર કરીએ તો વિપ્ર સાથે નિર્ધનતા એ અસંગત વાત છે. કારણ કે નિર્ધન માણસ ભોગ શાનો આપે ? અહીં નિર્ધન શબ્દનો માત્ર અર્થ કે દ્રવ્યહીનતા કરીએ તો વ્રતનો મૂળ સિદ્ધાંત સમજી ન શકાય અને કથાના પાત્રને પૂરતો ન્યાય પણ ન આપી શકાય તે દીવા જેવી સ્પષ્ટ વાત છે.

દરિદ્ર એટલે અસંતોષી અને અજિતેન્દ્રિય. સંત તુલસીદાસજી કહે છે કે —

“ગોધન, ગજધન, વાજીધન ઔર રતન ધન ખાન,

જબ આવે સંતોષધન સબધન ધૂલ સમાન.”

પૈસાની જરૂર હોય, ઘર વાહન કે મોટરગાડીનું સુખ જોઈતું હોય, સારાં કપડાં કે ઘરેણાંની ઈચ્છા હોય તો પણ ખુદ ભગવાનને આવવું ન

પડે. છતાં અહીં તો ભગવાન કે જેને બ્રાહ્મણપ્રિય છે. તેને માટે ભગવાન પોતે આવ્યા છે. વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના રૂપમાં...! એ શું આશ્ચર્ય નથી, અરે, બીજું ધન કે ભૌતિક સંપદા તો મહેનત મજૂરી કરવાથી પણ માનવ પ્રાપ્ત કરી શકે. પણ આ બ્રાહ્મણ તો સત્યયુગનો શતાનંદ જેનું નામ, તેની ભૂખ અને તરસ પણ જુદી અને દારિદ્ર પણ જુદું. જે આવા કપરા કલિકાળમાં પણ અન્નક્ષેત્ર ચલાવે છે. બ્રાહ્મણ-અતિથિઓનો સત્કાર કરે છે, પાણીની પરબો મંડાવે છે, સત્યયુગના કાળનો આ બ્રાહ્મણ તરસ્યો રહે કેવી રીતે ?

જરા ઝીણવટથી વિચારીએ તો — સમાજમાં કોઈની ધનની ભૂખ, કોઈની સત્તાની ભૂખ. કોઈને યશની-માનની ભૂખ તો કોઈને જ્ઞાનની ભૂખ રહેલી છે. આમ જ્ઞાની-અજ્ઞાની, યોગી-ભોગી, સંયોગી-વિયોગી, પ્રયોગી કે વિપ્રયોગી સર્વને જુદી જુદી ભૂખ રહેલી હોય છે અને તૃષ્ણા એ તરસનું સ્વરૂપ છે તો પછી આ કથાનો શતાનંદ બ્રાહ્મણ પણ ક્ષુધા એટલે લોભ અને તૃષ્ણા-તરસ એટલે તૃષ્ણાવાળો હોઈ શકે.

જે બ્રાહ્મણમાં લોભ અને લાભની વૃત્તિ ઘર કરી જાય તો તે દુઃખી થાય અને તેને સદાય ઘેર ઘેર ભટકવું પડે.

વિદ્યા, તપ અને સંતોષ જેવું ધન છે, જે આત્મરત, આત્મતુષ્ટ અને આત્મતૃપ્ત એવો બ્રહ્મજ્ઞ છે તે જ્ઞાની છે, તે પૂજ્ય છે,

સંસ્કૃતિનો સાચો સંરક્ષક અને સંવાહક એવો બ્રાહ્મણ ભગવાનને જોઈએ. તેવો બ્રાહ્મણ ભગવાનને પ્રિય છે. ભિક્ષાટન કરનારો, ઘેર ઘેર ભટકનારો, સમાજની પાસે સાચી-જૂઠી ગામગપાટાની નકામી વાર્તા વ્યર્થ વાતો જોડી-બનાવી કાઢીને પોતાનો પેટ ભરનારો અને તેની લીધે તરેહ-તરેહના દુઃખને કષ્ટ ભોગવનારો બ્રાહ્મણ ભગવાનને ગમતો નથી.

વિદ્યા, તપ અને સંતોષ જેનું ધન છે, જે આત્મરત, આત્મતુષ્ટ અને આત્મતૃપ્ત એવો બ્રહ્મજ છે, જ્ઞાની છે, પૂજ્ય છે, સંસ્કૃતિનો સાચો સંરક્ષક અને સંવાહક છે. તેવો બ્રાહ્મણ ભગવાનને પ્રિય છે. ભગવાને તેથી સત્યોપાસનાના પ્રથમ વાહક તરીકે બ્રાહ્મણને પસંદ કર્યો છે. ભગવાન પોતે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને તે શતાનંદ બ્રાહ્મણ પાસે આવ્યા છે. ભગવાને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ લીધું છે. તેના માટે જરા કે ઘરડો શબ્દ વાપર્યો નથી. જરાયુક્ત એટલે જર્જરિત ખખડી ગયેલો ખખડખજ અને ઘરડો એટલે ઘરેડમાં પડેલો કે ઘસાઈ ગયેલો એવો અર્થ થાય. તે બરાબર નથી. વૃદ્ધ શબ્દ સર્વદા વિકાસ પામનારા જુદાં જુદાં સ્વરૂપે પ્રગટ થનારા એવા પરમાત્મા (બ્રહ્મ)ને અનુલક્ષીને વપરાયો છે અને સર્વવ્યાપક એવા ભગવાન સત્યનારાયણ (વિષ્ણુ)એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું કારણ કે યથાર્થ રીતે જે જન્મ અને કર્મથી બ્રાહ્મણ છે તે જ જ્ઞાની હોય, કર્મઠ હોય, સદાચારી હોય અને સન્માર્ગગામી હોય. તે સન્માર્ગનો ઉપદેશક પણ બની શકે છે. તેમાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ એટલે જે જ્ઞાન, શીલ અને અને વયમાં વૃદ્ધ પરિપક્વ વિકાસ પામેલ હોય તેનો સૌ કોઈ વિશ્વાસ કરે છે, તેનો ઉપદેશ સૌ કોઈ સાંભળે છે અને તેની સલાહ લેવા પણ જાય છે. અરે, પ્રાચીનકાળમાં તો ઘરડા ગોરબાપા હોય તે, છોકરા-છોકરીનાં મા-બાપને પૂછ્યા વિના પણ યોગ્ય સગપણ ગોઠવી આવતા અને છોકરા કે છોકરીનાં મા-બાપને એટલો વિશ્વાસ કે ગોરબાપા ખોટું કરે જ નહીં અને તે ગોરબાપાએ કરેલું સગપણ માન્ય રાખી, પોતાના દીકરા-દીકરીને પરણાવી દેતા. ત્યારે જમાનો નિખાલસતાનો હતો. દગા-ફટકા અને પ્રપંચનો ન હતો. ગોરબાપા પણ સત્ય વાત કહેતા અચકાતા નહિ. તેમજ કોઈનું

અહિત થાય તેવું કરતા જ નહિ. ત્યારે યજમાન પણ ગોરબાપાને સંતોષ થાય. તે રીતે દાન-દક્ષિણા વગેરે આપતા અને પૂજ્યભાવ રાખતા એટલે લોભ-લાભના પ્રપંચો ! ભાગ્યે જ સર્જતા. તેમાં ‘કલ્યાણં તત્ર વૈધુવમ્’ બધાનું જ કલ્યાણ થતું.

આ રીતે સમાજના વિશ્વાસપાત્ર સલાહકાર, સંસ્કૃતિના સંગ્રાહક અને સંવાહક એવા બ્રાહ્મણને બેઠો કરી ભારતીય સંસ્કૃતિ દ્વારા વિશ્વને સત્યોપાસના સમજાવવી છે, માટે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ભગવાને ધારણ કર્યું છે.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના રૂપમાં ભગવાન પેલા (શતાનંદ) બ્રાહ્મણને પૂછે છે — ‘કિમર્થે ભ્રમસે વિપ્ર મહીં નિત્યં સુદુઃખિતઃ’ ‘હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! શા માટે આ વિશાળ પૃથ્વી (મહિમાવતી મહાન છે માટે મહી) ઉપર નિત્ય દુઃખી થતા ભ્રમણ કરો છો ? તે સર્વ હું સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું.’

આ બ્રાહ્મણના દુઃખ જાણવાની વાત કથાકારે બીજા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં મૂકી તેનો સંકેતાર્થ એ છે કે દ્વૈત એટલે બેમાં દુઃખ છે. જે વેદાંતની પરિભાષામાં આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એમ ત્રિવિધ(પ્રકાર)ના તાપ કહ્યા છે. તેમાં બધા દુઃખનો સમાવેશ થતો હોઈ દુઃખની વાત માટે ત્રીજો શ્લોક જ ઉપયુક્ત છે.

‘જન્મના જાયતે શૂદ્ર સંસ્કારાત્ દ્વિજ ઉચ્ચતે’ અનુસાર યજ્ઞોપવીતાદિ સંસ્કાર થતાં બ્રાહ્મણ દીક્ષાવાળો અને જ્ઞાની કહેવાય છે. જે તેના સંસ્કારથી થતો બીજો જન્મ, તેને દ્વિજત્વ અર્પણ કરે છે. એટલે બ્રાહ્મણને આદર આપતાં દ્વિજસત્તમ (બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ) એવું સંબોધન કર્યું. અહીં તો સત્ય સન્મુખ થયું છે. વૃદ્ધત્વ પામેલું બ્રહ્મ સાકાર ખડું છે, સર્વેશ્વર સ્વયં અંતર્બોધ

કરી રહ્યા છે. જેથી શતાનંદનો ખરેખર જન્મ બદલાયો છે. તે સાચા અર્થમાં દ્વિજશ્રેષ્ઠ બન્યો છે. અરે, સ્વયં ભગવાને તેને દ્વિજ સત્તમ તરીકે જાહેર કર્યો છે. ભગવાન કૃપાળુ છે. તે સર્વજ્ઞ હોવા છતાં બ્રાહ્મણને દુઃખનું કારણ પૂછીને નક્કી કરવા માંગે છે કે ગરીબી સત્યોપાસનામાં બાધક નથી, પણ સાધક બને છે.

આ બ્રાહ્મણ (શતાનંદ) ભગવાનને જણાવે છે કે - હું એક અતિ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ છું. અને ભિક્ષાર્થે 'મહીમ્' (એટલે મહિમાવતી પૃથ્વી ઉપર ભ્રમણ કરું છું. મહાપુરુષો જે જન્મ્યા, જીવ્યા અને મર્યા તેના મહિમાથી મહાન બની છે. તે સૌ વાતની મહાન સાક્ષી છે માટે મહી છે. એ મહિમાવતી મહી-એ સર્વને તેની યોગ્યતા અનુસાર કંઈ ને કંઈ આપ્યું છે. તે જ મને પણ મારી યોગ્યતા પ્રમાણે જરૂર આપશે.) એવી ભાવના સાથે હું ભ્રમણ કરું છું. મહિમાવતી મહી ઉપર કૃપા કરીને કોઈ ઉપાય હોય તો હે પ્રભુ ! મને બતાવો કે જેથી આ ઘેર ઘેર ભટકવામાંથી હું મુક્ત થઈ જાઉં.

આ માત્ર એક બ્રાહ્મણની વાત નથી. જગતના જીવમાત્રની, માનવમાત્રની વાત છે. ભૂખ અને ભીખ એ બે એવી વસ્તુ છે કે ગમે તેવા મહાન માણસ હોય તેને પણ તે તણખલા તુલ્ય બનાવી દે છે. ભૂખ અને ભીખ બંને ઉદ્ભવે છે, વસ્તુમાત્રના અભાવમાંથી. ભૂખ એવી ભૂંડી ચીજ છે કે નજીવી વસ્તુ માટે પણ ભીખ મંગાવે છે. બીડી પીનારો માણસ દીવાસળીની ભીખ માગતા શરમાતો નથી. પાન ખાનારો માણસ પડોશીને ત્યાં તમાકુ, ચૂનો, કાથો શોધવા જાય છે. દાળ વઘારવી હોય તો રાઈ-મરચાં માટે ગૃહિણીઓ ઘણીવાર પાડોશણને ત્યાં હાથ ફેલાવે છે. આવી

તો વ્યવહારમાં અનેક બાબતો સંકળાયેલી છે. વસ્તુની જરૂરિયાત નજીવી, પરંતુ તે વસ્તુની નજીવી ભૂખ માટે ગમે તેવા શ્રીમંતને પણ હાથ લાબો કરતાં શરમ નથી આવતી...!

મોટા આશ્ચર્યની એક વાત છે કે, એક વિદ્વાન પંડિતજી ભાગવત સપ્તાહનું પ્રવચન કરતા હતા. સપ્તાહ પૂરી થઈ અને તેમનો વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. પંડિતજીને હાથી ઉપર બેસાડી બહુમાન કરવામાં આવ્યું. હાથી ઉપર પંડિતજી બેઠા છે. વરઘોડો નગરની ગલીઓમાં ધૂમી રહ્યો છે. માર્ગમાં એક માણસ ચીભડાંનું દાન કરી રહ્યો છે. હાથી ઉપર બેઠેલા પંડિતજીની નજર પડતા તેઓ નીચા નમી ચીભડાં માટે હાથ લંબાવે છે.

આ પ્રસંગ એ સૂચવે છે કે લાભ અને લોભ આગળ પંડિતાર્થ પાંગળી પડી છે. પંડિતાર્થમાં પ્રજ્ઞા પ્રગટતી નથી, છુપાઈ જાય છે. પરંતુ લાભ અને લોભમાં તો પંડિતાર્થ પણ ડૂબી જાય છે.

ભૂખ વિના પણ માનવ ભીખ માંગે છે ત્યારે તે ગમે તેટલો મહાન હોય તો પણ અધમ કોટિમાં આવી પડે છે.

યાદ છે ને, ભગવાન વિષ્ણુ પણ બલિરાજા પાસે દાન લેવા ગયા તો વિરાટ સ્વરૂપ ત્યજી વામણા સ્વરૂપે વામન બન્યા. છે ને બલિહારી ભીખની...! જો ભૂખ અને ભીખ વિરાટ સ્વરૂપ ભગવાનને પણ વામન બનાવતી હોય તો સામાન્ય માનવનું તો કહેવું જ શું? આ ભૂખ અંગેની સામાન્ય વાત થઈ. ભૂખના કેટલાક ચોક્કસ અર્થ છે બુભુક્ષા, ક્ષુધા, અતૃપ્તિ, અશનાયા વગેરે. બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે —

“નૈવેહ કિચ્છનાગ્ર આસોન્મૃત્યુ નૈવેદમાવૃતમાસીત્ ।

અસનાયયાશનાયા હિ મૃત્યુસ્તન્મો કુરુતાત્મન્વી સ્યામિતિ ।”

“શરૂઆતમાં આ સૃષ્ટિમાં કંઈ જ હતું નહિ. આ સકળ સૃષ્ટિ મૃત્યુથી જ ઢંકાયેલી હતી; અથવા ભૂખથી ઢંકાયેલી હતી કેમકે ભૂખ એ જ મૃત્યુ છે. એ મૃત્યુએ ‘હું આત્મવાળો થાઉં’ એવા આશયથી સંકલ્પ આદિ લક્ષણોવાળું મન-અંતઃકરણ કર્યું.”

આમ તો આહાર, નિંદ્રા, ભય અને મૈથુન આ ચાર ધર્મો પશુ અને માનવ સૃષ્ટિમાં સમાન છે. આહાર વિના કોઈ પણ પ્રાણીનું જીવન શક્ય નથી. અન્નથી પ્રાણ ટકી રહે છે. અશન એટલે ભોજન અને ભોજનની ઈચ્છા, આહારની ઈચ્છાને અશનાયા, તેને ઉપનિષદ્ધકારે બીજા શબ્દમાં મૃત્યુ તરીકે ઓળખાવી છે. તે ખૂબ જ યોગ્ય છે. વધારે પડતું ખાવાથી અજીર્ણ થાય, માંદગી આવે અને માંદગીના અંતે માનવ ક્યારેક મૃત્યુ પણ પામે. આ રીતે અશનાયા-ભૂખ મૃત્યુ દેખાય છે. બીજી રીતે વિચારીએ તો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે ભૂખ તેનું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. તેવે વખતે માણસ ખાદ્ય અખાદ્યનો કે ભક્ષ્યના વિચાર કરતો નથી. તે પોતાની ક્રુધાગ્નિ શાંત કરવા ગમે તે વસ્તુ મેળવી ખાઈ લે છે. પછી પોતાનું પેટ ભરવા માટે તે ગમે તેવી હિંસા કે પાપનો આશ્રય લેતાં પણ અચકાતો નથી. ત્યારે સુભાષિતકારના પેલા શબ્દો તાજા થાય છે કે — ‘બુભુક્ષિતઃ કિમ્ કિમ્ ન કરોતિ પાપમ્ । ક્ષીણા જના નિષ્કરૂણા ભવન્તિ ।’

ખરેખર, પેટને ખાતર માણસ ગમે તેવા નીચ માણસની ગુલામી કરે છે, ન કરવાનાં કામો કરે છે.

જુદા જુદા વેશ ધારણ કરી ન કરવાના ધંધા કરે છે. માટે જ કહ્યું છે કે — ‘ઉદર નિમિત્તં બહુ કૃત વેશા ।’

યોગવાશિષ્ઠ મહારામાયણમાં કહ્યું છે કે — ‘માણસને વ્યવસાય કરવો પડે છે અન્નપ્રાપ્તિ માટે. અન્નની જરૂર છે — ક્ષુધાનું નિવારણ કરી પ્રાણસંધારણ કરવા માટે, પ્રાણનું સંધારણ જરૂરી છે તત્ત્વ જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ માટે. કારણ કે તત્ત્વ જિજ્ઞાસા માણસને પરમ તત્ત્વ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.’ માટે સમજુ માનવે ભૂલવું ન જોઈએ કે જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ. જે પ્રાકૃત ભૂખ છે તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિની દિશામાં લઈ જાય છે. પરંતુ જે વિકૃત ભૂખ છે, માનસિક ભૂખ છે, તે પરમાત્માથી વિમુખ બનાવે છે.

હા, પેલો ઉપમન્યુ ગુરુજીની ગાયો ચરાવવા વનમાં ગયેલો અને અન્ય સહાધ્યાયીઓના કહેવાથી ગુરુજીએ તેને વનમાં ગાયનું દૂધ પીવાની મનાઈ કરી હતી. ત્યાર પછી અબુધ પણ આજ્ઞાપાલક એવા તે ઉપમન્યુએ ગુરુની આજ્ઞા માથે ચડાવી ગાયનું દૂધ પીવાનું બંધ કર્યું. એક દિવસ વનમાં તેને ખૂબ ભૂખ લાગી એટલે તેણે ગાયોના દૂધને બદલે આકડાનું દૂધ પીધું. જેથી તે આંખે અંધ બની ગયો. અંધ એવો ઉપમન્યુ રસ્તામાં આવતાં એક અવાવરુ કૂવામાં પડ્યો. મોડું થયું છે, એટલે ગુરુજી શોધતા આવ્યા. કૂવામાંથી તેને બહાર કાઢ્યો અને મંત્ર શક્તિથી સારો કર્યો. આ પ્રસંગ પણ ‘બુભુક્ષિતઃ કિમ્ કિમ્ ન કરોતિ’ એ શબ્દોની યાદ આપી જાય છે.

કોઈ માણસ આવીને મને એમ કહે છે —

“ભૂખ દુઃખ મનમાં ન આણિયે ઘટ સાથે રે ઘડીયાં,
ટાળ્યાં તે કોઈના નવ ટળે રઘુનાથના ઘડીયાં.”

એ વાત કેટલેક અંશે સાચી હોઈ શકે પણ ભૂખનાં દુઃખ જેણે વેઠ્યાં હોય તે જ જાણે...!

અરે ! શું વાત કહું ભૂખની... ! સતી ગાંધારી કે જેની પાસે પતિવ્રતાનું અખંડ તેજ હતું, તેણે સાંભળ્યું કે — ‘તેના સો પુત્રો કૌરવો સમરાંગણમાં હણાયા છે.’ આ જાણી તેનો ક્રોધ એકદમ વધી ગયો. તે પાંડવોને શ્રાપ આપવા તૈયાર થઈ. આ વાતની સર્વાન્તર્યામી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ખબર પડી. જ્યારે ગાંધારી યુદ્ધ સમાપ્તિના બીજા દિવસે સવારે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં ગઈ ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રોની લાશોને રણમેદાને રજાળતી જોઈ. એક વખત પોતાનો ખોળો ખૂંદનાર ખીલતાં પુષ્પોરૂપે જે આળપંપાળ અનુભવતા હતા, તે લાડકવાયા આંખના રતન આજે ધૂળમાં રોળાતાં દીઠાં, ને તેને પાંડવો પર એકદમ ગુસ્સો ઊમટી આવ્યો. પરંતુ ગાંધારી પાંડવોને શ્રાપ આપે તે પહેલાં જ વૈશ્વાનર સ્વરૂપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગાંધારીનો જઠરાગ્નિ એટલો બધો સતેજ કર્યો કે તે અસહ્ય ભૂખથી પીડાવા લાગી. ભૂખની પીડાને લીધે પાંડવોને શ્રાપ આપવાનો તેનો વિચાર વિસ્મૃત થયો. અને તે ભૂખની મારી પોતાની ક્ષુધા તૃપ્ત કરવા આમતેમ નજર નાંખવા લાગી. તેણે રણમેદાનના એક ખૂણે બઢરી-બોરડીનું એક વૃક્ષ જોયું. ઉતાવળી ત્યાં પહોચી. બોરડીના વૃક્ષ પર પાકાં બોર લચી રહ્યાં હતાં. ગાંધારી તે બોર લેવા પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરંતુ વૃક્ષ ઊંચું હોવાથી તે બોર ખાઈ ન શકી. આખરે તે વિચાર કરવા લાગી કે — ‘આ બોર કયા ઉપાયથી મળે ? બોર મળવાં જોઈએ જ.’ તેણે આસપાસ જોયું તો, તો કોઈ હરતું ફરતું દેખાયું નહિ. ચારે બાજુ રણમેદાનમાં લાશો વેરવિખેર પડી હતી. ઘેરો સન્નાટો છવાઈ ગયો હતો. સમય પસાર થતો ગયો તેમ ગાંધારીની ભૂખની પીડા પણ વધતી ગઈ. તેને એકદમ કોઈ વિચાર સૂઝી આવ્યો.

તે એકદમ લાશો પાસે ગઈ. લાશોને ઘસડીને એક પર એક ગોઠવી તેનો મોટો ઢગ કર્યો. પછી તેણે લાશના ઢગ પર ચડીને પેલી બોરડી પરથી બોર તોડીને ખાધાં અને પોતાની ભૂખને સંતોષી, એટલે સન્મુખ થયા પેલા પ્રસંગોચિત શબ્દો ‘બુભુક્ષિતઃ કિમ્ કિમ્ ન કરોતિ પાપમ્’, પોતાના પુત્રોની લાશનો ઉપયોગ કરીને બોર મેળવ્યાં અને ભૂખ શાંત કરી. પણ આમ કરવાથી તેનું તેજ હતું તે બધું હણાઈ ગયું. સતીત્વ નિષ્પ્રભ બન્યું. તેનામાં શ્રાપ આપવાની શક્તિ રહી નહિ, ને પાંડવોને શ્રાપ આપી શકી નહિ....!

ભૂખના દુઃખમાં માનવ વિવેક ગુમાવી બેસે ત્યારે જિંદગી કેવી હીન અને કલંકિત બને છે તે આપણે જોયું, આ વાત પ્રાચીન લાગતી હોય તો આપણે થોડો વધુ વિચાર કરીએ.

કુદરતી આફત વાવાઝોડું, દુષ્કાળ, રેલસંકટ કે ચેપી રોગોનો વ્યાપક ફેલાવો જેવી મહામારીઓના કારણે, ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખી જેવી આપત્તિના ટાણે ક્યારેક વ્યાપક પ્રમાણમાં ભૂખમરો વર્તાય છે. એવા આકરા દિવસોમાં માનવનું વર્તન બદલાઈને ‘ક્ષીણા જના નિષ્કરૂણા ભવન્તિ’ જેવું થઈ જાય છે. તેનું વર્તન લોકસાહિત્યનો કવિ આ રીતે કરે છે –

“આકરા દિન આવિયા, કાળે ખોલ્યું ભૂખ કરાળ.
ધરતીમાંથી નીર ચળ્યાં, માવતરે છાંડ્યા બાળ.
શિયળ વેચે નારિયું, પિતા વેચે બાળ,
ભાઈ ભાઈ જુદા પડે, વરત્યો હાહાકાર.”

ભૂખમરા અને અભાવગ્રસ્ત પરિસ્થિતિનું આથી વધુ કડુણ ચિત્ર બીજું કયું હોઈ શકે ? પરંતુ આવી પરિસ્થિતિ આવી પડે ત્યારે સુખી માનવે પોતાની સંપત્તિ દુઃખિયા જીવોને માટે ઉદાર હાથે વહેંચી સાચા અર્થમાં માનવ બનવું જોઈએ. વેપારીઓએ વધુ પડતા નફાની વાત જતી કરી, રાહત દરે વસ્તુઓ વેચવી જોઈએ. શાસનકર્તાઓએ પણ વેળાસર ભૂખમરો, બેરોજગારી અને ચીજ વસ્તુઓના વધતા જતા ભાવો રોકવા પ્રયાસ કરવા જોઈએ. જો આમ કરવામાં તેઓ નિષ્ફળ જશે, આવી પડેલી ક્ષણને સાચવી ન શકે તો પ્રશ્ન કલ્પનાતીત બની જશે. માનવ સંસ્કૃતિ ખલાસ થઈ જશે ત્યારે માનવતાના ખંડેરની એક ભસ્મકણી પણ શોધવી મુશ્કેલ બની જશે પરંતુ સહેલાઈથી યાદ રહી જશે; પેલા શબ્દો — ‘बुभुक्षितः किम् किम् न करोति पापम्’ આવું બધું ન બને તે માટે બેકારી, ગરીબી અને ભૂખમરા દૂર કરવાની તાતી જરૂર હોય ત્યારે સરકારને સૌ સાથ આપે તે જરૂરી છે.

આ બધી ભૂખ તો ભૌતિક છે; સામાન્ય છે. પરંતુ જે ભવોભવની ભૂખ છે તે તો જ્ઞાન વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ માટેની છે; મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટેની છે. તેને માટે દેવી અન્નપૂર્ણાની સ્તુતિ કરીએ.

“अन्नपूर्णं सदापूर्णं शंकर प्राणवल्लभे
ज्ञान वैराग्य सिद्धिर्अर्थ भिक्षां देही च पार्वती ॥”

અર્થાત્ — ‘હે સદાપૂર્ણ સ્વરૂપ, શંકરની પ્રાણવલ્લભા, અન્નપૂર્ણા-દેવી-પાર્વતી, જ્ઞાન વૈરાગ્યની સિદ્ધિ માટે મને ભિક્ષા (અન્ન) આપો.’ અસ્તુ,

અહીં કથામાં તો સાક્ષાત્ ભગવાન વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સ્વરૂપે શતાનંદ બ્રાહ્મણની ભવોભવની ભૂખ ભાંગવા માટે જ આવ્યા છે. સાચા બ્રાહ્મણની

સાચી ભૂખ તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટેની જ હોય. તે ભગવાનના અનુગ્રહથી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એટલે આપોઆપ ભાંગે છે. જરૂર છે માત્ર સત્યનિષ્ઠા અને સત્ય સંકલ્પની.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સ્વરૂપે ભગવાન કહે છે કે —

સત્યનારાયણો વિષ્ણુર્વાઙ્ચિતાર્થ ફલપ્રદઃ ।

તસ્ય ત્વં પૂજનં વિપ્ર કુરુષ્વ વ્રતમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

યત્કૃવા સર્વદુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવઃ ।

વિધાનં ચ વ્રતસ્યાપિ વિપ્રાયાભાષ્ય યત્નતઃ ॥ ૬ ॥

‘હે બ્રાહ્મણ ! સત્યનારાયણ સ્વરૂપ જે ભગવાન વિષ્ણુ છે તે ઈચ્છિત ફળ દેનારા છે. તેમનું સર્વશ્રેષ્ઠ વ્રત અને પૂજન તમે કરો. જે કરવાથી મનુષ્ય સર્વ દુઃખોમાંથી છૂટી જાય છે એ પ્રમાણે કહી ભગવાને તે બ્રાહ્મણને વ્રતનું વિધાન પણ પ્રયત્નપૂર્વક સમજાવ્યું. આપણે પણ આ અગાઉ પ્રથમ અધ્યાયમાં સત્યવ્રતના પાસાઓ તપાસી વિગતે ચર્ચા કરી છે, તે ધ્યાનમાં લેવાથી સમજી શકાશે.

સત્યનારાયણની ઉપાસના, વ્રત અને પૂજન પાંચ ભૌતિક શરીર વડે, પાંચ ભૌતિક દ્રવ્ય અને સાધન-સામગ્રી દ્વારા કરવાના છે. અને અંતે પંચકોશાત્મક શરીરમાં રહેલા સત્યને શોધી તેમાં તદાકાર બનવાનું હોય, વ્રત-પૂજનનો નિર્દેશ અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકમાં ભગવાને કર્યો અને સાધન ચતુષ્ટયમાં રહેલા વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્ સંપત્તિ એટલે કે : ૧. સમ, ૨. દમ, ૩. ઉપરતિ, ૪. તિતિક્ષા, ૫. સમાધાન, ૬. શ્રદ્ધા વગર માનવ દુઃખમુક્ત થતો નથી અને સત્યની પ્રાપ્તિથી પણ દૂરની દૂર જ રહે છે. તે વાત છઠ્ઠા શ્લોકમાં મૂકી સૂચિતાર્થ તરફ નિર્દેશ કર્યો છે.

બ્રાહ્મણને વ્રત વિધાન સમજાવીને વૃદ્ધ સ્વરૂપે આવેલ ભગવાન સત્યનારાયણ ત્યાંથી અંતર્યામિ થયા. એટલે પેલા શતાનંદ બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો કે — ‘જે મને (વૃદ્ધ) બ્રાહ્મણે વ્રત કહ્યું છે તે હું જરૂર કરીશ.’ આવો સત્યવ્રત માટેનો સંકલ્પ કર્યો અને વિચાર કરતાં કરતાં તેને રાત્રે ઊંઘ પણ આવી નહિ.

આગળ છઠ્ઠા શ્લોકના વિચારમાં ષટ્ સંપત્તિ જણાવી તે સાધકને સત્ય સંકલ્પ વિના પ્રાપ્ત નથી. અને સત્ય સંકલ્પને વળગી રહી સાત ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થાય તો જીવ સત્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં લીન થાય છે તે માટે સત્યસંકલ્પની સ્થિતિ સાતમા શ્લોકથી સમજાવી. આઠમા શ્લોકમાં બ્રાહ્મણે (પ્રબુદ્ધ જીવાત્માએ) સત્યોપાસના માટેનો સંકલ્પ કર્યો; ‘રાત્રો નિદ્રાં ન લબ્ધવાન્’ ‘રાત્રે ઊંઘ પણ આવી નહિ’ અર્થાત્ અષ્ટધા પ્રકૃતિમાંથી જીવનું જ્ઞાનયુક્ત દશામાં ઉત્થાન થવાથી અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિનો અંધકાર તેને નડ્યો નહિ અને જીવનમાં જ્ઞાનનું પ્રભાત થયું એટલે તેણે સત્યનારાયણનું વ્રત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાત આઠમા શ્લોકમાં રજૂ કરી. અષ્ટધા પ્રકૃતિનો અહીં નિર્દેશ કર્યો છે.

‘રાત્રો નિદ્રાં ન લબ્ધવાન્’ — આજના જમાનાના અતિશય બુદ્ધિશાળી લોકોને આ શબ્દોથી હસવું આવે છે કે અરે, સત્યનારાયણનું વ્રત કરવું એ તે વળી ક્યું મોટું કામ કે રાત્રે ઊંઘ પણ ન આવે ? અમારે ત્યાં કાલે સત્યનારાયણની કથા કરવાની હોય તો આજે અમે નિરાંતે ઊંઘી જઈએ. પૂજાની સામગ્રી તો સવારે ઊઠીને જ લઈ આવીએ. એમ છતાં જો ગોરબાપા (બ્રાહ્મણ) જલદી આવી જાય તો તે થોડું આમતેમ તૈયાર કરે એટલે બજારમાંથી જોઈતી વસ્તુઓ આવી જાય. અને કંઈ ભૂલી જવાય તો ગોરબાપા યાદ દેવડાવે એમાં ખોટું શું ? લ્યો છે ને વાત સોના જેવી...!

કથા કરવાની તમારે ને ઊંઘ ઊડી જાય ગોરબાપાની...! ફીકર બધી ગોરબાપાને રાખવાની. ગોરબાપા તમારું તો કલ્યાણ કરે છે, પરંતુ ગોરબાપાનું પણ કલ્યાણ થાય અને તેમને તકલીફ ઓછી પડે, તેમનો સમય ન બગડે. તેને બીજી પણ કામગીરી સાચવવાની હોય છે; જેનો કોઈ વિચાર જ કરતું નથી. વિચાર કરનારા ઓછા છે.

गुरुर्अग्निः द्विजातिनाम् वर्णानाम् ब्राह्मणों गुरुः ।

पतिरेको गुरुर्स्त्रीणाम् सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥

અર્થાત્ — અગ્નિ બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજોનો ગુરુ છે.

સર્વ વર્ણનો ગુરુ બ્રાહ્મણ છે. સ્ત્રીનો ગુરુ તેનો પતિ છે. અને અતિથિ અભ્યાગત સર્વનો ગુરુ છે. આમ, જે ગુરુજનો છે. તેનું સન્માન કરવું જોઈએ.

તેને નિરર્થક શ્રમ ન આપવો જોઈએ, નહિ તો પુણ્યને બદલે પાપના ભાગીદાર બનવું પડે છે.

ત્યારે શતાનંદ બ્રાહ્મણને ઊંઘ કેમ ન આવી ? આજનો બુદ્ધિશાળી ઉછળીને જવાબ આપે છે કે, તેના ઘરમાં ચાંચડ, માંકડ જેવી જીવાત હશે. તે જમાનામાં કોઈ એવી જંતુનાશક દવા પણ ન હોય અને હોય તો પણ દરિદ્ર બ્રાહ્મણ, સ્વભાવે અહિંસક હોય તો પણ દવાનો ઉપયોગ ન કરે એટલે ઊંઘ ન આવે એ સીધી વાત છે.

ઊંઘ ન આવે એટલે માણસ વિચારે ચઢે તેમાં વળી તેને સત્યનારાયણની કથા કરવાનો પણ એક વિચાર આવ્યો હોય. એમાં મોટી ધાડ શું મારી કે, સત્યનારાયણનું વ્રત કરવાનું એટલે ઊંઘ નહિ આવી...!

બ્રાહ્મણોએ આમ ને આમ ગપાટા મારીને કથાઓ લખી કાઢીને પેટ ભરવાનો ધંધો ઊભો કર્યો છે. આ જમાનાના કહેવાતા બુદ્ધિવાદી માનસના આ વિચારો છે.

એની સામે મારો જવાબ છે કે, ‘સંકલ્પ કરવો, નિશ્ચય કરવો એ આપણા હાથની વાત છે. માનવશરીર તો ક્ષણભંગુર છે, આ કાયા ક્યારે પડશે અને શું થશે તેની કોઈને ખબર પડતી નથી. દેહ અને તેમાં રહેલી શક્તિઓ મર્યાદિત છે. તેનો કોઈ ભરોસો નથી. એમાં રહેલો જીવ પરતંત્ર છે. અને તેથી પોતાના સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે શતાનંદ બ્રાહ્મણ ચિંતાતુર થઈ ભગવાનને પ્રાર્થના કરતો હતો, જેથી તેને ઊંધ ન આવી.

કરેલો સંકલ્પ સત્ય અને સફળ બનાવવો એ પરમાત્માની ઈચ્છા વગર બનતું નથી.’

હવે બીજી વાત, કોઈ શાસ્ત્રો બ્રાહ્મણોએ પેટ ભરવા માટે લખ્યાં નથી. જે શાસ્ત્રો લખાયાં તે જગતના જીવોના કલ્યાણ માટે જ લખાયાં છે. ચારેય વેદનું વિભાજન કર્યું. મહાભારત લખ્યું અને અઢાર પુરાણોની રચના કરી તે વ્યાસ ભગવાન મત્સ્યગંધા (માછી કન્યા) અને પરાશરનું સંતાન હતું. રામાયણના રચનાર વાલ્મીકિ એક હુંટારામાંથી મહર્ષિ બન્યા હતા.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા ગાયક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા. મનુસ્મૃતિના કર્તા મનુ મહારાજ ક્ષત્રિય હતા. બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક બુદ્ધ ભગવાન ક્ષત્રિય હતા. જૈન ધર્મ પ્રવર્તક મહાવીર સ્વામી ક્ષત્રિય હતા, કબીર, ભગવાન ઈસુ, જરથુસ્ત્ર, મહમદ પયગમ્બર આ બધાનાં ચરિત્રો

વૈવિધ્યપૂર્ણ છે. એ બધા જ પરાર્થે જન્મ્યા અને જીવ્યા છે. તેમાં કોઈએ સ્વાર્થ માટે શાસ્ત્ર લખ્યાં જ નથી.

વેદ તો શ્રુતિ છે. પરમાત્માની પરાવાણી છે. આમાં ક્યાં શાસ્ત્રો બ્રાહ્મણોએ લખ્યાં ? અને તે પાછાં પેટ ભરવા માટે, તે સમજાતું નથી. વાત તર્કસંગત નથી. બુદ્ધિયુક્ત નથી. એટલે ટકતી પણ નથી. અસ્તુ.

પ્રાતઃકાળે શતાનંદ બ્રાહ્મણ વહેલો ઊઠ્યો. નિત્ય કર્મ પતાવી મનથી સંકલ્પ કર્યો કે, આજે ભિક્ષામાં જે કંઈ દ્રવ્ય મળશે તે વડે સત્યનારાયણ ભગવાનનું પૂજન કરીશ. તેનો સંકલ્પ સત્ય હતો. સત્ય સ્વરૂપ નારાયણથી પ્રેરાયેલો હતો. સત્યમાં તેની ઊંડી નિષ્ઠા હતી. ભગવાન પ્રત્યેની તેની અચળ શ્રદ્ધા હતી. જેથી તેનો સંકલ્પ ફળ્યો. તે જ દિવસે વ્રતના સંકલ્પના બળે ઘણું બધું દ્રવ્ય મળ્યું. તે સઘળાં દ્રવ્ય વડે તે બ્રાહ્મણે સત્ય-દેવનું વ્રત કર્યું. તે વ્રતના પ્રભાવથી તે સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત બન્યો. તેને સર્વ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ અને ‘બભૂવ ન દ્વિજ શ્રેષ્ઠો’ બે વખત જન્મે તે દ્વિજ. પ્રથમ જન્મ માતાના ઉદરથી અને બીજો સંસ્કારથી, અહીં વ્રત કર્યા પછી, સત્યનિષ્ઠ બન્યા પછી, તેનો બીજો અવતાર સફળ થતાં દ્વિજશ્રેષ્ઠ કહેવાયો, અને ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણ પ્રત્યેક માસે સત્યનારાયણનું વ્રત કરવા લાગ્યો. આ રીતે આજીવન સત્ય વ્રત કરવાથી, બ્રાહ્મણ નરનું, સત્ય સ્વરૂપ નારાયણ સાથે તાદાત્મ્ય સધાયું. અને તેના સઘળાં પાપો નષ્ટ થઈ જતાં તે દુર્લભ એવા મોક્ષને પામ્યો.

‘હે બ્રાહ્મણો ! જે દિવસે આ સત્યનારાયણ ભગવાનનું આ વ્રત પૃથ્વી ઉપર સારી રીતે (વિધિપૂર્વક) થશે. ત્યારથી મનુષ્યોનાં સર્વ દુઃખો નાશ પામશે.

એ પ્રમાણે ભગવાન નારાયણે જે મહાત્મા નારદજીએ - કહ્યું હતું તે-તે મેં તમને કહ્યું છે. હવે તમને બીજું શું કહ્યું તે કહો.'

ઋષિઓ બોલ્યા - 'હે સૂતજી, બ્રાહ્મણ પાસે સાંભળેલું આ વ્રત પૃથ્વી ઉપર કોણે કર્યું, તે અમે સાંભળવાની ઈચ્છા રાખીએ છીએ જેથી અમને આમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.'

ઉચિત દૃષ્ટાંત દ્વારા સિદ્ધાંતને સમર્થન મળે છે, અશક્યનું શક્ય બને છે, કોર્ટના ચુકાદાઓ પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉપર અવલંબિત હોય છે. પુરાવાના અભાવે તો કેટલાયે કેસો કોર્ટ રદ કરી નાંખે છે, માટે અહીં ઋષિઓની શ્રદ્ધાના સમર્થન સાથે જગતના માનવોના કલ્યાણ માટે પ્રમાણસિદ્ધ વાત રજૂ કરે છે.

શ્રી સૂતજી બોલ્યા : 'હે સર્વમુનિઓ, આ વ્રત જેણે કર્યું હતું તે સાંભળો, એક દિવસ તે (શતાનંદ) બ્રાહ્મણ પોતાના વૈભવ પ્રમાણે પોતાના સ્વજનો અને બાંધવો સાથે વ્રત કરી રહ્યો છે. તે સમયે ત્યાં લાકડાં વેચનારો એક કઠિયારો ત્યાં આવે છે. અહીં સંપૂર્ણ જ્ઞાની બ્રાહ્મણ અને બીજા અજ્ઞાની કઠિયારાનો કલ્યાણકારી સંયોગ છે.'

‘बहिः काष्ठं च संस्थाप्य विप्रस्य गृहमाययौ ।

तृष्णया पीडितात्मा च दृष्ट्वा विप्रकृतव्रतम् ॥’

બહાર લાકડાંનો ભારો મૂકીને કઠિયારો તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં જાય છે. પોતે તૃષ્ણા (તરસ)થી પીડાઈ રહ્યો છે. તે બ્રાહ્મણને વ્રત કરતો જુએ છે. બ્રાહ્મણને વંદન કરે છે.

કઠિયારો લાકડાંનો ભારો બહાર મૂકી બ્રાહ્મણના ઘરમાં ગયો. સમજવા જેવી વાત છે. ભક્તિમાર્ગ આપણને એમ શીખવે છે કે દેવ, દ્વિજ અને ગુરુ પાસે જાઓ ત્યારે ચિંતારૂપી લાકડાંનો ભારો દૂર મૂકીને જાઓ. તેની સંપૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારો. નહિ તો તમારી ચિંતા તમારી બનીને તમને બાળશે. તેમાંથી તમને દેવ, દ્વિજ કે ગુરુ કોઈ મુક્ત કરી શકશે નહિ, બીજી વાત એકલાને ચિંતા નથી. મંદિરે જાઓ ત્યારે એકલા જ મંદિરમાં પ્રવેશ કરો. મનમંદિર અને દેવમંદિર એકલાને એકાગ્ર થવા માટે છે. ઘણી ડોસીમાઓ મંદિર જાય તો પણ, બીજી ડોસીઓ સાથે મળીને વહુની, દીકરાની કે કુટુંબની જ કુથલીઓ કરી હૈયાવરાળ કાઢે છે પણ ઈશ્વરમાં મન પરોવતી નથી. કેટલાક તો મંદિરે દર્શન કરવા જાય તો નાના મોટા તમામ બાળકોને સાથે લઈને સપરિવાર જાય છે. તેમાં એક બાળક એક વસ્તુ માંગે તો બીજું બીજી. કોઈને દીર્ઘશંકા કરવી હોય તો કોઈને લઘુ શંકા, આમાં દર્શનની મઝા નથી રહેતી અને એકાગ્રતા પણ નથી આવતી. અધૂરામાં પૂરું મન મંદિરમાં અને જીવ જૂતામાં જાય. એટલે ભગવાનને બે હાથ અને ત્રીજું માથું નમાવી લોકોના ધક્કા ખાતા અને ધક્કા મારતા ઘેર આવીએ આને દેવ દર્શન કે પ્રભુમિલન ન કહેવાય. માટે મંદિરે જાઓ ત્યારે છેવટે તમને લાકડાં ભેગા કરનારાં લાડકાઓને ઘેર મૂકીને જજો નહિ તો, તમે વહેલા લાકડાં ભેગા થશો. આ છે કઠિયાણાનો ઉપદેશ ‘बहिः कष्टं च संस्थाप्य ।’

બીજું કઠિયારો તરસથી પીડાતો હતો, એવો ભાવ દર્શાવાયો પણ શબ્દ વપરાયો છે — તૃષ્ણયા પીડિતાત્મા ચ’ અહીં તૃષ્ણા શબ્દ ખૂબ સહેતુક વાપર્યો છે.

આ તૃષ્ણાના મહા સર્પે સમગ્ર દુનિયાને અને નાના મોટા સર્વને ભરડામાં લીધા છે. જીવ-માત્રને સંતોષ નથી. તેમાં માનવને તો ઈશ્વરે સુખ નિર્માણ કર્યું હોય તેના કરતાં વહેલું જોઈએ છે. અને બીજું વધુ સુખ જોઈએ છે. આ વહેલું અને વધારેના અસંતોષમાં જ જગતના તમામ દુઃખોનો સરવાળો છે.

તૃષ્ણાનો સામાન્ય અર્થ તરસ થાય, પણ તે તરસ તો પાણી પીવાથી મટી શકત. પરંતુ તૃષ્ણા એટલે, લોભની જે તરસ છે, તે તો જેમ લાભ થતો જાય તેમ તેમ વધતી જાય છે અને છેવટે લોભમાં પરિણમતાં લોભઃ પાપસ્ય કારણમ્ બને છે. કઠિયારો લાકડાં વેચવાના લોભમાં (તૃષ્ણામાં) ફરતો હતો. જેનાથી તેને દ્રવ્ય લાભ થાય તે મોટી તરસ હતી.

પરંતુ બ્રાહ્મણને વ્રત કરતો જોઈને કઠિયારો પ્રણામ કરતો કરતો પૂછે છે — ‘કિમિદં ક્રિયતે ત્વયા’ આપ શું કરો છો ? અને ‘કિં ફલમાપ્નોતિ’ આ કરવાથી શું ફળ મળે ? ‘વિસ્તરાદ્વદ મે પ્રભો’ પ્રભુ, તે મને વિસ્તારથી કહો.’

અહીં કઠિયારો અજ્ઞાન કે અભણ હોવા છતાં તેની બુદ્ધિ એક ધા ના બે કટકા જેવી તેના પ્રશ્નોમાં દેખાય છે. ટૂંકો જ પ્રશ્ન ‘આ શું કરો છો ?’ ‘કરવાથી શું ફળ મળે ? તે વિસ્તારથી કહો’ કેટલી મુદ્દાસરની વાત છે. આવી મુદ્દાસરની વાત કરતાં શીખીએ તો, ઉત્તરદાતાને નિરર્થક કંટાળો ન ઊપજે. સમય બરબાદ ન થાય અને ઉચિત સમાધાન મળે. અને માથાને માટે બામ અથવા વિક્સ જેવી વસ્તુ વસાવવી ન પડે આટલા બધા ફાયદા છે.

પેલો બ્રાહ્મણ પણ મુદ્ધાસરનો જવાબ આપે છે. કારણ કે અજ્ઞાન અને અબુધ કઠિયારા સાથે લાંબું વિવેચન કરવાથી શું ફાયદો ? ઉલટાની સમજની ગેરસમજ ઊભી થઈ જાય. ભગવાન શંકરાચાર્ય કહે છે કે...

અવિજ્ઞાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધિતિસ્તુ નિષ્ફલાઃ ।

સવિજ્ઞાતે પરે તત્ત્વે શાસ્ત્રાધિતિસ્તુ નિષ્ફલાઃ ॥

પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન થયા વિના શાસ્ત્રનું અધ્યયન (અહીં લાંબું વિવેચન) નકામું છે. તેવી જ રીતે પરમાત્માનો વિજ્ઞાનયુક્ત અનુભવ થયા પછી પણ શાસ્ત્રનું અધ્યયન (અહીં લાંબું વિવેચન કે ચર્ચા) નિષ્ફળ છે.

બ્રાહ્મણ કહે છે : સર્વને ઈષ્ટિત વસ્તુ આપનાર શ્રી સત્યનારાયણનું આ વ્રત હું કરું છું તેની કૃપાથી મને આ સઘળી ધન-ધાન્યાદિક સંપત્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

કઠિયારો પણ નિર્ધન હતો. તેને પણ જોઈતું હતું તેવું મળ્યું. એમ સમજી કઠિયારાને આ વ્રત જાણીને અતિ હર્ષ થયો છે, ‘પપૌ જલં પ્રસાદં ચ ભૂક્ત્વાસ્વનગરં યયૌ’ જળપાન કર્યું એટલે જન્મથી જ લય પર્યંત સાથે એવું જળ પીધું અને પ્રસાદ લીધો એટલે દેવ-દ્વિજના અનુગ્રહવાળો થયો, પછી તે સ્વનગરમાં ગયો. સ્વ એટલે પોતાનું અને ‘ગરેણ રહિતં ઇતિ નગરમ્’ જેર વિનાના વિષ રહિત સ્થાનમાં ગયો.

વાસના અને વિષયો રહિત ભૂમિકામાં જાય ત્યારે જ સત્યના સાધક બનાય એવું અહીં અભિપ્રેત છે,

આ રીતે સત્યોપાસના માટે તત્પર બનેલો જીવ-કઠિયારો સત્યનારાયણદેવનું ચિંતન કરી રહ્યો છે. તેણે મનથી સંકલ્પ કર્યો કે ‘આજે

ગામમાં લાકડાં વેચતાં જે કંઈ ધન મળશે તે સર્વ થકી હું ભગવાન સત્યદેવનું ઉત્તમ વ્રત કરીશ, તેનૈવ સત્યદેવસ્ય કરિષ્યે વ્રતમુત્તમ્ શબ્દ ખૂબ જ મહત્વના છે. કઠિયારો એક ગરીબ વર્ગના પ્રતિનિધિ સમા મજૂર હતો. તેને બીજા દિવસે પોષણની ચિંતા સ્વાભાવિક હતી. તે 'તેનૈવ' શબ્દથી જે કોઈ ધન આજ રોજ પ્રાપ્ત થશે, તે બધું જ વાપરી નાંખવાનો સંકલ્પ કરે છે, તેવી જ રીતે આ જ અધ્યાયમાં ગરીબ એવો શતાનંદ બ્રાહ્મણ પણ પ્રાતઃકાળે ભિક્ષા માંગવા જતાં આવો સંકલ્પ કરીને નીકળે છે. 'તસ્મિન્નેવં દિને વિપ્ર પ્રચુરંદ્રવ્યમાપ્તવાન્... સત્યસ્ય વ્રતમાચરત્' તે દિવસે તેને ઘણું દ્રવ્ય મળે છે, અને સત્યનારાયણનું વ્રત કરે છે. કઠિયારો છે કષ્ટાર્થી મજૂર, અને શતાનંદ છે ભિક્ષાર્થી ભિક્ષુક. બંને ગરીબ વર્ગના પ્રતિનિધિ સમા છે. તેમણે ધાર્યું હોત તો બીજા દિવસને માટે થોડી બચત શેષ રાખીને સત્યવ્રત કથામાં-પૂજનમાં ઓછું દ્રવ્ય વાપરી શકત. પરંતુ તેમને પ્રભુમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેથી વ્રત નિમિત્તે જ પ્રભુ કૃપાથી જે વધારે પ્રમાણમાં દ્રવ્ય મળ્યું છે, એવો વિશ્વાસ રાખી 'તેરા તુઝ્કો અર્પણ, ક્યા લાગે મેરા' સમજીને બધું જ દ્રવ્ય ભગવદ્કાર્યમાં વાપરી નાંખ્યું.

જ્યારે આપણે સત્યનારાયણની કથા કરવી હોય તો પ્રામાણિકપણે એક રોજની આવક (રોકડ) વાપરતાં ખચકાઈએ છીએ. અરે, નવ્વાણું ટકા તો વાપરતા જ નથી. જુઓ તો ખરા. આ તો રોજ પેદા કરીને રોજનું રોજ વાપરનાર કઠિયારો અને બ્રાહ્મણ. એક દિવસ લાકડાં ન વેચાય તો કઠિયારો બીજે દિવસે ભૂખ્યો રહે અને જે દિવસે ભિક્ષા ન મળે તે દિવસે બ્રાહ્મણ પણ ભૂખે મરે. આવી સ્થિતિના માનવો 'માસિ માસિ કૃતમ્ વ્રતમ્' પ્રત્યેક મહિને વ્રત કરતા અને એક રોજની આમદની વાપરી નાંખતા.

જ્યારે આપણને ખાવા-પીવા જેટલું અનાજ, પાણી, ઘરબારની સાધન સંપત્તિ ઈશ્વરે આપી છે એટલે સામગ્રી તો સહજમાં ભેગી થઈ જાય. તો પછી એક રોજની આવક વાપરતાં ખચકાટ ન થવો જોઈએ. યાદ રાખો- ઈશ્વર પ્રાપ્તિ અર્થે ગાયેલું ગાણું અને વાપરેલું નાણું નકામું જતું નથી. સમય આવ્યે વ્યાજ સાથે મારો વ્હાલો (પ્રભુ) તમારું ટાણું સાચવશે. દા.ત., નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ધના ભગત, તુકારામ, જ્ઞાનેશ્વર આદિ.

કઠિયારો તે દિવસે સત્યદેવનું વ્રત કરવાનો ઉત્તમ સંકલ્પ કરી લાકડાંનો ભારો માથે મૂકીને નીકળ્યો. અને ધનવાન લોકો રહેતા હતા એવા નગરમાં તે આવ્યો. તેને તે દિવસે લાકડાંના બમણા પૈસા મળ્યા. કદાચ રોજ જંગલમાં લાકડાં કાપતો તે સામાન્ય પ્રકારનું લાકડું મળતું હોય અને તે દિવસે તેને ચંદન, સાગ, સાલ કે શીશમ જેવું ઉત્તમ વૃક્ષનું લાકડું પ્રાપ્ત થયું હોય ને ભાવ સારો મળ્યો હોય અથવા તે દિવસે શહેરમાં જરૂર જેટલાં લાકડાં આવ્યાં ન હોય અને માલની અછત વર્તાઈ હોય જેથી કરીને તેને લાકડાંની બમણી કિંમત ઊપજી હોય. ગમે તેમ પણ ભગવાનનો અનુગ્રહ અને તેના સત્ય સંકલ્પના બળથી જ આમ બન્યું છે, એમ માનીએ તો ખોટું નથી. પ્રથમ વાતમાં પરિશ્રમયુક્ત કર્મનો અહં છે. જ્યારે બીજી વાતમાં નિરાભિમાનીપણાનું ભગવદ્ અનુગ્રહનું માધુર્ય છે, તે વધુ અને શ્રેયસ્કર છે.

પછી તો કઠિયારાનું હૃદય પ્રસન્ન થયું. તેણે પાકાં કેળાં સાકર, ઘી, ઘઉંનો લોટ વગેરે સર્વ સામગ્રી ખરીદ કરી. પોતાને ઘેર ગયો. પોતાના બાંધવોને બોલાવી તેણે વિધિપૂર્વક સત્ય વ્રત કર્યું. તે વ્રતના પ્રભાવથી તે ધન અને પુત્રવાળો થયો. આ લોકમાં સુંબ ભોગવી અંતે સત્યલોકમાં ગયો.

આ અધ્યાયની બે લ઼ુ કથાઓ એક શતાનંદ બ્રાહ્મણની અને બીજી

કઠિયારાની છે. એ બંનેમાં નારાયણપરાયણતા તો હતી જ. તદુપરાંત પોતાના સત્ય સંકલ્પથી પોતાની સત્યપરાયણતા એમણે સાબિત કરી. જેથી એમની તરત વાંછાસિદ્ધિ થઈ. વળી, આ અધ્યાયની ફળશ્રુતિમાં ધ્યાન ખેંચે એવી બાબત ગરીબી છે. બ્રાહ્મણ અતિ-જ્ઞાની છતાં ગરીબ હતો. તે જ્ઞાનથી તર્યો અને કઠિયારો અતિ અજ્ઞાની ને ગરીબ હતો તે કેવળ ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી તર્યો. ત્યાં શંકા કુશંકાને સ્થાન ન હતું. માત્ર ધર્મ હતો. નારાયણને ગ્રહણ કરવામાં ગરીબી બાધક નહિ, પણ સાધક બને છે; એવું આના ઉપરથી ફલિત થાય છે. કેટલાયે સંતોએ અમીરી છોડી ફકીરી સ્વીકારી. રાજ-રાણી મીરાંએ પણ સ્વેચ્છાએ ગરીબી સ્વીકારી તેની પાછળ આ જ કારણ હોવું જોઈએ: મને એક જૂનું ગીત યાદ આવે છે કે —

“ગરીબી પ્યારી ગણે ભગવાન, ગરીબના ઉરમાં છે સન્માન,
— લાખ ગરીબના પરસેવાથી, એક બને ધનવાન...! ગરીબી...”

ખરેખર, સંત ગરીબ છે, ભક્ત ગરીબ છે. છે ગરીબ ગુણવાન, તેના બેલી છે ભગવાન.

એટલે જ ભગવાનને ગરીબનવાઝ, દીનબંધુ, નોધારાનો આધાર અને દિનોના પરિપાલક કહ્યાં છે. યાદ રાખો કે, ભગવાનને તનની ગરીબી-જીવનની ગરીબી ગમે છે, ધનની ગરીબી ગમે છે. મનો દારિદ્ર્ય મનની ગરીબી ગમતી નથી. ગરીબ હોવા છતાં બીજા દિવસની ચિંતા કર્યા વગર પ્રભુપ્રીતિ અર્થે મળેલું એક દિવસનું તમામ દ્રવ્ય કઠિયારા અને બ્રાહ્મણે વાપરી નાંખ્યું. ત્યાં મનની ગરીબી નથી; જીવનની હાલાકી નથી એટલે જ તેઓ જીવન સાર્થક કરી ગયા.

ગરીબીમાં તો ગર્વને ઓગાળનારી ગરમી અને સત્યને પામવાની સંજીવની રહેલી છે.

એ આ અધ્યાયનો મહત્ત્વનો સાર છે.

આ બીજા અધ્યાયના કુલ ૨૭ શ્લોક એટલે $૨ + ૭ = ૯$ થાય. સંપત્તિના નવનિધિનો સૂચક આ આંક છે. જેણે નિર્ધન બ્રાહ્મણ અને કઠિયારાને ધન-સંપન્ન અને પુત્રવાન બનાવ્યા તેની વાત આ સત્તાવીસ શ્લોકમાં આવે છે. પ્રથમ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ ‘અયાન્યત્સંપ્રવક્ષ્યામિ કૃતં યેન પુરાદ્વિજ’ અને અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકનું અંતિમ ચરણ ‘ઇહ લોકે સુખં ભુક્તવાચાન્તે સત્યપુરં યયૌ’ સાથે ગોઠવીને અર્થ કરીએ તો સમજાય કે – ‘શ્રી સૂતજી કહે છે કે હવે જે દ્વિજે (અહીં વ્રતના સંસ્કારથી બીજો જન્મ થયો છે તેવો બ્રાહ્મણ અને કઠિયારો બંનેએ) આ વ્રત કરેલું તે આલોકમાં સુખ ભોગવી અંતે સત્યપુરમાં ગયા.’ આ વ્રતરૂપી સાધનાનો પરિપાક છે. આ બીજો અધ્યાય સાધનાત્મક છે. અહીં સત્સંગનું પરિણામ સ્પષ્ટ વર્તાય છે. જેથી તેનું નામ ‘સંગતિ’ અધ્યાય છે.

(આ પ્રમાણે સ્કંદ પુરાણાન્તર્ગત રેવા ખંડમાં સત્યનારાયણ વ્રત કથાનો બીજો અધ્યાય)

તૃતીય અધ્યાય

શ્રી સૂતજી કહે છે : ‘હે મુનિશ્રેષ્ઠો ! હવે હું આગળ કહું છું તે સાંભળો. પહેલાના સમયમાં એક ઉલ્કામુખ નામે રાજા થઈ ગયો. તે જિતેન્દ્રિય સત્યવાદી અને બુદ્ધિમાન હતો. રોજ રોજ દેવાલયે દેવદર્શન કરવા પણ જતો હતો ને બ્રાહ્મણોને દાન આપી (દાન દક્ષિણાથી) સંતોષ આપતો હતો. તેની સતી સ્ત્રીનું નામ પ્રમુગ્ધા હતું. એક દિવસ તેઓ ભદ્રશીલા નદીના કાંઠા ઉપર સત્યદેવનું વ્રત કરતા હતા.

ઉલ્કામુખનો અર્થ થાય. ‘उल्का मुखे यस्य स’ અર્થાત્ જેની વાણીમાં ક્રોધ હોય. કટુતા (કડવાશ) હોય તે. જેના બોલવા માત્રથી સાંભળનારનું કાળજું કંપી ઊઠે. હૈયું બળી જાય ને જેના વચનથી સંતાપ ફેલાય તે ઉલ્કામુખ કહેવાય. આકાશની ઉલ્કા જેના ઉપર પડે તેને બાળીને ભસ્મ કરી દે. તેવી જ રીતે મુખેથી ઉલ્કા વરસાવનાર ઉલ્કામુખ જેવો માનવ પણ ચિંતાની ચેહમાં નાંખી માનવનું ભડચું કરી નાંખે છે.

આ ઉલ્કામુખ રાજા તો સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય, બુદ્ધિશાળી અને દાનવીર હોવા છતાં તેની-વાણીમાં ક્રોધ અને કટુતા હતાં કારણ કે તેની સ્ત્રી પ્રમુગ્ધા-મોહમયી હતી. જ્યારે જ્યારે માનવને મોહાવેશ થાય ત્યારે

તેનામાં ક્રોધ અને કટુતા બંને સામેલ થાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં અર્જુનને કહે છે કે—

આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્ય વૈરિણા ।

કામરૂપેણ કૌન્તેય દુષ્પુરેણાનલેન ચ ॥ (૨/૩૯)

‘હે અર્જુન, કદિ તૃપ્ત ન કરી શકાય એવો આ કામરૂપી અગ્નિ નિત્યનો શત્રુ છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન એનાથી ઢંકાયેલું રહે છે.’

અંધકારમાં ભોગ છે. પ્રકાશમાં જીવન છે. અજ્ઞાન વગર ભોગ ભોગવતો નથી ને જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ વગર જીવન ખીલતું નથી.

પુરાણમાં પરાશર અને મત્સ્યગંધાની વાર્તા છે તેમાં વર્ણન છે કે પરાશરે ધુમ્મસ નિર્માણ કર્યું અને મત્સ્યગંધા સાથે ભોગ ભોગવ્યો. પરાશર તો જડ-ચેતનના તત્ત્વદ્રષ્ટા હતા, જ્ઞાની હતા. તેથી તેણે પોતાની બુદ્ધિ ઉપર અજ્ઞાનનું આવરણ ધુમ્મસરૂપે ફેલાવી દીધું. બુદ્ધિ ઉપર ધુમ્મસ ન ફેલાય ત્યાં સુધી ભોગ ભોગવી શકાતા નથી. જેથી પરાશરે પણ દાર્શનિક પરાશર મટી સામાન્ય કોટિના શ્રી પરાશરને બનવું પડ્યું.

તેવી જ રીતે કામ અને ક્રોધવશ એવા ઉલ્કામુખના અન્ય સદ્ગુણો કોડીના બની ગયા હતા. માટે જ કામ કે ક્રોધને વશ થઈ અસત્ય ન બોલવું. બીજાને પ્રિય લાગે એટલા માટે પણ સત્ય હોવા છતાં અસત્ય ન બોલવું, સત્ય અને પ્રિય બોલવું ‘एषः धर्म सनातनः’ એ સનાતન ધર્મ છે.

‘भद्रशीला नदीतीरे सत्यस्य व्रतमाचरत्’ ઉલ્કામુખ રાજા અને તેની પ્રમુખા રાણી ભદ્રશીલા નદીના કિનારે સત્યદેવનું વ્રત કરતાં હતાં. સમગ્ર ભારતવર્ષમાં ભદ્રશીલા નામની કોઈ નદી હોય એવું જાણમાં નથી, ત્યારે

સત્યનારાયણની કથામાં તે આવી ક્યાંથી ? મને યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિનો શ્લોક યાદ આવે છે કે —

આશા નામ નદી મનોરથ જલા તૃષ્ણા તરજ્ઞ કુલા
રાગ ગ્રાહવતી વિતર્ક વિહગા ધૈર્યદ્રુમધ્યં સિની ।
મોહાવર્ત સુદુસ્તરાતિ ગહના પ્રોત્તુજ્ઞચિન્તાતટી
તસ્યા પારગતા વિશુદ્ધ મનસો નન્દતિ યોગીશ્વરા ॥

અર્થ : આશા નામની એક મોટી નદી છે; જેમાં મનોરથરૂપી જળ છે. તૃષ્ણારૂપી તરંગો છે, રાગરૂપી ગ્રાહ છે. સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપી પક્ષીઓ છે અને ધૈર્યરૂપી તટ (કિનારા)ના વૃક્ષોને ઉખાડનારી છે. તથા જેના અતિગંભીર દુસ્તર વમળો (ભમરીઓ) છે, અને ચિંતારૂપી ઊંચા કરાડા છે, તેની પેલે પાર ગયેલા વિશુદ્ધ ચિત્ત યોગેશ્વરો જ આનંદ પામે છે.

આ આશારૂપી નદીને પાર કરનારો પુરુષ ભદ્રશીલાને પામે છે. ‘ભદ્રં કલ્યાણકૃત્ શીલં ચારિત્ર્યં યસ્યાં સા’ જેનું જીવન કલ્યાણકારી ચારિત્ર્યવાળું હોય, સદાચાર અને સદ્વિચાર સંપન્ન હોય તેની જીવનનદી પ્રવાહિત થઈ પરોપકારાર્થે વહેતી હોય તો તે ભદ્રશીલા કહેવાય. પુરુષ હોય તો શીલભદ્ર કહેવાય.

સત્યવ્રત કરનારનું જીવન ભદ્રશીલ હોવું જોઈએ. આ પ્રથમ શરત છે. તો જ તેનું સત્યવ્રત ફળશે,

એવો ધ્વનિ આની પાછળ રહેલો છે. બીજા અધ્યાયમાં શતાનંદ બ્રાહ્મણ પાસેનું વ્રત કઠિયારા પાસે ગયું અને બંનેનું કલ્યાણ થયું. તેમ અહીં રાજા પાસેથી વ્રત જાણવાથી સાધુ નામના વણિકના કલ્યાણની ભૂમિકા પણ

ભદ્રશીલા નદીના કિનારે જ રચાય છે. બીજું અર્થઘટન એવું પણ છે કે, જે નદીમાં રહેલી શીલા એટલે કે પથ્થરો પણ મૂર્તિરૂપે બનીને દેવરૂપે પૂજાય છે, અને અન્યનું કલ્યાણ કરે છે તેવી નદીઓ છે નર્મદા ને ગંડકી, જે નદીમાંથી પ્રાપ્ત થતા પથ્થરો ભગવાન શાલીગ્રામ તરીકે પૂજાય છે તેવી નદીઓને પણ ભદ્રશીલા કહીએ તો ખોટું નથી. ટૂંકમાં સત્યવ્રતમાં ભદ્રશીલત્વનો પ્રભાવ મોટો છે.

રાજા ઉલ્કામુખ ભદ્રશીલાના કિનારા ઉપર રાણી સાથે વ્રતમાં તત્પર બન્યો છે. એ સમયે ઘણા ધન સાથે વેપાર માટે નીકળેલો એક સાધુ નામનો વાણિયો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. વહાણને નદીના કિનારા ઉપર લાંગરીને તે રાજા પાસે ગયો. અહીં એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત છે. હાલ ગોરખપુર થઈ તિબેટ જવાના માર્ગમાં પુનાચા નામે ગામ છે ત્યાં ભદ્રશીલા નથી હયાત છે. તે જ ભદ્રશીલા નદી આ છે કે બીજી તે સંશોધનનો વિષય છે. આ તો એક પ્રમાણ છે. રાજાને વ્રત કરતો જોઈને તે વિનયપૂર્વક બોલ્યો :

કિમિદં કુરુષે રાજન્ ભક્તિયુક્તેન ચેતસો ।

પ્રકાશં કુરુ તત્સર્વં શ્રોતુમિચ્છામિ સાંપ્રતમ્ ॥

‘હે રાજન્, ભક્તિયુક્ત અંતઃકરણથી હાલમાં આપ શું કરી રહ્યા છો ? આપ તે મને જણાવો. હું સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું.’

સત્તાવાદી રાજપુરુષો કે રાજા ધાર્મિક વિધિ કરતાં હોય તો સમજી લેવું કે તેની પાછળ શ્રદ્ધાનું મોટું-મીડું હોય છે. ભક્તિનો મોટો ભ્રમ હોય

છે અને ભક્તિ હોય તો તે પ્રગટ કરતાં નથી. કોઈ અધિકારી કે રાજપુરુષને સાર્વજનિક ઈમારતનું ખાતમુહૂર્ત કરવા બોલાવીએ તો તેઓ એકાગ્રતાથી કે શ્રદ્ધાથી ગણેશપૂજન કરતાં નથી. જો એવા કાર્યમાં તેમની શ્રદ્ધા દેખાય તો તે શ્રદ્ધાનો કેવળ સ્વાર્થપૂર્ણ દંભ જ હોય છે.

અહીં ઉલ્કામુખ રાજાને જોઈને ચતુર વાણિયાને દંભ વર્તાઈ ગયો. પણ રાજા જેવો રાજા એટલે વિનય વાપરી ચતુરાઈથી પૂછ્યું. ‘મક્તિ યુક્તેન ચેતસા’ ‘આપ શું કરી રહ્યા છો તે જણાવો.’

ચતુર સાધુ વાણિયાની પ્રશંસાથી રાજાએ છાતી ફુલાવીને કહ્યું કે —

પૂજનં ક્રિયતે સાધુ વિષ્ણોરતુલ તેજસઃ ।

વ્રતં ચ સ્વજૈનઃ સાર્થં પુત્રાદ્યા વાપ્તિકામ્યયા ॥ ૭ ॥

હે સાધુ, અપરિમિત તેજવાળા ભગવાન વિષ્ણુનું પૂજન અને વ્રત હું મારા સ્વજનો સાથે પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ માટે કરી રહ્યો છું. (અહીં પણ આગળ સમજાવ્યા પ્રમાણે સાતમા શ્લોકમાં જ ભગવાનનું પૂજન આવે છે, તે સૂચક છે.)

ખરેખર, કોઈને પુત્રેષણા, તો કોઈને લોકેષણા (યશેષણા) તો કોઈને દારેષણા (પત્ની પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા) અને કોઈને વિત્તેષણા (ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા) હોય છે. એવા સ્વાર્થ વિના કોઈ વ્રત કરવા તૈયાર થાય નહિ. રાજા કોઈ સ્વાર્થ વિના કોઈ વ્રત કરવા તૈયાર થાય નહિ. રાજા કોઈ અંગત સ્વાર્થ વિના પૂજામાં જોડાય નહિ એટલે કે રજોગુણી જીવાત્મા (જે ખટપટના સામ્રાજ્યનો ચલાવનાર છે તે) સત્ત્વ અને સત્યમય પૂજન વિધિમાં જોડાય નહિ અને જોડાય એ મોટું આશ્ચર્ય બને. આશ્ચર્યનો ઉકેલ

કોઈ ચતુર વણિક બુદ્ધિને જ મળે તે અહીં સાધુ વાણિયાને રાજા પાસે મળ્યો. રાજાનું વચન સાંભળીને સાધુ આદરપૂર્વક બોલ્યો —

મમાપિ સન્તતિનાસ્તિ હોતસ્માજ્જાયતે ધ્રૂવમ્ ।

તતો નિવૃત્ય વાણિજ્યાત્સાનન્દો ગૃહમાગતઃ ॥ ૧ ॥

‘હે રાજન ! મને બધું પૂર્ણપણે કહો, હું તમારા કહ્યા પ્રમાણે કરીશ. કારણ કે, મારે ત્યાં પણ સંતતિ નથી. આ વ્રત કરવાથી તે અવશ્ય થશે. પછી વેપાર માટે આગળ જવાનો વિચાર માંડી વાળી તે આનંદપૂર્વક ઘેર આવ્યો.’

અહીં સંતતિ માના ઉદરમાં નવમાસ રહીને જન્મે એટલે કે, મા + નવ (માસ)નું અનુસંધાન પ્રાપ્ત થતાં તે માનવ કહેવાય છે.

તે સંતતિની વાત કથાકારે નવમા શ્લોકમાં મૂકીને નવના આંકડાનું મહત્ત્વ સૂચક રીતે સાચવ્યું છે. ખરેખર, ‘સાધ્નોતિ સ્વાર્થમિતિ સાધુ’ આ વ્યુત્પત્તિથી સાધુ નામ વાણિયાનું સાર્થક થાય છે. સાધુવાણિયો સ્વનામ ધન્ય પુરુષ છે.

વાણિયો સ્વાર્થ વિના કોઈનાં વખાણ કરે નહિ, તેમજ કોઈનો આદર પણ કરે જ નહિ. સ્વાર્થના વખતે વચન આપવામાં કયાશ રાખે તે વાણિયો નથી એટલે સાધુ વાણિયાએ આદરપૂર્વક કહ્યું : ‘કરિષ્યેઽહં તવોદિતમ્’ ‘તમારું કહ્યું હું જરૂર કરીશ.’ પણ ક્યારે, જો આ વ્રતથી સંતાન થાય એમ હોય તો જ કરું. ‘હો તસ્માત્ જાયતે ધ્રૂવમ્’ ‘ધ્રુવમ્ શબ્દ ઉપર વાણિયો મોટો ભાર મૂકે છે. એટલે સંતતિ ન થાય તો મારો સમય, શ્રમ અને સંપત્તિ નિષ્ફળ ન જવાં જોઈએ. રાજાના વચનમાં જેટલા અંશે

વિશ્વાસ વાણિયાને છે તેનાથી થોડા અંશે પણ પ્રભુમાં તેને વિશ્વાસ નથી એ પણ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.’

ઘેર આવીને પોતાની પત્નીને સંતતિ આપનારું વ્રત કહી સંભળાવ્યું. પરંતુ સાથોસાથ પત્નીને કહ્યું કે હું વ્રત તો કરીશ પણ ક્યારે ‘યદા મે સંતતિર્ભવેત્’ ‘મને સંતતિ થશે ?’ વાણિયો ખરેખર પાકો છે. લાભ વગર લોટે નહિ.

આ પ્રમાણે બનેલી હકીકત સાધુએ પત્નીને કહી. એક દિવસ તેની ધર્મપરાયણ સતી સ્ત્રી લીલાવતીનો આનંદપૂર્વક પતિસંયોગ થયો અને તેથી ‘ગર્ભિणी साऽभवत्तस्यभार्या सत्य प्रसादतः’ ભગવાન સત્યદેવની કૃપાએ કરીને તે સગર્ભા થઈ. દશ માસ પૂર્ણ થતાં તેણે રત્નસમી એક કન્યાને જન્મ આપ્યો. શુકલપક્ષના ચંદ્રની માફક તે દિન-પ્રતિદિન મોટી થવા લાગી, તેનું નામ કલાવતી પાડ્યું.

પછી લીલાવતીએ પોતાના સ્વામીને મધુર વચનથી કહ્યું — ‘न करोषि किमर्थं वै पुरा संकल्पितं व्रतम्’ ‘હવે પહેલાં તમે સંકલ્પ કરેલો તે વ્રત કેમ કરતા નથી.’ અહીં લીલાવતી સતી હતી. પતિપરાયણા હતી તેની ખાતરી થાય છે.

તે પતિની ભૂલ નમ્રતાથી જણાવી તેને સત્કર્મમાં પ્રેરે છે. ભૂલાયેલ સત્યવ્રતની યાદ આપે છે. સ્વયં સત્યને આચરે, સત્માં રહે અને પતિને સન્માર્ગમાં પ્રેરે તે સતી.

તેમ કરતાં આકરી કસોટી અને અગ્નિ પરીક્ષાઓ આવતાં પણ પોતાના નિશ્ચયમાં ડગતી નથી તે સતી.

સતી લીલાવતીએ પતિને સત્યવ્રતની યાદ આપી. આમ વિચારીએ તો સ્વભાવે પાકો વાણિયો તે એક પાઈની પણ ખોટ ન કરે અને ખોટ આવે તો જેનું લોહી બળી જાય; તે પુત્રને બદલે પુત્રી મળે તો કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો સંકલ્પ ટાળે એ સ્વાભાવિક છે. સંકલ્પ કરવો સહેલો છે, તેટલો પાળવો સહેલો નથી. આ સાધુ વાણિયો તો ભગવાન કરતાંયે પાકો નીકળ્યો. વ્યાપારમાં વાયદાઓ કરી ફાયદા ઉઠાવનાર અને ફાયદાને કામચાબી ન આપનાર વાણિયો વ્યવહારમાં પણ ફાયદો કરવાનું ચૂકે શાનો? વાણિયાએ વિચાર્યું કે ભગવાનને જો મારો સંકલ્પ સાચો કરવો હોય તો કન્યાને જીવડાવી મોટી પરણાવવા જેવી કરી આપે, અને પરણે એટલે ભાગ્યમાં કુંવારાપણું હોય તે પણ ટળે તો જ આ વ્રત કરવું એમ નક્કી કરી તેણે પત્નીને આશ્વાસન આપ્યું કે — ‘વિવાહસમયે ત્વસ્યાઃ કરિષ્યામિ વ્રતં પ્રિયે’ ‘હે પ્રિયે, એના (દીકરીનાં) લગ્ન સમયે એ વ્રત કરીશું’ (આ વાત કથાકારે પંદરમા શ્લોકમાં મૂકી એનો અર્થ એવો થાય કે સાધુ વાણિયાનો વાયદો લાંબી મુદતનો એટલે કે કન્યા પંદરમા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે અને લગ્ન ખોડશીવય પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધીનો હતો, એવું ફલિત થાય છે.)

આમ, પત્નીને સમજાવીને તે વ્યાપાર માટે નગરમાં ગયો. પછી તે કલાવતી કન્યા પિતાને ઘેર મોટી થવા લાગી, દીકરી ને ઉકરડો વધતાં વાર શું લાગે. વર્ષો રમતમાં પસાર થઈ ગયાં. એક વખત ઉંમરલાયક થયેલી એવી કન્યાને પોતાના હિતેચ્છુઓની સલાહ લઈ પોતાના દૂત (સંદેશાવાહક)ને આદેશ આપ્યો કે, આપણી કન્યા કલાવતી માટે યોગ્ય વર (શ્રેષ્ઠ મુરતિયો) શોધી લાવો. આજ્ઞા થતાં જ દૂત હતો તે કાંચન નામના નગરમાં આવ્યો, ત્યાંથી તે એક વાણિયાના પુત્રને લઈ આવ્યો, તે

સુંદર અને ગુણવાન વણિકપુત્રને જોઈને તે પ્રસન્ન ચિત્તવાળા સાધુએ સગાંવડાલાને સાથે રાખી વિધિપૂર્વક તેને કન્યાદાન કર્યું. પછી કથાકાર કહે છે કે —

તતોભાગ્યવશાત્તેન વિસ્મૃતં વ્રતમુત્તમમ્ ।

વિવાહ સમયે તસ્યાસ્તેન રૂઢો ડમ્ભત્રયુઃ ॥

પછી દુર્ભાગ્યવશ તે કન્યાનાં લગ્ન સમયે પણ તેનાથી તે ઉત્તમ વ્રત ભૂલાઈ ગયું. અને તેથી ભગવાન તેના ઉપર રૂઢયા. પોતાના કર્મમાં કુશળ એવો છતાં કાળથી પ્રેરાયેલો વાણિયો જેને માટે કથાકાર શબ્દ વાપરે છે. ‘નિજકર્મવિશારદઃ’ અને ‘તતઃકાલેન નિયતો’ આ શબ્દોની ગોઠવણ એવી છે કે — પોતાના કર્મમાં પ્રવીણ વાણિયાએ જાણે માની લીધું કે મેં જગત અને જગત્-નિયંતાને આબાદ બનાવ્યા છે. આવા જ કોઈ પ્રસંગે જાણીતા શાયર શયદાના મુખેથી સરી પડેલી પંક્તિ મને યાદ આવે છે.

“હસવું ત્યારે ત્યારે મને આવે છે :

કે તારા જ બનાવેલા તને બનાવે છે.”

જ્યારે નાનો સરખો ઉપકાર અથવા કોઈએ કરેલી મદદ માનવ ભૂલી શકતો નથી; તો પછી પોતાની નજર આગળ ઊછરીને મોટી થયેલી અને લાડ લડાવેલા તે દીકરીને જોતાં દીકરીનું લગ્ન કરવાનું યાદ આવ્યું તો પછી વ્રત પણ તેને યાદ આવવું જોઈએ. ‘વ્રતં સંતતિદાયક’ જે કોની કૃપા અને કયા વ્રતથી આ સંતાન મને પ્રાપ્ત થયું છે, તેની યાદ આપનાર તેની પત્ની પણ હયાત તો હતી જ. ખરેખર, વાણિયો ભૂલ્યો તો ન જ હતો, પણ વ્રત કરવાનું સમજપૂર્વક ઠેલીને જાણે જગત અને જગદીશને

ઠગી રહ્યો હતો. તેણે હેતુપૂર્વક ભૂલવાનો દંભ આચર્યો હતો. એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી.

પરિણામે ભગવાન તેના ઉપર રૂઠ્યા, કન્યાનાં લગ્નમાં ખર્ચ વધુ કરી નાંખ્યો હોવાથી વ્રત કરવાનું પડતું મૂકી જલદી વધુ કમાણી કેવી રીતે કરવી, તેનો વિચાર કરીને કર્મચતુર ને વ્યાપાર ચતુર એવો વાણિયો કેટલાક દિવસો બાદ પોતાના જમાઈને સાથે લઈને વેપાર કરવા નીકળ્યો. સમુદ્ર કિનારે આવેલા એવા રત્નાકર નામના રમણીય નગરમાં તે પોતાના માનનીય જમાઈ સાથે વેપાર કરવા લાગ્યો.

પછી તે બંને ચંદ્રકેતુ રાજાના રમણીય નગરમાં ગયા. એ અરસામાં સત્યનારાયણ પ્રભુએ તેને પ્રતિજ્ઞાથી બ્રષ્ટ થયેલો જોઈને ‘દારૂણ કઠિનં ચાસ્ય મહદ્રદુઃખં ભવિષ્યતિ’ ‘તને મહાન દારૂણ અને કઠિન દુઃખ આવી પડે’ એવો શ્રાપ આપ્યો. જ્યારે સામાન્ય માનવ આપેલું વચન કે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા ન પાળે તે સહન નથી કરી શકતો તો પછી પ્રભુ તે સહન કેમ કરે ? એટલે શ્રાપ આપ્યો.

ભગવાન તો કહે છે કે —

“દંડુ છું જળ, અગ્નિ લુંટારો ચોર મિત્ર હાકેમ રૂપે;

વૈદની ઝપટ ચુકાવે તેને ઘેર હું પ્રગટું ભૂતરૂપે.”

એક દિવસ કોઈ એક ચોર રાજા (ચંદ્રકેતુ)નું ધન ચોરી જ્યાં બે વાણિયા (સસરો-જમાઈ) રહેતા હતા ત્યાં આવ્યો. પોતાની પાછળ દોડતાં રાજાના સિપાઈઓને જોઈને ચોર ગભરાયો. અને ધન હતું તે આ બંને વાણિયાઓ રહેતા હતા ત્યાં નાંખીને ક્યાંક છૂપાઈ ગયો. પછી સિપાઈઓએ

આવીને આ સજજન વાણિયા પાસે રાજાનું ધન જોયું; અને બંને વાણિયાઓને બાંધી હરખઘેલા દોડતાં દોડતાં રાજા પાસે લઈ આવ્યા અને રાજાને કહ્યું - ‘અમે આ બે ચોરોને પકડી લાવ્યા છીએ. તેમને જોઈ આજ્ઞા કરો.’ ‘અહીં વિલોક્ય આજ્ઞાપય પ્રભો’ શબ્દો કથાકારે સિપાઈઓના મુખમાં મૂકીને સ્પષ્ટ કર્યું કે આ ધન છે, અને તેની સાથે લાવેલા બે ચોર છે તે જુઓ, નક્કી કરો અને પછી ઉચિત આદેશ કરો.’ આમ કહેવા છતાં, રાજ્ય શાસનાનુસાર કોઈ પણ અપરાધી પર રાજાના ન્યાયાલય તરફથી જ વિચાર થવો જોઈએ તે પણ થયો નહિ; અને રાજાની આજ્ઞા પામેલા તે સિપાઈઓએ બંને જંજાને બેડીઓ પહેરાવી તુરત જ કિલ્લામાં આવેલા કઠિન એવા કારાગારમાં ધકેલી દીધા, કેદ કર્યા કારણ કે -

“રૂઠ્યો જેનો રામ તેનું કોઈ ન સાંભળે કામ
રૂઠ્યો જેનો રામ તેનું મિટે નામ-નિશાન,
રૂઠ્યો જેનો રામ તેનું સઘળું ફલ્લે મુકામ,
રૂઠ્યો જેનો રામ તેનું ન રહે ઘર કે ગામ,
રૂઠ્યો જેનો રામ તેને ખાવા ન મળે ધાન,
રૂઠ્યો જેનો રામ તેને જળ પણ ઝેર સમાન,
રૂઠ્યો જેનો રામ તેનું જીવન મૃત્યુ સમાન.”

આમ, જીવતાં છતાં મરેલા જીવ દુનિયાની, ઘરની અને કુટુંબની પરિસ્થિતિથી અજાણ એવા કારાગારમાં સબડતાં વાણિયાઓનું કોઈએ કાંઈ પણ સાંભળ્યું નહિ, કારણ કે -

માયયા સત્યદેવસ્ય શૃતં કૈસ્તયોર્વચઃ ।

અતસ્તયોર્ધનં રાજ્ઞા ગૃહીતં ચન્દ્રકેતુના ॥ ૩૧ ॥

શ્રી સત્યનારાયણની માયાએ કરીને સર્વ કર્મચારીઓ અને રાજા એવા મોહિત થઈ ગયેલા કે તે બંનેની સત્ય વાત કોઈએ પણ સાંભળી નહિ અને તેમની પાસે પણ જે ધન હતું તે ચંદ્રકેતુ રાજાએ લઈ લીધું. (આ વાત ૩૧મા શ્લોકમાં મૂકી. જેનો મૂળ આંક (૩ + ૧ = ૪) ચાર થાય. જે દ્વારા વાણિયાઓનું પુરુષાર્થ ધન હણાયું એવું તે બતાવે છે. કારણ કે પુરુષાર્થ ચાર છે.)

આ તરફ પુરુષાર્થ-હીન નિઃસહાય દશા બંને વાણિયાઓને પ્રાપ્ત થાય એટલેથી વાત અટકતી નથી. ત્યાર પછીના બત્રીસ શ્લોકમાં કથાકાર જણાવે છે કે — ‘તે શાપના પરિણામે બીજી તરફ તેઓના ઘરે પણ ચોરી થઈ અને ચોર લોકો ઘરમાં હતું તે બધું લૂંટી ગયા અને તે બંનેની પત્ની (લીલાવતી અને કલાવતી મા-દીકરી) અતિશય દુઃખી થઈ (બત્રીસ એટલે (૩ + ૨ = ૫ પાંચ) પંચભૂતાત્મક શરીરમાંથી પ્રાણ સમાન સત્ય-આત્મ ચૈતન્ય વિદાય લે ત્યારે લુંટાયેલા-ચોરાયેલા ઘર જેવી શરીરની સ્થિતિ થાય, તે ગર્ભિત અર્થ અહીં અધ્યાત્મ ભાવે છૂપાયેલો છે) અને શારીરિક તથા માનસિક કષ્ટોથી યુક્ત એવી અન્નની ચિંતાથી વ્યગ્ર બની ભૂખ-તરસથી પીડાવા લાગી. (મજૂરી અને ભિક્ષા માટે) ઘેર ઘેર ભટકવા લાગી. કલાવતી કન્યા પણ રોજ રોજ દુઃખી થતી ફરતી હતી, એક દિવસ તે કલાવતી ભૂખથી પીડાતી એક બ્રાહ્મણના ઘરે ગઈ અને ત્યાં જઈને તેણે ‘ગત્વાપश्यद् व्रतं तच्च सत्यनारायणस्य च’ સત્યનારાયણ ભગવાનનું વ્રત થતું જોયું. (આ વાત સત્યનારાયણના વ્રતની છે. તે ૩૪મા શ્લોકમાં મૂકી

કથાકારે સાતમા અંક સાથેનો સત્યનારાયણનો સૂચક સંબંધ અહીં સૂચવ્યો છે, તે કેટલું બધું ચોક્કસ છે.)

બ્રાહ્મણના ઘર માટે કથાકાર ‘દ્વિજ મંદિરમ્’ શબ્દ વાપરી જણાવે છે કે — ‘દ્વાખ્યાં જાયતે इति द्विजः ।’ માતાના ઉદરથી થતો પ્રથમ જન્મ સ્વાભાવિક છે. ત્યાર પછી યજ્ઞોપવીત આદિ સંસ્કાર થતાં જે યોગ્યતા આવે તો બીજો જન્મ થાય છે પરંતુ ખરા અર્થમાં તો સત્યનો અંતર્બોધ જેને થયો છે તે વ્યક્તિ માત્ર દ્વિજ છે. (આવા સંસ્કારસંપન્ન દ્વિજ બ્રહ્મનો જ્ઞાતા બ્રાહ્મણ જે સત્યને સાચા અર્થમાં પામી ગયો છે તે બ્રાહ્મણ)નું ઘર પૂજ્ય અને પૂજકની વિશુદ્ધિ દર્શાવતું સત્ય વ્રતને માટે યોગ્ય એવા મંદિર સમાન છે, જેથી દ્વિજ મંદિર શબ્દ ખૂબ જ ઉપર્યુક્ત છે.

કલાવતી કન્યાએ દ્વિજ મંદિર-બ્રાહ્મણના ઘરમાં બેસી કથા સાંભળી. ભગવાનને (પોતાના દુઃખ દૂર કરવા માટેની) પ્રાર્થના કરી ને, વરની માંગણી કરતાં પ્રસાદ આરોગીને કેટલીક રાત્રિ વીત્યા બાદ પોતાને ઘેર ગઈ.

અહીં કેટલાક બુદ્ધિશાળી મહાનુભાવો શંકા ઉઠાવે છે - કે ‘આપણે બધા તો કથા સાંભળીએ છીએ, પરંતુ બ્રાહ્મણ, રાજા, સાધુ વાણિયો, કઠિયારો વગેરેએ કથા સાંભળી હતી તે કથા કઈ?’

સત્યનારાયણ વ્રત કથામાં પણ ‘કૃતવાન્ સત્યનારાયણ વ્રતમ્’ એવું જ લખાણ પ્રાપ્ત થાય છે એનાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે લોકો સત્યનારાયણ વ્રત (સત્ય વ્રતનું આગળ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે તે મુજબ નિયમ પાળતા. સત્યાચરણને જીવન ધ્યેય માનતા) વિધિપૂર્વક તન્મયતાથી કરતા હતા. આપને અહીં સ્વાભાવિક શંકા થશે કે, તો પછી આપણે કથા શા માટે સાંભળીએ? આપણે પણ કેવળ વ્રત જ કરીએ.

આવા ઉહાપણવાળા માનવે ભગવાનના આ શબ્દો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ. ‘મદમક્તા યત્ર ગાયન્તિ તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ’ — “ભગવાન કહે છે કે નારદ ! મારા ભક્તો જ્યાં નામ કીર્તન યા ભગવદ્ ચર્ચા કથા કરે છે, ત્યાં મારો વાસ છે.”

સત્યનું આચરણ વ્યક્તિગત કે સમાજગત શાંતિ અને સંતોષથી ભરેલું સુખ મેળવવાનું ને એ રીતે અંતઃસ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું અણમોલ રામબાણ ઔષધ છે અને નારાયણ સ્મરણના અનુપાનમાં લેવામાં આવે તો જરૂર વિશેષ ફળદાયક બને એ નિઃશક વાત છે. વળી, વ્રતમાં શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થાય તે માટે વ્રતને અનુરૂપ ઉચિત દષ્ટાંતો અને પ્રસંગો ઉદાહરણરૂપે કહેવામાં આવે છે. તે હરિનામ કીર્તન, હરિસ્મરણ યા ભગવત્ કથા ભગવાનની પ્રીતિ માટે આવશ્યક છે. આ સત્યનારાયણની વ્રતકથામાં પણ ભગવાનની ઉદારતા અને તેમના પ્રેમથી સ્વાર્થીઓના પણ સ્વાર્થીની પરિપૂર્ણતા અને ભક્તોને ઐહિક સુખની પ્રાપ્તિની સાથોસાથ અંતમાં પરમપદની પ્રાપ્તિ આદિ ભગવત્ સંબંધી વાતો દર્શાવાઈ છે. જેથી તેની ઉપયોગિતામાં સંદેહ કરવો નકામો છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો રહે છે કે, ‘કલાવતીએ કથા સાંભળી તે કથા કઈ ?’ કારણ કે, કથાકારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું કે — ‘ઉપવિશ્ય કથાશ્રુત્વા વરં પ્રાર્થિતવત્યતપિ’ બ્રાહ્મણના ઘરમાં બેસીને કથા સાંભળી અને (પોતાના દુઃખ દૂર કરવા માટે) પ્રાર્થના કરીને વરદાન માંગ્યું.

સીધી અને સ્પષ્ટ વાત એ છે કે, આ અગાઉ કથામાં પ્રથમ અધ્યાયમાં ભગવાને નારદજીને વ્રતવિધાન અને વ્રતમહિમા સમજાવ્યાં તે તેમજ બીજા

અધ્યાયમાં વૃદ્ધ બ્રાહ્મણરૂપે આવીને શતાનંદ બ્રાહ્મણને સ્વયં સત્યવ્રતનો ઉપદેશ કર્યો, તે વ્રત બ્રાહ્મણ પાસેથી કઠિયારાએ જાણ્યું અને આચર્યું તેની વાત, અને ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉલ્કામુખ રાજાએ ભદ્રશીલા નદીતટે સત્યવ્રત કર્યું તે પ્રસંગો સત્યવ્રતને અનુમોદન આપતી કથાઓ છે, ત્યાં સુધીની કથા તો ઉદાહરણરૂપે કલાવતી કન્યાને સાંભળવા મળે જ એ નિર્વિવાદ વાત છે. વધુમાં કોઈ અન્ય પ્રસંગ પણ એવો હોય કે જેણે સત્યવ્રત કર્યું હોય અને તેને વાછાંસિદ્ધિ થઈ હોય. પરંતુ બધા જ પ્રસંગોને કથામાં ન્યાય ન આપી શકાય. વિસ્તાર ભય અને સમય સંકોચને ખ્યાલમાં રાખી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા બળવાન થાય તેવા જ ઉદાત્ત પ્રસંગોને આદર્શરૂપે કથામાં મૂકવાં પડે છે, એટલે આપણી મર્યાદા આ કથા પૂરતી જ છે. આ સિવાયના કોઈક પ્રસંગો એ જમાનામાં કથારૂપે પ્રચલિત હોય અને કલાવતીને તે કથા સાંભળવા મળે એમાં જરાપણ ખોટું નથી.

કથાનો ઉદ્દેશ તો જીવનનો થાક ઊતરે. દિલની વ્યથા દૂર થાય, પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય. જીવનની નીતિ સુધરે અને છેવટે આત્મામાં પરમાત્માની પ્રતીતિ થાય એ જ છે. પરંતુ સંત તુલસીદાસ કહે છે :

“બિનુ સત્ સંગ વિવેક ન હોઈ,
હરિ કૃપા બિનુ સુલભ ન હોઈ.”

“સકલ પદારથ હે જગમાંહી,
કર્મહીન નર કછુ પાવત નાહી.”

કથા શ્રવણ કરી, પ્રાર્થના કરી, વરદાન માંગ્યું ભગવાન પાસે, પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો, અને કલાવતી દ્વિજમંદિરેથી મોડી રાતે પોતાને ઘેર

આવી. એટલે માતા લીલાવતી જે પુત્રીની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી, તે કલાવતી કન્યાને પ્રેમભાવથી પૂછે છે - 'પુત્રી રાત્રી સ્થિતા કુત્ર ? કિં તે મનસિ વર્તતે ?' હે પુત્રી ! આટલી મોડી રાત સુધી તું ક્યાં હતી ? તારા મનમાં શું છે ?

અહીં આ વાત અધ્યાયના (૩૬) છત્રીસમા શ્લોકના બીજા ચરણમાં મૂકી તે ૩ + ૬ = ૯ આ નવનો આંક અને તેનું બીજું ચરણ, એટલે, તેનો અન્વર્થ બોધ એવો છે કે

જીવનમાં પ્રથમ ચરણ નવનું તે પ્રેમનું, ભક્તિનું, સન્માર્ગનું, ધર્મનું છે; એ વાત શંકા વગરની છે.

પરંતુ બીજું એ પ્રથમ ચરણ કરતાં જુદું પડે છે. ઉંમરલાયક નવયૌવના સ્ત્રી અને વળી પ્રોચિતભર્તૃકા (જેનો પતિ પરદેશ ગયો છે તેવી), જેના ઘરના કૌટુંબિક સંજોગો પણ તંગ એવા કે, ભૂખ અને ભીખના આધારે જીવન વિતાવવું પડે તો પછી સંજોગનું રમકડું બનીને તે એવી કોઈ ભૂલ કરી બેસે, જેનું પરિણામ નવ મહિને પ્રગટ થાય અને સમાજમાં નીચું જોવા વખત આવે. તેવા દૂષિત આચરણની શંકા કરવા માટે આ ત્રીજો અધ્યાય ત્રિગુણાત્મક માયાના પ્રભાવવાળો તેનો (૩૬મો એટલે) નવના આંકવાળો શ્લોક તેના બીજા ચરણનો ઉપયોગ કથાકારે કર્યો છે. તે ખરેખર ખૂબ જ ઉપર્યુક્ત છે.

પરંતુ આ જ છત્રીસમા શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં કથાકાર વણિકનંદિની લીલાવતીના મુખમાં શંકાસ્પદ શબ્દો મૂકતાં પહેલાં જણાવે છે કે -

‘માતા કલાવતીં કન્યાં કથયાંસ પ્રેમતઃ’

‘માતા લીલાવતીએ, એક શ્રીમંત શેઠની કુલીન અને ખાનદાન પત્ની હતી, જેને માટે કથાકારે ‘લીલાવતી સતી’ શબ્દો અગાઉ વાપર્યા છે. લીલાવતી જેવી ચારિત્રસંપન્ન માતા અને સંકલ્પવાન સાધુ વાણિયા જેવા શ્રીમંત પિતાનું એકમાત્ર સંતાન કલાવતી હતી. વળી, સત્યવ્રતના સંકલ્પથી અને સત્યનારાયણ ભગવાનના કૃપાપ્રસાદ રૂપે પ્રાપ્ત થયેલું સંતાન હતી. જેના ચારિત્ર્ય વિશે કોઈ સામાન્ય માણસ પણ શંકા ઉઠાવી ન શકે તો પછી તેની માતા શા માટે શંકા ઉઠાવે ? ખરેખર, કોઈ અનુભવી વિચારકે કહ્યું છે કે — ‘અતિસ્નેહ પાપશંકી’ માનવ સ્વભાવ એવો છે કે જેના ઉપર અતિ સ્નેહ હોય તેના ચારિત્ર વિશે શંકા આવે અને તેના મૃત્યુના, અકસ્માતના, સંજોગોના વિચાર પણ મનુષ્યને સતાવે છે. તેવું લીલાવતીના કલાવતી પ્રત્યેના પ્રેમ સંબંધમાં પણ બને. તેથી તેનું ચારિત્ર શંકાસ્પદ માની લેવાની જરૂર નથી. આ તો ઉંમરલાયક પુત્રીને સાચવવા માટેની એક આદર્શ માતાની સભાનતા અને જવાબદારીનું દર્શન કરાવવાનો કથાકારનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ છે એમ માનવું અસ્થાને નથી.

માતાની આતુરતાનો અંત લાવવા માટે કલાવતીએ સત્ત્વરે તરત જ માતાને કહ્યું કે, ‘હે માતા, એક બ્રાહ્મણના ઘરમાં ઈચ્છેલી વસ્તુની સિદ્ધિ આપનાર સત્યદેવનું વ્રત થતું મેં જોયું. ત્યાં હું રોકાઈ હતી.’

આ પ્રમાણે કન્યા કલાવતીનું વાક્ય સાંભળીને તે સાધુ શેઠની સ્ત્રી આનંદપૂર્વક ભગવાન સત્યનારાયણનું વ્રત કરવા તૈયાર થઈ. પછી પોતાના બાંધવો અને સ્વજનો સાથે તે સાધ્વી સ્ત્રીએ વ્રત કર્યું. ભગવાન સત્યદેવ પાસે વારંવાર પ્રાર્થના કરી ‘દિવ્યં વરં વત્રે’ દિવ્ય વરદાન માંગ્યું કે, ‘મારા પતિ અને જમાઈ જલદી ઘેર આવો. મારા પતિ અને જમાઈનો અપરાધ ક્ષમા કરો.’ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને ધન-સંપત્તિ વહાલી હોય છે.

વસ્ત્રાલંકારનો શોખ હોય છે અને વૈભવપ્રિય હોય છે. પરંતુ લીલાવતી તો પતિપરાયણા સન્નારી હતી એટલે ગયેલી સંપત્તિ ન માંગી, પણ પતિ અને જમાઈની વિશુદ્ધિ દ્વારા યોગક્ષેમ માંગ્યું. આ દિવ્ય વરદાન નહિ તો બીજું શું ? આ વ્રતથી ભગવાન સત્યનારાયણ સંતોષ પામ્યા.

આ તરફ ચંદ્રકેતુ રાજાને ભગવાને સ્વપ્નમાં આવીને કહ્યું કે — ‘હે નૃપશ્રેષ્ઠ, જે બે વાણિયાઓને તમે કેદ કર્યા છે તેને સવાર થતા જ મુક્ત કરો. તમે તેનું જે ધન લીધું છે તે પણ બધું જ આપી દો. જો તેમ નહિ થાય તો તમારા રાજ્ય, ધન અને પુત્ર સાથે તમારો નાશ કરીશ.’ આમ રાજાને કહીને ભગવાન અદૃશ્ય થઈ ગયા. સંત તુલસીદાસજી વાલીના મુખેથી તેના અંતકાળે કહેવડાવે છે કે—

“જન્મ જન્મ મુનિ યતન કરાહી,
અંત રામ કહી આવત નાહી.”

મુનીશ્વરો જન્મોજન્મ સુધી યત્ન કર્યા કરે છે, છતાં અંત સમયે તેનાથી રામનામ કહેવાતું નથી, અને રામ મળતાં પણ નથી પરંતુ —

“જાસુ નામ બલ શંકર કાશી,
દેત સબહિં સમગતિ અવિનાશી.”

‘જેના નામના બળ વડે કાશીમાં અવિનાશી મહાદેવ સર્વને મોક્ષ આપે છે.’ એવા રામચંદ્રજી મારાં નેત્રો આગળ આવી રહ્યાં છે. તો આવો બનાવ કદી બનશે ખરો ?

અહીં ચંદ્રકેતુ રાજા માટે પણ કેવો યોગાનુયોગ છે ! નિમિત્ત કલાવતી થઈ. વ્રત લીલાવતીએ કર્યું અને કોઈ પણ પ્રકારનું કર્મ કર્યા

સિવાય કે, પ્રયત્ન કર્યા વિના જેનું યોગીઓ લાંબા સમય સુધી ધ્યાન કરવા છતાં જેને પામી ન શકે તેવા ભગવાને સ્વયં ચંદ્રકેતુ રાજાને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યા. પ્રત્યક્ષની મારફત આજ્ઞા પણ આપી અહીં ભગવાનના અનુગ્રહયોગનું દર્શન થાય છે.

ભગવાનનો અનુગ્રહ સમજવો કઠિન છે. ભગવાને નિર્માણ કરવું હતું વાલ્મીકિનું ને નિમિત્ત બનાવ્યા નારદજીને. ભગવાને તુલસીદાસના નિર્માણ માટે બુદ્ધિ આપી તેની પત્ની રત્નાને. ભગવાનને નરસિંહ મહેતાને ભક્તરાજ બનાવવો હતો, પણ મહેશ્વં મારવાની બુદ્ધિ આપી તેની ભાભીને, યજ્ઞનું રક્ષણ કરીને રાક્ષસોનો સંહાર કરવો હતો, નિમિત્ત બન્યા વિશ્વામિત્ર, રામને જનજનમાં અને ઘરઘરમાં આદર્શ રૂપે વસવું હતું અને રાવણનો સંહાર કરવો હતો, બુદ્ધિ આપી મંથરાને અને નિમિત્ત બનાવી કૈકેયીને.

નાશ કરવો હતો કાળયવનનો અને નિમિત્ત બનાવ્યો રાજા મુચકુન્દને, ભારતને આઝાદી અપાવવી હતી ને નિમિત્ત મહાત્મા ગાંધીને, આવા તો અસંખ્ય ઉદાહરણો મળી આવે છે. જે તપાસતાં માનવની બુદ્ધિ થાકી જાય છે. માણસ નિર્ણય કરી શકતો નથી કે કોનું કોનું કયા સ્વરૂપે કલ્યાણ કરશે ? બુદ્ધિ થાકી જાય, મનના વિચારો થંભી જાય, વાણી પણ જેના વિશે ઉચ્ચાર ન કરી શકે એવી અપૂર્વ ઘટના ઘટે છે ત્યાં સત્યનો સંચાર છે. પરમાત્માનો-ભગવાનનો અગમ્ય હાથ છે. એ જ અનુગ્રહ યોગ છે એમ સમજવું.

વળી, કથાકાર કહે છે — ‘ધ્યાનગમ્યોઽશ્વત્પ્રભુઃ ।’ આનો અર્થ ભાષાંતર કરીએ તો અંતર્ધાન થયા. અદૃશ્ય થયા એવો થઈ શકે. પરંતુ પ્રભુ શબ્દમાંથી સાકાર-ક્રિયાત્મક બની ફરી નિરાકાર થઈ શકે એવી સત્તા અને

સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે એવું ફલિત થાય છે. પ્રભુએ અનુગ્રહ કરી રાજાને ક્રિયા નિરોધ દ્વારા સ્વપ્નમાં સગુણ સ્વરૂપે આદેશ આપ્યો. ક્રિયા, નિરોધ વગર સત્ય સમજાતું નથી. મનોનિગ્રહ વગર સત્ય સમજાતું નથી, અને ઈન્દ્રિય નિરોધ વગર સત્ય દેખાતું નથી. માટે આમ સ્વ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવી પોતાના નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં આવ્યા. એટલે જે સ્વરૂપ ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા વિના પ્રાપ્ત નથી, જેથી તે ધ્યાનની મર્યાદાથી અદૃશ્ય થયા એમ કહી શકાય.

પછી સવાર થતાં રાજાએ રાજસભામાં બેસી સભાજનોને તે સ્વપ્નમાં બનેલી વાત કહી સંભળાવી અને હુકમ કર્યો કે — ‘બંને મહાજન વાણિયાઓ જેને કેદખાનામાં પૂર્યા છે. તેને તાબડતોબ મુક્ત કરો.’

આવું રાજાનું વચન સાંભળીને (રાજસેવકો) તે બંને મહાજનોને મુક્ત કરી રાજાની પાસે લઈ આવ્યા અને વિનયપૂર્વક બોલ્યા — ‘અમે બેડીના બંધનમાંથી મુક્ત કરેલા બે વાણિયાઓને લાવ્યા છીએ.’ પછી તે બંને મહાજનોએ ચંદ્રકેતુ રાજાને નમન કર્યું. આગલો બનાવ યાદ કરીને તે બંને ભયથી ગભરાયેલા ધ્રુજી રહ્યા હતા. તેઓ કાંઈપણ બોલી શક્યા નહિ. કારણ કે તેમને ચિંતા હતી કે આ રાજાએ ન્યાય કર્યા વિના જ અમને કેદખાનામાં પૂર્યા તો હવે પછી તે શું સજા કરશે તેની ચિંતા હતી.

રાજાએ આદરપૂર્વક બંને વાણિયાઓ સામું જોઈને કહ્યું — ‘ભાગ્યયોગે તમને મહાકષ્ટ આવી પડ્યું હતું હવે કોઈ ભય નથી.’ આમ કહી તેમની બેડીઓ કઢાવી નાંખી. હજામત વગેરે કૌરક્ષર્મ કરાવ્યાં અને પહેલાં લઈ લીધેલું દ્રવ્ય બેવડું કરીને તેમને આપ્યું. પછી રાજાએ તે બંને જણાને કહ્યું — ‘હે સાધુ ! હવે તમે તમારે ઘેર જાઓ.’

રાજાને પ્રશ્નામ કરી સાધુ બોલ્યો — ‘આપની કૃપાથી અમે અમારે ઘેર જઈશું.’

આ અધ્યાયની કથા પુરુષાર્થવાદીની છે, એમાં ભગવદ્ અનુગ્રહ હોવા છતાં તેનો જાણે ઈન્કાર થતો હોય તેવું લાગે છે, એમાં ‘તતો ભાગ્યવશાત્તેન વિસ્મૃતં વ્રતમૃત્તમ્’ કન્યાના વિવાહ સમયે સાધુ શેઠ વ્રત કરવાનું ભૂલી ગયો, તેના કારણરૂપે ભાગ્યને આગળ કર્યું છે અને ‘દૈવાત્પ્રાતં મહદ્ દુઃખમ્’ શબ્દોથી ચંદ્રકેતુ રાજાના મુખે કથાકારે કહેવડાવ્યું કે — ‘ભાગ્ય યોગે તમને કષ્ટ પ્રાપ્ત થયું છે.’

પ્રથમ તો ધનપ્રાપ્તિના પુરુષાર્થને આગળ કરી સાધુ વાણિયાએ વિવાહ સમયે વ્રત કરવાનું કહી તેની પત્નીને લૂખું આશ્વાસન આપ્યું અને વિવાહ સમયે પણ વ્રત ભૂલી જવાનો દંભ કર્યો. સાધુ શેઠને તો આ દુઃખ પ્રાપ્ત થવામાં જરા પણ સમજણ પડી નહિ. અને તે માયા બાજીગર પ્રભુનું પ્યાદું બની ગયો, માટે એણે ભાગ્યને દોષિત ગણ્યું.

પછી ચંદ્રકેતુ રાજાએ પણ ન્યાય વગરની સજા કરીને કરેલા અન્યાયને છૂપાવવા દૈવને આગળ ધર્યું, વળી, રાજાએ ધન-સંપત્તિ બેવડી કરી આપી. તેમાં પણ થયેલી ભૂલને વિસ્મૃત કરાવવાનો રાજાનો પ્રયાસ કેમ ન હોય ? હોઈ શકે. તેમાં સુખનું કારણ રાજાને માનીને સાધુએ કહ્યું કે — ‘ગન્તવ્યં સ્વત્પ્રસાદતઃ’ રાજાનો ઉપકાર માન્યો. આમ ખુલ્લેઆમ આ કથામાં વારંવાર ભગવાનના અનુગ્રહનો ઈન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રભુનો અનુગ્રહ અગમ્ય છે અને તેનું પરિણામ રમ્ય છે.

વળી, આ અધ્યાયની કથા સંતતિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની છે, એટલે કહ્યું છે — ‘વ્રતમ્ સંતતિ દાયકમ્’ સંતતિ એ સડેલું ખાતર પૂરીને વાંઝણી

વેલો ઉછેરવી અને તેના ઉછેરમાં વ્યથિત થઈ જીવન વ્યતીત કરવું એટલો જ અર્થ નથી. સંતતિ શબ્દનો વિશેષ એવો બહુમૂલ્ય અર્થ પણ છે. ‘સમ્યક્ તર્તિં ઇતિ સંતતિ’ ચોક્કસ પ્રકારના સમ્યગ્ પવિત્ર વિચારોની ધારા તે ‘સંતતિ’ જેનાથી સત્યની પ્રતીતિ થાય અને સન્માર્ગગામી બનાય તે જ સાચા અર્થમાં સ્વ અને પરની ઉદ્ધારક સાચી સંતતિ છે.

વ્યવહારમાં જે પુત્રેષણા યાને શેર માટીની ખોટ કહેવાય તે પૂર્ણ કરવા માટે સાધુ શેઠને ભગવાને સંતતિરૂપે કન્યા તો આપી પણ કન્યાની સાથોસાથ તેને માટે એવા સંજોગો ભૂમિકારૂપે સર્જ્યા કે જેનાથી તેની જીવનયાત્રા મંગળમય બની રહે અને તેની સાન ઠેકાણે આવતાં તે પ્રભુનો પ્યારો બની જાય. એવી ચોક્કસ વિચારધારાનો ક્રમ આ અધ્યાયમાં ગોઠવાયો છે. એટલે આ ત્રીજા અધ્યાયને સંતતિ અધ્યાય તરીકે ઓળખીએ, અસ્તુ.

(આ પ્રમાણે સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત રેવાખંડમાં સત્યનારાયણ વ્રતકથાનો ત્રીજો અધ્યાય).

ચતુર્થ અધ્યાય

ચંદ્રકેતુ રાજાની રજા લઈને ‘જન્મતુઃ સ્વગૃહં પ્રતિ’ પોતાના ઘર તરફ જવા નીકળેલા સાધુ શેઠ અને તેના જમાઈએ મંગલ ક્રિયાઓ (સ્વસ્તિ વાયન-ગણેશપૂજન વગેરે કરીને બ્રાહ્મણોને (દાન-દક્ષિણા રૂપે) ધન આપી. મુસાફરી શરૂ કરી. તે માટે સૂતજી કહે છે — ‘યાત્રાં તુ કૃતષાન્સાધુમંગલાયન પૂર્વિકામ્ ।’ ‘ગમન’ શબ્દની જગ્યાએ યાત્રા શબ્દ વાપરી કથાકારે જણાવ્યું કે જે ગમન હતું તે દાનથી દ્રવ્ય શુદ્ધિ કરી અને સ્વસ્તિવાયન જેવી મંગલકારક ક્રિયાઓ કરી એટલે યાત્રા સ્વરૂપ બની ગયું. વળી, તેના ગમન પાછળ પ્રભુનો અનુગ્રહ હતો. એટલે તે પવિત્ર બની ગઈ એમ કહીએ તો પણ યથાર્થ છે.

મંગલ યાત્રા કરતાં સાધુ શેઠ થોડેક દૂર ગયો. ત્યારે ભગવાન સત્યનારાયણને જિજ્ઞાસા થઈ એટલે દંડી સંન્યાસીના સ્વરૂપે પ્રગટ થયા અને બંને વાણિયાઓ સમક્ષ જઈને પૂછ્યું ‘કિમસ્તિ તવ નૌસ્થિતમ્’ તારી હોડીમાં શું ભરેલું છે? ‘આ પ્રશ્ન ચોથા અધ્યાયના બીજા શ્લોકમાં રજૂ થયો. તેનો સૂચિતાર્થ એવો છે કે ચારનો આંકડો પુરુષાર્થનો સૂચક છે, તેમાં બીજો શ્લોક દ્વૈત ભાવદર્શક છે. પુરુષાર્થ અદ્વૈતદશામાં નથી હોતો, દ્વૈતદશામાં

હોય છે. તે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ સર્વજ્ઞ એવા ભગવાનને જિજ્ઞાસા કેવી ? ભગવાન જિજ્ઞાસા કરે શા માટે ? તેનો જવાબ માત્ર એટલો કે ભગવાન જીવને પોતાના ભક્ત બનાવવા માટે તેની યોગ્યતાની પરીક્ષા લે છે. ભક્તને થોડું કષ્ટ પણ આપે છે. પરંતુ દુઃખ એ તો ભગવાનનો પ્રસાદ છે અને સુખ એ તો ભગવત્ કૃપા છે.

ભગવાને કહ્યું — ‘કીમસ્તિ તવ નૌસ્થિતમ્ । ‘નૌઃ’ શબ્દનો વ્યવહારમાં નાવ કે હોડી એવો અર્થ થાય છે. પરંતુ તત્ત્વદષ્ટિથી ‘નૌઃ’ શબ્દનો અર્થ થાય શરીર. તે રીતે વિચારીએ તો આ નવદ્વારની નગરી એવા શરીરમાં શું ભર્યું છે ? સત્ય, અહિંસા, દયા, દાન, આર્જવ, આદિ સદ્ગુણો કે કામ, ક્રોધ, મોહ, મદ, મત્સર, આદિ દુર્ગુણો ભરેલા છે, એવો ભગવાનનો જીવાત્મા તરફનો સૂચક પ્રશ્ન છે.

હરામનું ધન મળતાં મદોન્મત બનેલો (જીવાત્મા) સાધુ શેઠ અને તેનો જમાઈ હસીને બોલ્યા — ‘કથં પૃच्छસિ ભો દંડિન્ મુદ્રાં નેતુ કિમિच्छસિ ?’ ‘હે દંડી સંન્યાસી ! તમે શા માટે આવું પૂછો છો ? શું તમારી ઈચ્છા અમારું ધન લઈ લેવાની છે ?’ (પણ) ‘મારી હોડીમાં તો વેલા-પાંદડાં વગેરે ભરેલાં છે.’ તેનું આવું નિષ્ફર વચન સાંભળી તે (દંડીનારાયણ) બોલ્યા.

‘સત્યં ભવતુ તે વચઃ’ તારું વચન સત્ય થાઓ.’ આ પ્રમાણે કહીને દંડીનારાયણ તેની પાસેથી થોડે દૂર એવા સમુદ્રકિનારે જઈને બેઠા. તેના ગયા પછી સાધુ વાણિયાએ નિત્યક્રિયા પતાવ્યા બાદ જુએ છે તો હોડી હલકી થઈ પાણી ઉપર તરી રહેલી છે. તેને ખૂબ જ વિસ્મય થયો. તેણે પોતાની નૌકામાં વેલા, પાંદડાં અને ડાળાં ભરેલાં જોયાં, એટલે તે બેભાન થઈ જમીન ઉપર પડ્યો. ભાન આવતાં ચિંતાતુર બન્યો.

પુરુષાર્થની પેદાશ હોય કે પરાનુગ્રહથી પ્રાપ્ત થયેલી સંપત્તિ હોય, પણ પળમાં પલાયન થઈ જાય અને રહી જાય માત્ર ઘાસ, વેલા ને પાંદડાં તો ભલભલાને મૂર્છા આવી જાય; બેભાન થઈ જાય, ચિંતાતુર બને અને વિસ્મય પણ થાય.

ખરેખર વિસ્મય તો એ વાતનું છે કે — સત્યવ્રતનો સંકલ્પ કરનાર સાધુ શેઠ અસત્યનો આશ્રય લઈને ‘લતાપત્રાદિકં ચૈવ વર્તતે તરણૌ મમ’ નું વિધાન કરે છે, તેમાં અને તેના પ્રત્યુત્તરમાં દંડી-સંન્યાસીના કહેવાથી સઘળી પેદાશ (ધન-સંપત્તિ) પળમાં પાંદડાં અને વેલારૂપ બની જાય તેમાં છે, આ ઘટના વિસ્મયબોધક તો છે જ. પરંતુ નવી ને અસાધારણ પણ લાગે તેવી છે. ‘આવું થાય ?’ એવી શંકા પણ આપણા અંતરને અકળાવી મૂકે છે.

પુરાણ કથાઓમાં તો શ્રાપ અને આશીર્વાદના પ્રસંગોમાં વારંવાર ‘તથાસ્તુ’ જેવા શબ્દ વપરાય છે અને તે પ્રમાણે બને છે પણ ખરું. આ આશ્ચર્યને સ્વાભાવિક અને વાસ્તવિક લેખાવતાં ઉત્તર રામચરિતમાં કવિ ભવભૂતિ લખે છે કે —

લૌકિકાનાં હિ સાધુનામર્થ વાગનુવર્તતે ।

ઋષીણાં પુનરાદ્યાનાં વાચમર્થોનુ ધાંવતિ ॥

આપણા જેવા સામાન્ય માણસોની વાણી પદાર્થને અનુસરે છે, માણસ, ફળ, ફૂલ કે અન્ય વસ્તુને પદાર્થરૂપે જોયા પછી સમજ્યા પછી જ, એને માટે કેરી, ચીકુ, નારંગી, કેળું, કે ગુલાબ, મોગરો ચમેલી જેવા શબ્દો નક્કી કરે છે અને તે પ્રમાણે યોગ્ય શબ્દો વાપરે છે. જ્યારે ઋષિ-

મુનિઓ, સિદ્ધિ-સંન્યાસીઓ અને ભગવાનની વાણી પ્રમાણે પદાર્થ ચાલે છે એટલે કે પદાર્થ મહાપુરુષોની વાણીને અનુસરે છે. મહાત્માઓ માટીના ઢેફાંને માટે પણ ફૂલ શબ્દ વાપરે તો ત્યાં ફૂલ બનવાનું, અને સોનું શબ્દ વાપરે તો સુવર્ણરૂપ થવાનું હોય છે. આમ, સિદ્ધ-સંન્યાસીની વાણીથી પદાર્થનું પરિવર્તન થાય છે. સંપત્તિના ઘાસ-વેલાં પાંદડાં બની જાય તેમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી. આ પ્રસંગ સાધુશેઠની કથાનું દૂષણ નથી, પણ ભૂષણ બની રહે છે. એટલું જ નહિ યથાર્થ રીતે વણિકવૃત્તિનું દર્શન પણ તે કરાવે છે.

ચિંતાથી ઘેરાયેલા સાધુ વાણિયાને તેની પુત્રીનો પતિ (એટલે કે જમાઈ) જે ડાહ્યો અને સમજુ હતો તેણે પોતાના સસરા (સાધુ શેઠ) ને કહ્યું : ‘શા માટે શોક કરો છો ? પેલા દંડી સ્વામીએ શ્રાપ આપ્યો છે. એમાં શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. તેઓ (સિદ્ધ સંન્યાસીઓ) બધું જ કરવાને શક્તિમાન હોય છે. એટલે આપણે તેમના શરણે જઈએ ત્યાં તમારું ઈચ્છિત પ્રયોજન સફળ થશે.’ આ પ્રમાણે જમાઈનાં વચન સાંભળીને તે સાધુ વાણિયો દંડી સ્વામી પાસે તે સમયે ગયો. દંડીનારાયણને જોઈને તેણે ભક્તિપૂર્વક નમસ્કાર કર્યા અને આદરપૂર્વક બોલ્યો :

ક્ષમસ્વ ચાપરાધં મે યદુક્તં સન્નિધૌ ।

एवं पुनःपुनर्नत्वा महाशोकाकुलोऽभवत् ॥૧૧॥

મેં આપની સમીપમાં જે કાંઈ (અસત્ય) કહ્યું તે અપરાધ ક્ષમા કરો. એમ વારંવાર પ્રણામ કરતો, શોકથી અત્યંત વ્યાકુળ બનીને તે કહી રહ્યો છે. (આ વાત આ અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં મૂકી છે, એનો અર્થ એવો થાય કે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને મન મળી અગિયારની

સંખ્યા થાય તે આપણને વશ ન હોય તો અપરાધ કરી બેસે અને વશ થતાં અપરાધમાંથી મુક્ત થવાય. તે બાબત અહીં સૂચવી છે.)

તેને અત્યંત રડતો જોઈને દંડીનારાયણ બોલ્યા કે — રડ નહિ, મારી વાત સાંભળ. મારી પૂજાથી તું વિમુખ થયો છે એટલે હે દુર્બુદ્ધિ ! મારી આજ્ઞાથી તને વારંવાર દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે.’

સાધુ વાણિયો રડતો હતો એટલે ભગવાને તેને પ્રથમ કહ્યું — ‘મા રોદી’ : ‘રડ નહિ’ આ ફક્ત સાધુ વાણિયાને આદેશ કર્યો એવું નથી. આ તો નારાયણનો પ્રત્યેક નર (મનુષ્ય દેહધારીને) આપેલ આદેશ છે એમ સમજવાનું છે. માણસને પુણ્ય કરવું નથી, છતાં પ્રયત્નપૂર્વક પાપ કરવાં છે. આમ પાપ કરે છે એટલે દુઃખ તો ભોગવવું પડે અને દુઃખ થાય એટલે રડે છે. માનવ આંસુની કિંમત સમજતો નથી. ભગવાન આંસુની કિંમત સમજે છે. માનવજીવન રડવા માટે નથી.

પશુ-પક્ષીઓની શરીરરચના અપૂર્ણ છે. તેના મન બુદ્ધિ વિકાસ પામ્યાં નથી. તેઓ અસહાય થઈને રડે તો ક્ષમાને પાત્ર છે. પરંતુ સ્વાર્થને લીધે કે વારંવાર સમજપૂર્વક ભૂલ કરીને ચાલતાં ચાલતાં રડ્યા કરે તેનું કોઈ માનવ પણ સાંભળતો નથી, તો ઈશ્વર કેવી રીતે સાંભળે ? જે સ્વભાવે જ રોતડો છે; તે રડીને જ જિંદગી પૂરી કરે છે. પણ આ તો સ્વકર્મ ચતુર એવો વાણિયો સાધુ શેઠ જેનું નામ. ભલભલાને વાયદે ઉઠાડે અને વાયદે બેસાડે તેવો. જે ભગવાનને પણ વાયદે ઉડાવતાં, વાયદે ચડાવતાં વિચાર ન કરે, તે રડે એટલે હદ થઈ જાય છે. ભગવાન તેને કહે છે કે — ‘તું તો પુરુષાર્થની પ્રતિમા અને ગર્વનો ગાંગડો આમ મીણની માફક ઓગળી જાય અને રડતો બેસે તે તને શોભતું નથી.’

ત્યારે વાણિયો ભગવાનને કહે છે કે — ‘સમય આવે આપ ક્યાં નથી રડતા...!’

ખરેખર, ભગવાન રડે છે પણ ખરા.

મહર્ષિ કર્દમનું તપ જોઈને ભગવાનની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેનું બિંદુ સરોવર બની ગયું. ભગવાન રામનું ભરત સાથે મિલન થતાં આંખમાં આંસુ આવ્યાં. સુદામાનું દર્શન થતાં ભગવાનની પાંપણો ભીની બની. કર્ણ જેવા મહારથિના અગ્નિસંસ્કાર વેળા ભગવાનને આંસુ આવ્યાં. હિરણ્યકશ્યપુને માર્યા બાદ પ્રહ્લાદને ખોળામાં લઈને પોતાને આવતાં મોડું થયું છે એમ કહીને ભગવાન નરસિંહ રડ્યા હતા.

ભગવાન કહે છે, મારા રડવામાં અને તમારા રડવામાં ફેર છે. હું પરમાર્થ માટે પરાર્થે રડું છું. તમે સ્વાર્થ માટે રડો છો. સંસારમાં આંસુ મૂકવાના પણ સ્થાન છે. (૧) માતા-પિતા કે વડીલ વર્ગ, (૨) ગુરુ, સંત, મહંત અને શાસ્ત્રો. આ સર્વ સ્થાનો દુર્લભ બને ત્યારે છેવટનું સ્થાન પરમાત્મા. ભગવાન કહે છે-જે માનવ સ્વયં દુઃખી છે તે બીજાના દુઃખ કેવી રીતે દૂર કરી શકે. પોતે જ રડતો હોય તે બીજાને કેવી રીતે રડતો અટકાવી શકે. ઉલટાનો તે પરિહાસને પાત્ર બને છે. સમજુ માનવે રડવાનું બંધ કરવું જોઈએ. પ્રસંગોને યથાર્થ રીતે સમજવા જોઈએ. તો તે અન્યના આંસુ લૂંછવાને લાયક બને છે.

પરાર્થે પણ પરમાર્થે રડનારના આંસુની મોટી કિંમત છે, સ્વાર્થે રડનારના આંસુને કોઈ કિંમત નથી.

‘મારી પૂજાથી તું વિમુખ થયો છે. મને ભૂલી ગયો છે. એટલે તને મારી આજ્ઞાથી વારંવાર દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે.’ એમ ભગવાને ત્યાર પછી

સાધુ શેઠને જાણાવ્યું તે સાંભળીને સાધુ વાણિયો ભગવાનની આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરે છે.

સાધુ : ઉવાચ :- ત્વમ્માયા મોહિતાઃ સર્વે બ્રહ્માદ્યાસ્ત્રિદિવૌકસઃ ।
 ન જાનન્તિ ગુણાન્ રૂપં તવાશ્ચર્યમિદં પ્રભો ॥
 મૂઢોઽહં ત્વાં કથં જાને મોહિતસ્તવ માયયા ।
 પ્રસીદ પૂજયિષ્યામિ યથા વિભવ વિસ્તરૈઃ ॥

અર્થ — ‘હે ભગવન્ ! આપની માયા વડે મોહ પામેલા બ્રહ્માદિક દેવતાઓ પણ આપના ગુણ તથા રૂપને જાણતા નથી. હે પ્રભો ! આ મહાન આશ્ચર્ય છે. તો ભલા આપની માયાથી મોહિત અને મૂઢ એવો હું પામર મનુષ્ય આપને કેવી રીતે જાણી શકું ? હે પ્રભુ, હું મારી સંપત્તિ પ્રમાણે આપનું પૂજન કરીશ. અને છેવટે કહે છે “પુરાવિત્તમ-ચ-તત્સર્વં ત્રાહિ મામ શરણાગતમ્” પહેલાનું મારું જે ધન હતું. તે પૂર્ણ થઈ જાય, ‘હે પ્રભુ, હું તમારા શરણે આવ્યો છું. રક્ષણ કરો.’

આ સ્તુતિમાં પણ સ્વકર્મ વિશારદ અને વાક્યતુર એવો સાધુ વાણિયો પોતે છેતરાઈ ન જાય અને ભગવાન પાસે મળે એટલો લાભ લઈ લેવો તેની પાકી સમજણ અને ગણતરી સાથે સ્તુતિ કરતો હોય એવું સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે.

વાણિયાનો સ્વભાવ છે કે પોતે રડે નહિ અને બીજાને રડાવે તે વાણિયો. બીજાને છેતરે પણ પોતે છેતરાય નહિ. તે વાણીનો વ્યય કરવામાં વિવેક રાખે તે વાણિયો. પાણી પૂછવામાં પણ પૈસાનો વ્યય જુએ તે વાણિયો. જૂદું પણ જુગતું (બંધબેસતું સત્ય જેવું) બોલે વાણિયો, પાઈના

હિસાબ માટે પૈસાનું તેલ બાળે તે વાણિયો. લાભ વગર લળે નહિ અને નફા વગર કોઈના પગમાં પડે નહિ તે વાણિયો. બધાના ઘાટ ઘડે પણ પોતાના ઘાટ સલામત રાખે તે વાણિયો.

અહીં સાધુ વાણિયો પણ એવો જ છે. તે કહે છે કે ‘પહેલાનું મારું ધન હતું તે પરિપૂર્ણ થઈ જાય, પછી હું મારી સંપત્તિ પ્રમાણે તમારું પૂજન કરીશ ‘યથા વિભવ વિસ્તરે’ આવી સ્તુતિ તો વાણિયો જ કરી શકે જે પોતાનો ઘાટ સલામત રાખીને ભગવાનનો પણ ઘાટ ઘડવા તૈયાર થાય. બીજાથી તે શક્ય નથી.

ભગવાનને તો આવો અલ્લહ અને અક્કડ સ્વભાવનો વાણિયો ઠેકાણે આવે એટલું જ જોઈતું હતું. ભગવાન જાણે મનોમન કહે છે કે - તું સારી દુનિયાને રડાવે કે રખડાવે છે. પણ હું તારો બાપ છું. આજે તું ઠીક લાગમાં આવ્યો છે. આજે મેં તને રડાવ્યો, રખડાવ્યો ને ચરણમાં લખાવ્યો. એટલું જ મારે જોઈતું હતું. સ્વાભાવિક રીતે વાણિયામાં ભક્તિ હોતી નથી. ભક્તિનો દંભ હોય છે. એટલે જ કોઈ કવિએ કહ્યું છે કે -

“પંગુ પહાડ ઉલ્લંઘે કદિ ને મૂંગો મંગળ ગાય;

વંધ્યા જણે પુત્રને પણ, વાણિયો ભક્ત ન થાય.”

એ બધો લાંબો વિચાર ન કરતાં વાણિયાની પત્ની લીલાવતીએ કરેલ વ્રત અને પ્રાર્થનાને ધ્યાનમાં લઈને તેમજ સાધુ શેઠના ભક્તિયુક્ત વાક્યોથી જનાર્દન ભગવાન સંતુષ્ટ થયા. અને વાણિયાને ‘વરં ચ વાચ્છિતં દત્વા તત્રૈવાન્તર્દધે હરિ ।’ મન ચાહ્યું વરદાન આપીને ભગવાન અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. અહીં ભગવાન માટે કથાકારે હરિ શબ્દ વાપર્યો છે. કારણ કે જેનો

સ્વભાવ દુઃખને હરવાનો છે તે ભગવાને કૃપા કરી એટલે સાધુ વાણિયો ભગવાનના અંતર્ધ્યાન થયા પછી નૌકા ઉપર ચડીને જુએ છે તો હોડી દ્રવ્યથી (ધનથી) ભરેલી જોઈ. એટલે સાધુ શેઠ બોલ્યો — ‘કૃપયા સત્યદેવસ્ય સકલ વાંછિતં મમ’ ‘ભગવાન સત્યદેવની કૃપાથી મારી ઈચ્છા સફળ થઈ છે.’ આમ કહી સ્વજનો સાથે યથાવિધિ સત્યદેવની પૂજા કરી અને તેમની કૃપાથી તે હર્ષવાળો થયો. પછી પોતાની નાવ તૈયાર કરી સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. દૂરથી પોતાનું નગર જોતાં જમાઈને સંબોધીને કહ્યું — ‘મારી રત્નપુરી નગરી જુઓ એમ કહી પોતાના ધન સંરક્ષક દૂતને પોતાના નગરમાં મોકલ્યો. પછી તે દૂત નગરમાં ગયો અને સાધુ શેઠની પત્ની લીલાવતીને મળ્યો. તેણે તેને વંદન કરી તેનું મનગમતું વાક્ય કહ્યું કે — ‘સાધુ શેઠ પોતાના જમાઈ તથા બાંધવો સાથે ભરપૂર દ્રવ્ય લઈ શહેરની પાસે આવી પહોંચ્યા છે.’ દૂતના મુખનું વાક્ય સાંભળી એ સતી (લીલાવતી)ને ઘણો જ હર્ષ થયો.

શરણાગત થવાથી સાધુ વાણિયો સંકટમુક્ત બન્યો. હોડી હતી તે ધનથી ફરી છલકાઈ ગઈ. તેમાં સાધુને ભગવત્કૃપાનાં દર્શન થયાં. તેણે ભગવાનની પૂજા કરી અને તેની શક્તિનો અનુભવ પણ કર્યો. પરંતુ તેનો મોહ અને લાલસા દૂર થયાં નહિ. એટલે જમાઈને પોતાની રત્નપુરી નગરી બતાવીને પોતે સંપત્તિવાન શ્રીમંત બન્યો છે તેની જાણ અને પ્રદર્શન કરવા માટે દૂતને પોતાના નગરમાં મોકલ્યો. મોકલેલ દૂતના વાક્ય ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે સાધુ શેઠનું સુષુપ્ત અભિમાન પણ છતું થાય છે.

જ્યારે લીલાવતી સતીએ તો માન્યું કે, નક્કી મારી પ્રાર્થના ભગવાને સાંભળી છે, ને મારા પતિ તથા જમાઈ જલદીથી ઘર પાસે આવી પહોંચ્યા

છે. આથી તેણે ભગવાનનો પાડ માન્યો અને પ્રથમ સત્યદેવની પૂજા કરી. તેણે તેની પુત્રીને કહ્યું — ‘હું (મારા પતિ અને જમાઈના) દર્શન માટે જાઉં છું તું પણ જલદી વ્રત સમાપ્ત કરીને આવી પહોંચ.’

આવું માતાનું કહેલું વચન સાંભળીને વ્રત સમાપ્ત કર્યું ને પ્રસાદનો ત્યાગ કરી પતિ દર્શન માટે ઉતાવળી ગઈ. તેથી ભગવાન સત્યદેવ તેના ઉપર રૂઠ્યા (કોપાયમાન થયા) અને ધનથી ભરેલી હોડી સાથે તેના પતિને સમુદ્રના જળમાં ડૂબાડી દીધા. ત્યાર પછી કલાવતી કન્યાને પોતાનો પતિ જોવામાં ન આવતાં મહાન શોકયુક્ત થઈ રડતી રડતી જમીન ઉપર પડી. આ પ્રમાણે નાવ અને કન્યાની હાલત જોઈને સાધુ વાણિયો પણ ડરનો માર્યો, ચિંતા કરતા કહેવા લાગ્યો, ‘આ શું આશ્ચર્ય થયું હશે ? તેની સાથે હોડી ચલાવનારા પણ બધા ચિંતા કરવા લાગ્યા. ત્યારે પછી લીલાવતી પણ પૃથ્વી પર પડેલી એવી કલાવતીને જોઈને અત્યંત દુઃખી થઈ વિલાપ કરી રડવા લાગી. રડતી રડતી તે પોતાના પતિ (સાધુ શેઠ)ને કહેવા લાગી કે, હમણાં હોડીની સાથે આપણા જમાઈ કેમ દેખાતા નથી ? ન જાણે કયા દેવની અવકૃપાથી આ પ્રમાણે બન્યું અને હોડી પણ ડૂબી ગઈ ? કંઈ જ સમજણ પડતી નથી. (પુત્રી કલાવતી બેહોશ પડી છે.) ‘સત્યદેવસ્ય માહાત્મ્યં જ્ઞાતું વાકેન શક્યતે ।’ ભગવાન સત્યનારાયણનું માહાત્મ્ય કોણ જાણી શકે છે ? (કોઈ નહિ) આ પ્રમાણે બોલીને સ્વજનો સાથે તે વિલાપ કરવા લાગી.

ભગવાન તો સર્વમંગલ છે. તે બધાનું કલ્યાણ કરનારા છે. છતાં જીવનો સ્વભાવ એવો છે જે આપત્તિમાં ધીરજ ગુમાવી બેસે છે.

તે મુજબ પુત્રીને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે; એમ સમજી દુઃખ સહન ન થવાથી લીલાવતીએ પુત્રીને ખોળામાં લઈને ખૂબ જ આર્કંદ કર્યું.

વેદોમાં કહ્યું છે કે - ‘અર્ધાઙ્ગ પુરુષસ્ય સ્ત્રી વેદવાદ ઇતિ શ્રુતિ ।’ પુરુષનું અડધું અંગ સ્ત્રી છે. શા કારણથી પતિરૂપ મારું અર્ધું અંગ ચાલ્યું ગયું ? તેના વિના હું અર્ધાંગના શી રીતે જીવી શકીશ ? ‘ઓ નાથ ? ઓ પ્રિય ! ઓ ધર્મજ ! ઓ દયાળુ ! ઓ ચતુર ! આજે કૂર વિધાતાએ મને તમારાથી વિખૂટી પાડી છે. હું ક્યાં જાઉં ? ક્યાં રહું ? શું કરું ? મને ક્યાંથી સુખ મળે ? હું કોને શરણે જાઉં ? એવો વિચાર કરતી અને વિલાપ કરતી કલાવતી પોતાના પતિની પાદુકા લઈ તેની પાછળ અનુગમન કરવા તૈયાર થઈ. કન્યાનું એવું વર્તન જોઈને, ધર્મને જાણવાવાળો સાધુ વાણિયો પોતાની સ્ત્રી સાથે ખૂબ દુઃખી થતો, વિચાર કરવા લાગ્યો. ‘હતં વા સત્ય-દેવેન પ્રાંતોઽહ સત્યમાયયા ।’ નક્કી ભગવાન સત્યદેવે જ મારું સઘળું (સુખ) હરી લીધું લાગે છે, અથવા ભગવાન સત્યદેવની માયાથી હું ભ્રમમાં પડ્યો છું. (આ વાત ૩૪મા શ્લોકમાં રજૂ કરી ૭ના આંકનો સંબંધ સાચવ્યો છે.) ‘સત્યપૂજા કરિષ્યામિ યથા વિશ્વવ વિસ્તરૈઃ’ ‘હું મારા વૈભવ પ્રમાણે સત્યદેવની પૂજા કરીશ.’ બધાને બોલાવી પોતાનો મનોરથ કહી સંભળાવ્યો વારંવાર જમીન ઉપર પડી ભગવાન સત્યનારાયણને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

આમ, ઉપરાઉપરી આપત્તિઓમાંથી પસાર થતાં જીવનમાં જે વીતી તેનાથી સાધુ વાણિયાના હૃદયની વિશુદ્ધિ થઈ. સત્ય સમજાયું કે ‘કર્તું અર્હતમ્ સર્વથા કર્તુમ્ સમર્થઃ’ એવા ભગવાન સત્યસ્વરૂપ નારાયણ છે તેની આગળ અસત્ય લાંબો વખત ચાલતું નથી, ટકતું નથી, જેને છેતરનાર સ્વયં છેતરાય છે, જે જગતનો બનાવનાર છે તેને કોઈ બનાવી શકતું નથી.

બનાવવા જનાર સ્વયં બની જાય છે કે જીવનમાં બીજું કંઈ બનવા, બનાવવાનું રહેતું નથી. આ રીતે અસત્ય આચરી જીવનમાં અન્યના ઘાટ ઘડનાર સાધુ વાણિયાનો છેલ્લો ઘાટ ઘડાઈ ચૂક્યો છે. એમ ભગવાનને લાગ્યું એટલે ‘તતસ્તુષ્ટઃ સત્યદેવો દીનાનાં પરિપાલકઃ’ દીનજનોના પાલક (ગરીબોના બેલી) એવા ભગવાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા અને ભક્તવત્સલ એવા ભગવાને આકાશવાણીથી કહ્યું કે — ‘તમારી પુત્રી મારા પ્રસાદનો ત્યાગ કરીને, પોતાનાં પતિના દર્શન કરવા માટે ઉતાવળથી આવી છે, તેથી તેનો પતિ અદૃશ્ય થયો છે. જો તે ઘરે જઈ પ્રસાદ ખાઈને પાછી ફરશે તો હે સાધુ, તેનો પતિ તેને અવશ્ય મળશે. એમાં શંકાને સ્થાન નથી.’ કન્યા કલાવતીએ પણ આવું વાક્ય ગગનમંડળમાંથી સાંભળ્યું એટલે તે તરત જ ઘેર ગઈ, પ્રસાદ આરોગ્યો અને પાછી ફરી એટલે તેને પોતાના સ્વજન પતિનાં દર્શન થયાં.

આજના ભૌતિક વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓના પરિણામે રેડિઓ અને ટેલિવિઝન દ્વારા ઘેર બેઠાં આપણે દૂરનું સાંભળી શકીએ અને તાદૃશ બનાવો તે જ સમયે જોઈ પણ શકીએ છીએ. જેથી તે વખતની અધ્યાત્મવિજ્ઞાનની પ્રક્રિયા અને સિદ્ધિઓનો ઉપહાસ કરવાનું કે કથામાં વર્ણવેલ ‘શ્રુત્વા ગગન મण्डलात्’ જેવા શબ્દો ઉપર અશ્રદ્ધા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. આપણાં બધાં શાસ્ત્રો અધ્યાત્મની ભૂમિકા પર સિદ્ધ થયા બાદ રચાયેલ હોવાથી તે વિજ્ઞાનની અતિસૂક્ષ્મ પ્રક્રિયાને અનુસરે છે. જ્યારે હાલના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની ક્રિયા-પ્રક્રિયા ભૌતિક સ્તર સુધીની છે. હઠયોગ પ્રદીપિકામાં ઉલ્લેખ છે કે —

इन्द्रियाणां मनोनाथो मनोनाथस्तु मारुतः ।

मारुतस्य लयोनाथः स लयो नादमाश्रितः ॥

મન ઈન્દ્રિયોનું માલિક છે, કારણ કે મનનો સંયોગ ન થવાથી યાને મન ન લાગવાથી કોઈ પણ ઈન્દ્રિય કામ કરવા સમર્થ બનતી નથી.

મન પ્રાણવાયુને આધીન છે; એટલે જ પ્રાણ (વાયુ) વશ થતાં જ મનનો લય થઈ જાય છે. મન લય પામીને નાદમાં (આશ્રય પામે છે.) ભળી જાય છે. નાદનો અર્થ છે અનાહત ધ્વનિ, જ્યાં સુધી જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંયોગ નથી થતો ત્યાં સુધી (હૃદયકાશમાં અનાહત ધ્વનિ પ્રગટે છે તે સંભળાય છે) તેની નિવૃત્તિ થતી નથી. યોગની ચરમસીમા પર જીવાત્મા એકમાં મળી જાય છે. એની સાથોસાથ તે અનાહત નાદ પરબ્રહ્મમાં લય પામી જાય છે.

श्रुणोति श्रवणातीतं नादं मुक्तिर्न संशयः (योग तारावली)

એટલે કે અશ્રુતપૂર્વે (પહેલાં ક્યારેય પણ ન સંભળાયેલો એવો) અનાહત નાદ સાંભળવાથી જીવની મુક્તિ થાય છે. એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. વળી, નાદશક્તિ એ પરમાત્માની પરાવાણી છે જે હૃદય વિશુદ્ધિ અને એકાગ્રતાપૂર્વકની સાધનાથી સાંભળી શકાય છે. જીવાત્મા પરમાત્માની નજીક પહોંચી જાય ત્યારે સાંભળી શકે છે.

અહીં સાધુ વાણિયાની પણ હૃદય વિશુદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. અહંકાર ઓગળી જતાં અતિશોકયુક્ત સંતપ્ત દશામાં તે બોલી ઊઠે છે — ‘હતં વા સત્યદેવેન ભાંતોઽહં સત્યમાયયા ।’ ભગવાન સત્યદેવે મારું આ સઘળું હરણ કરી લીધું છે. અથવા હું ભગવાન સત્યદેવની માયાથી ભ્રાંતિ પામ્યો

છું.’ (આ વાત ચોથા અધ્યાયના ૩૪મા શ્લોકમાં મૂકી એટલે પુરુષાર્થ ચાર; પરમાત્માના અનુગ્રહ વિના નિષ્ફળ જાય છે જેની સફળતાની ભૂમિકા સાત જ્ઞાનની ભૂમિકા છે. જેના વડે ગુણ ત્રયાતીત પણ થવાય છે. તે સિદ્ધ થતા સાતમા લોકના સ્વામી સત્યદેવની માયાને તરી જવાય છે. તેનો સૂચક ૩૪ મો શ્લોક (૩+૪ = ૭) સાતના સૂચક અંક તરીકે સ્થાન પામ્યો છે.)

આમ, હૃદય વિશુદ્ધિ થતાં સંભળાયેલ અનાહતનાદ પરમાત્માની વાણી કે, અંતરનો અવાજ જે કહો તે બધું એક જ છે. જે ભક્તવત્સલ ભગવાનના અનુગ્રહથી અનાયાસે સાધુના અંતરાકાશમાં સ્ફુરણ પામ્યો તેને માટે કથાકારે શબ્દો વાપર્યા ‘જગાદ વચનં વ્યોમ્નિ કૃપયા ભક્તવત્સલ’ અને કલાવતી કન્યાએ પણ તે મુજબ ઈશ્વરીય આદેશનું જાણે શ્રવણ કર્યું; અને અન્તર્યામી સાથેનું અંતર ઓછું થતાં, તે અવાજને અનુસરી. તેને માટે કથાકારે શબ્દો યોજ્યા ‘શ્રુત્વા ગગનમંડલાત્’ આ છે, આકાશવાણીનું આધ્યાત્મિક તાત્પર્ય જેનાથી જીવાત્મા મુક્તિની સમીપ પહોંચી જાય છે. અહીં સાધુ શેઠ પણ પરમાત્માનો અનુગ્રહ પામતાં મુક્તિનો અધિકારી બન્યો છે. તેનો નિર્દેશ આ આકાશવાણીરૂપ નાદ શ્રવણથી થાય છે.

પછી કલાવતી પોતાને ઘેર જઈ ભગવાનનો પ્રસાદ ખાઈને પાછી ફરી એટલે તેને તેના સ્વજન એવા પતિનાં દર્શન થયાં.

પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે નિત્ય પાઠ કરવા જેવો એક ‘પતિ મંગલ સ્તોત્ર’ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં છે. તેમાં કહ્યું છે કે —

પતિર્બ્રહ્મા પતિર્વિષ્ણુ પતિર્દેવ મહેશ્વરઃ ।

પતિશ્ચ નિર્ગુણાધારો બ્રહ્મારુપનમોઽસ્તુતે ॥

અર્થાત્ - પતિ એજ બ્રહ્મા, પતિ એજ વિષ્ણુ, પતિ એજ મહેશ્વર અને પતિ એજ નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપે પત્નીનો આધાર છે. માટે હે બ્રહ્મરૂપ (નાથ) ! આપને મારા નમસ્કાર હો.

યાદ કરો મહાસતી અનસૂયાજીનું ચરિત્ર જેની પરીક્ષા લેવા જતાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વરને પણ તેમના બાળક રૂપે (દત્તાત્રેય તરીકે) જન્મ લેવો પડ્યો હતો. સતી સુકન્યાએ અંધ અવન ઋષિને દેખતા ક્યાં અને સાવિત્રીએ યમરાજ પાસેથી સત્યવાનના પ્રાણ પાછા મેળવ્યા. આ બધો પતિવ્રતનો જ પ્રભાવ છે. આવાં અનેક ઉદાહરણો ધર્મશાસ્ત્રોમાં મળી આવે છે. જેથી સ્ત્રીને જો ખરા અર્થમાં તેનું કોઈ સ્વજન હોય તો તેનો પતિ છે તે સિવાય કોઈ નથી એટલે કલાવતીના પ્રસંગમાં કથાકારે શબ્દો વાપર્યાં દર્શાવેલાં. સ્વજનં પતિમ્ તે જ રીતે કવિએ પણ ગાયું છે કે -

“તારો સાચો સગો છે પતિ અખંડ સૌભાગ્યવતી,
તું તો પારકા ઘરની થતી, અખંડ સૌભાગ્યવતી.”

સાધુ વાણિયાને ગુમ થયેલો જમાઈ અને ધન સાથેની નૌકા પાછી મળી એટલે આનંદ થયો છે. લીલાવતીને પુત્રીના કલ્પિત વૈધવ્યનો યોગ દૂર થયો તેનો આનંદ છે. અને કલાવતીને તો પોતાનો પતિ મળ્યો એટલે સર્વસ્વ મળી ગયું છે. જે વર્ષોથી પતિના વિરહથી ઝૂરી રહી હોય, તેવી નવધૌવના પ્રોષિતભર્તૃકાને બીજું શું જોઈએ ?

પછી તો તે કલાવતી પોતાના પિતાને કહે છે - ‘इदानीं तु गृहं याहि विलंबं कुरुषे कथम्’ ‘હવે ઘેર ચાલો, શા માટે વિલંબ કરો છો ?’ વાત યોથો અધ્યાય જે પુરુષાર્થ બોધક છે તેના ૪૧મા શ્લોકમા રજૂઆત પામી;

જેનો મૂળ અંક (૪ + ૧ = ૫) પાંચ થાય છે. તે સૂચવે છે કે, ભગવત્કૃપાથી આ પંચભૂતાત્મક માનવશરીર મળ્યું, પિતાજી આપનું વંધ્યત્વ દૂર થયું. આગંતુક કષ્ટો દૂર થયાં, ધનપ્રાપ્તિ પણ થઈ, ભગવાનનું દર્શન થયું, અને શીલવૃદ્ધિ પણ થઈ. હવે તમારે કરવાપણું શું બાકી છે ? એવો કલાવતીનો સંકેત અહીં અભિપ્રેત છે. તે પોતાના ઘર તરફ જવાની ઉતાવળ કરે છે એટલે સ્વશરીરમાં અંતર્મુખ બની આત્માનુસંધાન કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. તેનો અંગુલિનિર્દેશ અહીં કરવામાં આવ્યો છે.

સાધુરૂપ જીવાત્માને તેના જીવનવિકાસની ક્ષારૂપ સદ્વૃત્તિ એટલે કલાવતી તેને જીવનના અસદ્ વ્યાપાર-વાણિજ્યમાંથી મુક્ત થઈ સત્યસંકલ્પ બની સત્યસાધના દ્વારા સત્યસ્વરૂપ નારાયણને પામવાનું જે જીવનવ્રત છે, તેમાં જોડાવાનું કહે છે તે બિલકુલ ઉપર્યુક્ત જ છે.

સાધુ વાણિયો પણ કન્યાનું વાક્ય સાંભળી સંતુષ્ટ થયો, પ્રસન્ન થયો અને વિધિપૂર્વક સત્યનારાયણ ભગવાનનું (સત્યદેવનું) પૂજન કરી પોતાના ધન તથા બાંધવો સાથે પોતાના ઘેર ગયો. કથાકારે શબ્દો વાપર્યા ‘જગામ નિજમંદિરમ્’ કારણ કે —

લાભસ્તેષાં જયસ્તેષાં કુતસ્તેષાં પરાજયઃ ।

યેષાં ઇન્દીવરશ્યામ હૃદયસ્યો જનાર્દનઃ ॥

જેણે અસત્ય આચરણ છોડી દીધું, સંકલ્પને સત્ય બનાવ્યો, સત્યનો વ્રતધારી બની સત્યવ્રત પાળ્યું.

સત્યસ્વરૂપ નારાયણ જે સર્વજન હૃદયમાં વસે છે તેના સાચા અર્થમાં દર્શન કર્યા અને પોતાના હૃદયસિંહાસને બેસાડ્યા, તેના પરાજયની પળો વીતી ગઈ.

હવે તેના જીવનમાં લાભ જ લાભ અને જયગાન સિવાય બીજું શું હોય ?

એટલે તેનું મનોમાલિન્ય ગયું અને વિશુદ્ધ એવું જીવનરૂપી ધન પરમાત્માને અર્પણ કર્યું. એટલે તેના સંદર્ભમાં ‘જગામ નિજ મંદિરમ્’ શબ્દો ખૂબ જ યોગ્ય છે.

પછી સાધુ વાણિયો ‘પૌર્ણિમાસ્યાં ચ સંક્રાંતો કૃતવાન્સત્ય-પૂજનમ્’ પૂર્ણિમા અને સંક્રાન્તિઓમાં સત્ય પૂજન કરવા લાગ્યો. અને આ લોકમાં સુખ ભોગવી અંતે સત્યપુરમાં ગયો.

અહીં પૂર્ણિમા એટલે પૂર્ણજ્ઞાન. પૂર્ણ પ્રસન્નતા, પૂર્ણ વૈભવ અને પૂર્ણ સદાચારના સુયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા ઉન્નતિના દિવસો અને સંક્રાંતિ એટલે અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનમાં, અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં, અસત્યમાંથી સત્યમાં જવાનો સંધિકાળ સંક્રમણ કાળ તે સંક્રાંતિ.

એવા સુઅવસર પર તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનું પૂજન તો સહેલું છે. પરંતુ સંક્રાંતિ જેવા જીવનના કસોટી કાળમાં પણ તે વિમુખ બનતો નહિ, તે સત્યને બરાબર ઓળખી ગયો હતો. તેનું અનુસંધાન સાચવતાં કથાકારે ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકના પ્રથમ ચરણમાં લખ્યું — ‘યાત્રા તુ કૃતવાન્ સાધુર્મંગલાયનપૂર્વિકામ્’ અને છેલ્લા ૪૪મા શ્લોકના અંતિમ ચરણમાં લખ્યું કે — ‘इह लोके सुखं भुक्त्वा चान्ते सत्यपुरं ययौ ।’ આ બંને ચરણને સાથે ગોઠવી એક શ્લોક તરીકે અર્થઘટન કરીએ તો અર્થ ઊપજે કે — જીવનની મંગળ યાત્રા કરીને, સાધુ વાણિયો આલોકમાં સુખ ભોગવી અંતે સત્યપુરમાં ગયો.’

કેટલું બધું યથાર્થ છે કે, નામે સાધુ છતાં જીવનમાં ને વર્તનમાં સદાનો અ-સાધુ, એવો તક સાધુ (વાણિયો) શેઠ પુરુષાર્થનું પૂતળું પોતાની જાતને.

૧૫૦ • શ્રી સત્યનારાયણ વ્રત-કથાતત્ત્વ

માનતો અને મનાવતો તેને ભગવત્કૃપાથી સત્યદર્શન થયું. સત્ય સમજાયું અને સાચા અર્થમાં સ્વનામધન્ય સાધુ બની ગયો, તે બતાવે છે કે — જીવનની સર્વસિદ્ધિઓમાં પોતાના પુરુષાર્થને મહત્તા ન આપતાં ભગવાનનો અનુગ્રહ જ મહત્ત્વનો છે; એવું સમજો તો જ જીવનની સિદ્ધિ ફળવતી બનશે નહિ તો વિફળવતી એ આ અધ્યાયની પ્રધાન ફળશ્રુતિ છે.

આ અધ્યાયમાં સાધુ વાણિયાને નારાયણને શરણે જવાની સન્મતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને શરણાગત થવાથી તેના સઘળાં દુઃખ દૂર થાય છે માટે ચોથા અધ્યાયનું નામ સન્મતિ અધ્યાય છે.

(આ પ્રમાણે શ્રી સ્કંદ પુરાણાન્તર્ગત સત્યનારાયણ વ્રત કથાનો ચોથો અધ્યાય)

પંચમ અધ્યાય

શ્રી સૂતજી બોલ્યા : ‘હે શ્રેષ્ઠ મુનિઓ ! આ પછી (ચોથા અધ્યાયની કથાના ચરિત્ર પછી) અન્ય એક ચરિત્ર પણ કહું છું તે તમે સાંભળો પોતાની પ્રજાનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેવાવાળો તુંગધ્વજ નામે એક રાજા થયો તે ‘પ્રસાદં સત્યદેવસ્ય ત્યક્ત્વા દુઃખમવાપ સઃ’ શ્રી સત્યદેવ ભગવાનના પ્રસાદનો ત્યાગ કરવાથી બહુ દુઃખ પામ્યો.’

તેની કથા એવી છે કે — એકદા સ વનંગત્વા હત્વા બહુવિધાન્યશૂન એક વખત તે રાજા વનમાં ગયો તેણે વનમાં ઘણી જાતના પશુઓનો શિકાર કર્યો. પશુઓને મારીને પાછા ફરતાં તે એક વડનાં ઝાડ તળે આવીને બેઠો. જ્યાં તેણે જોયું કે ગોવાળો પોતાના બાંધવો સાથે મળીને, ભક્તિયુક્ત, સંતુષ્ટ હૃદયે (અર્થાત્ કોઈ પણ વસ્તુની ઈચ્છા વગર નિષ્કામ ભાવથી) સત્યનારાયણ ભગવાનનું પૂજન કરી રહ્યા હતા. પરંતુ રાજા તુંગધ્વજ જેનું નામ તેણે તો —

રાજા દૃષ્ટ્વા તુ દર્પેણ ન ગતો નનામ સઃ ।

તતો ગોપગણાઃ સર્વે પ્રસાદં નૃપસંનિધૌ ॥

સત્યનારાયણ ભગવાનનું પૂજન થતું જોયું પણ અભિમાનથી ત્યાં ગયો નહિ; નમસ્કાર પણ કર્યા નહિ; આમ છતાં ગોવાળો જે હતા તેઓ ભેગા મળી પ્રસાદ લઈ રાજાની સમીપ ગયા. આદરપૂર્વક રાજાની આગળ મૂક્યો અને તેઓ પાછા ફર્યા. પછી સૌએ પોતપોતાની ઈચ્છા અનુસાર પ્રસાદ આરોગ્યો. પરંતુ રાજાએ તે પ્રસાદ ખાધો નહિ જેથી ‘તતઃ પ્રસાદં સંત્યજ્ય રાજા દુઃખમવાપ સઃ’ પ્રસાદનો ત્યાગ કરવાથી રાજાને મોટું દુઃખ આવી પડ્યું.

तस्य पुत्रंशतं नष्टं धनधान्यादिकं च यत् ।

सत्यदेवन तत्सर्वं नाशितं मम निश्चितम् ॥

અર્થ — તે રાજાના સો પુત્ર નાશ પામ્યા. ધન્યધાન્ય જે હતું તે પણ નાશ પામ્યું. (પ્રાચીન સમયમાં રાજા જેવા વિશિષ્ટ વર્ગના લોકો યોગ અને ધર્મશાસ્ત્રો જાણતા હતા. તેના આધારે) વિચાર કરતાં રાજાને સત્ય સમજાયું. તેણે મનથી નિશ્ચય કર્યો કે નક્કી ભગવાન શ્રી સત્યદેવે જ મારાં સર્વસ્વનો નાશ કર્યો છે. એટલા માટે હું ત્યાં (વનમાં) જાઉં કે, જ્યાં ભગવાન સત્યદેવનું પૂજન થતું હતું. એ પ્રમાણે મનથી નિશ્ચય કરી રાજા તુંગધ્વજ ‘યયો ગોપાલ સન્નિધૌ’ ગોવાળોની પાસે ગયો. (આ સત્યવ્રત કરવા માટે રાજાએ મનથી નક્કી કર્યું, તે સત્ય સંકલ્પની વાત પાંચમા અધ્યાયના સાતમા શ્લોકમાં મૂકી સત્ય સ્વરૂપ નારાયણનું સાત સાથેનું અનુસંધાન કથાકારે સાચવ્યું છે.) પછી તે રાજાએ ભગવાન સત્યદેવની પૂજા, ભક્તિ શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને, ગોવાળો સાથે મળીને કરી. એટલે —

સત્યદેવ પ્રસાદેન ધનપુત્રાઽન્વિતોઽભવત્ ।

ઇહલોકે સુખં ભુક્ત્વા ચાન્તે સત્યપુરં યયૌ ।

ભગવાન સત્યદેવના પ્રસાદ વડે કરીને તે ધન અને પુત્રવાળો થયો અને આલોકમાં સુખ ભોગવી અંતે સત્યપુર (ભગવાન સત્યનારાયણનું નિજધામ સત્યલોકને) પામ્યો.

હવે આપણે આ ટૂંકી પણ ખૂબ જ મહત્વની કથા ઉપર વિચાર કરીએ.

તુંગધ્વજઃ — તુંગ એટલે ઉન્નત-ઉંચો અને ધ્વજ એટલે ધર્મ રૂપી ધ્વજ. અહીં જે રાજા તુંગધ્વજ છે તે પોતાના રાજા તરીકેના ધર્મમાં-પ્રજાનું પાલન કરવામાં તત્પર હતો. જેને માટે ‘પ્રજાપાલન્ તત્પરઃ’ જેવા શબ્દો કથાના પ્રથમ શ્લોકમાં મૂકીને રાજાની ઓળખાણ આપી છે. આવો પ્રજાપાલનમાં તત્પર રાજા એક દિવસ વનમાં ગયો તેણે ‘હત્વા બહુવિધાન પશૂન્’ અનેક પ્રકારનાં પશુઓને માર્યાં, શિકાર કર્યો, એટલે પશુઓનું લોહી વહ્યું. અરેરાટીભર્યા ચિત્કારો સાથે સંખ્યાબંધ પશુઓ ઢળી પડ્યાં. આમ, જે હિંસા થઈ તે માટે જવાબદાર હતો રાજા તુંગધ્વજનો શિકાર માટેનો શોખ. અથવા માની લઈએ કે હિંસક પશુઓનો ત્રાસ વધુ ફેલાયો હોય અને પ્રજાના હિતમાં પણ તેણે તેનો નાશ કર્યો હોય. ગમે તેમ તો પણ હિંસા કરવાથી કે હિંસક (પશુઓના) સંસર્ગમાં આવવાથી રાજાની બુદ્ધિમાં પરિવર્તન આવ્યું. તેં વિવેક ભૂલ્યો અને રાજા તરીકેના શૂરાતનનો-મહત્તાનો ગર્વ તેના માથે ચઢી બેઠો. જેથી પોતાના કરતાં ગોવાળિયાઓનું સ્થાન નીચું સમજી, તેમના હાથનો ભગવાનનો પ્રસાદ લેવાનું માંડી વાળ્યું. એટલે સર્જઈ આપત્તિની પરંપરા !

અરે, માત્ર હિંસા કરવાથી જ જો આટલું બુદ્ધિમાં પરિવર્તન આવી જતું હોય, કાળજું કઠોર બની વિવેક ભૂલી જવાતો હોય, તો જેઓ શિકાર કર્યા પછી હિંસા વડે પ્રાપ્ત થયેલું પશુઓનું માંસ પેટમાં પધરાવે છે (ખાય છે) તેનું તો પૂછવું જ શું ?

ભગવાન મનુએ કહ્યું છે કે —

અનુમળતા વિશસિતા નીહન્તા ક્રયવિક્રયી ।

સંસ્કર્તા ચોપહર્તા ચશ્વાદસ્વેતો ઘાતકઃ ॥

પશુ-વધને માટે સમ્મતિ આપનાર, માંસ કાપનાર, પશુ આદિને મારનાર, તેને મારવા માટે લેનાર અને વેચનાર, માંસ પકાવીને રાંધનાર, રાંધેલું માંસ પીરસનાર અને માંસ ખાનાર આ આઠ પ્રકારના મનુષ્યો ઘાતક છે.

સ્કંદ પુરાણમાં શરાબ અને માંસમાં રુચિ રાખનારને દૈત્યની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

દેવર્ષિ નારદે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે

— ‘જે ધર્મમાં માંસ અને મદ્યનું વિધાન છે તે ધર્મ કેવળ નરકગામી હોય છે.’

“માંસથી હિંસાની પ્રવૃત્તિ વધે છે. અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે. દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે. એટલે માંસનો ત્યાગ કરવો ઉપર્યુક્ત છે.” — મહાભારત શાંતિ પર્વ.

“માંસથી શારીરિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક ઉન્નતિમાં અડચણ પેદા થાય છે.

એટલે પોતાના જીવનક્રમને શાંતિપૂર્વક ચલાવવા ઈચ્છે તેણે માંસભક્ષણ કદાપિ ન કરવું જોઈએ. માંસના રસના સ્વાદમાં આસક્તિ થઈ ગયા પછી માંસનું છૂટવું કઠણ છે, માંસ ભક્ષણ કરનારો કોઈ પણ દિવસ સર્વશ્રેષ્ઠ અહિંસાવ્રતનું પાલન કરી શકતો નથી.”

એ પ્રમાણે ભીષ્મપિતામહે મહાભારત અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે.

પ્રાણીઓના વધ વગર માંસ પ્રાપ્ત થતું નથી. તો પછી એવા માંસનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અરે, બુદ્ધિશાળી માનવે વિવેકથી સમજવું જોઈએ કે કેટલાયે પુણ્યોના પરિપાકરૂપે મળેલું માનવ શરીર એ કંઈ મરેલાં પશુઓને પધરાવવાનું (દફનાવવાનું) કબ્રસ્તાન નથી. માનવ શરીર માટે તો શાસ્ત્રકાર કહે છે કે —

દેહઃ દેવાલયો પ્રોક્તં જીવોનામ સદાશિવઃ ।

ત્યજેદ્જ્ઞાનં નિર્માલ્યં સોઽહં ભાવેન પૂજયેત્ ॥

‘દેહ તો દેવાલય છે. જેમાં રહેલો જીવ-શિવનું જ સ્વરૂપ છે. (આત્મા એ જ પરમાત્મા છે.) એમ સમજી નિર્માલ્ય (નકામું) અજ્ઞાન ત્યજી દેવું અને સોઽહં ભાવેન હું તે જ (બ્રહ્મ, સત્ય, પરમાત્મા સ્વરૂપ) છું એવા ભાવથી ઉપાસના કરવી જોઈએ. તો જ જીવનની સાર્થકતા છે.’

વિષ્ણુપુરાણમાં માંસથી દૂર રહેનારની ખૂબ ખૂબ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે — ‘જે જીવનભર કોઈ પણ પ્રકારનું માંસ ખાતો નથી તેને સ્વર્ગમાં મોટું સ્થાન મળે છે અને જો ખાય છે તો, તેના બધાં જપ, તપ, હોમ, નિયમ, તીર્થ સેવનાદિ (સત્કર્મ) નિષ્ફળ જાય છે.

અહીં તુંગધ્વજ રાજાનો પણ પશુવધથી બુદ્ધિ ભંશ થયો; એટલે અભિમાન થયું. સારાસારનો વિવેક ભૂલ્યો. તેણે અહંકારથી ભગવાન તથા ભગવદ્દિઓની અવહેલના કરી. એટલે સ્વયં આપત્તિને નિમંત્રણ આપ્યું. જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે — ‘તસ્ય પુત્રશતં નષ્ટં ધનધાન્યાદિકં ચયત્ ।’ તેના સો પુત્રો તથા ધનધાન્ય વગેરે જે હતું તે નાશ પામ્યું. અહીં પુત્રોની સંખ્યા સો (૧૦૦) સમજવાની નથી. પણ ઘણી સંખ્યામાં એમ સમજવાનું છે.

અધ્યાત્મપક્ષે સો પુત્રો એટલે દસ ઇન્દ્રિયોની દસ-દસ વૃત્તિઓ નાશ પામી, પ્રાણ અને બુદ્ધિરૂપી ધન અને ધાન્ય જે જીવનના પોષક અને સંવર્ધક હતાં તે ક્ષીણ થઈ ગયાં, નષ્ટપ્રાયઃ બન્યાં. બીજા અર્થમાં કહીએ તો પુત્ર એટલે પિતાનો સાકાર અહં (અહંકાર) જે ‘અ’ અક્ષરથી શરૂ થઈ ‘હ’ અક્ષર પર્યંતની વસ્તુ માત્રમાં વ્યાપ્ત એવી વિસ્તાર પામેલી માયા છે. એમ કહીએ તો પણ અસ્થાને નથી, તે જીવરૂપી રાજાની પુત્રોરૂપી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ નાશ પામી, પ્રાણ અને બુદ્ધિની ક્ષીણતા થયેલી સમજાઈ એટલે વિવેક જાગ્રત થતાં; ભગવત્કૃપારૂપી પ્રસાદનો અનાદર કર્યો હતો; તે ભૂલનો પસ્તાવો થયો અને જીવરૂપી રાજા નમ્ર બની ‘યયૌ ગોપાલ સન્નિધૌ’ ‘ગોવાળોની પાસે ગયો. ‘ગો’ નામ ઇન્દ્રિયો તેના પાલક તે ગોપાલ (આત્મ ચૈતન્ય)ને શરણે ગયો. એટલે દંભ દર્પાદિ તેના ઓગળી ગયા, અને વિવેક જાગૃત થતાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધાયુક્ત મન વડે કરીને ભગવાન સત્યદેવનું પૂજન કર્યું. (ઇન્દ્રિયોના સહકારથી પરમાત્માની પર ચેતનાનો અનુભવ કર્યો. જેથી આત્મસ્મરણ સાથે પંચતન્માત્રામાં દિવ્ય જીવન આવ્યું.) ઇન્દ્રિયોમાં દિવ્ય ચેતના આવી. આ બધું બન્યું પરા ચેતનાના પ્રભાવથી

‘સત્યદેવ પ્રસાદેન ધન પુત્રાન્વિતોઽભવત્’ ‘ફરી તે ધન અને પુત્રવાન થયો. સદ્વૃત્તિઓએ જન્મ લીધો. પ્રાણ અને બુદ્ધિને દિવ્ય બળ પ્રાપ્ત થયું. જેથી તે આ લોકમાં સુખ ભોગવી અંતે સત્યપુરમાં ગયો.

य इदं कुरुते सत्यव्रतं परमदुर्लभम् ।

श्रुणोति च कथां पुण्यां भक्तियुक्त फलप्रदाम् ॥

धन-धान्यादિકं तस्य भवेत्सत्यप्रसादतः ।

दरिद्रો लभते वित्तम् बद्धો मुच्येत बन्धनात् ॥

અર્થાત્ આ પરમ દુર્લભ એવું શ્રી સત્યનારાયણનું (સત્યવ્રત) જે કરે છે, અને મનની સઘળી ઈચ્છા પૂર્ણ કરનાર તેની (પવિત્ર) પુણ્યકારક કથા જે ભક્તિપૂર્વક સાંભળે છે તે શ્રી સત્યદેવની કૃપા વડે ધનધાન્યથી સંપન્ન બને છે. દરિદ્ર હોય તે ધન મેળવે છે. બંધનમાં પડેલો હોય તે બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે.

અહીં (સત્યનારાયણનું) સત્યવ્રત પરમ દુર્લભ કહ્યું છે એ વાત સમજવા જેવી છે. આપણે તો મળ્યું તે સાહિત્ય ભેગું કરી, મળે તેવી દક્ષિણા આપી, સત્યનારાયણ ભગવાનની પૂજા કરાવી બ્રાહ્મણ દેવતા પાસે કથા વંચાવીને બે-ત્રણ કલાકમાં સત્યનારાયણનું વ્રત પતાવી દઈએ છીએ અને પ્રસાદનો શીરો ખાઈએ એટલે સત્યવ્રત પૂર્ણ થયું માની મોટું પુણ્ય મેળવ્યાનો સંતોષ માનીએ છીએ તો સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય કે — ‘સત્યવ્રતં પરમદુર્લભમ્’ એવું કથાકારે શા માટે કહ્યું ?

ખરેખર, સત્યવ્રત એ કલાક-બે કલાકમાં પતી જાય તેવી સામાન્ય બાબત નથી. સત્યવ્રત એ એક આજીવન વ્રત છે. જીવનમાં સત્યપાલન

અને સત્યાચરણ તે નિભાવી શકાય; પાળી શકાય. સત્ય સંકલ્પ અને સત્ય માટેની નિષ્ઠા વગર સત્યવ્રત સફળ થતું નથી. વળી, સત્યનો રસ્તો સીધો અને સરળ નથી. તેને પામવા માટે ઘણી કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે.

દુઃખ પણ સહન કરવું પડે છે. તેમાંથી પાર ઊતરે તે જ સાચો સત્યનો વ્રતધારી છે. (આ અંગે પ્રથમ અધ્યાયમાં આપણે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે.) સત્યવ્રત ધારણ કરનાર માટે આ વ્રત કથામાં આવતી દૃષ્ટાંત કથાના અંતમાં એક યા બીજા શબ્દોમાં આવી રીતે લખાયું છે કે — ‘इहलोके सुखं भुक्त्वा परत्र मोक्षमाप्नुयात् ।’ આ લોકના બધાં સુખ ભોગવીને અંતે મુક્તિ પામે છે.’ આ દુર્લભપદ (મુક્તિ) એટલી સસ્તી અને સહેલી નથી કે કલાક બે કલાકની સ્થૂળ પૂજા કર્યાથી અને વ્રતકથા સાંભળવાથી મળી જાય. માટે જ ‘સત્યવ્રત પરમદુર્લભમ્’ કહ્યું છે. મુક્તિ મેળવવા માટે સત્યાચરણ અને નારાયણસ્મરણ સતત કરતા રહીને તેનું આંતરપૂજન કરવું અતિ આવશ્યક છે. એ સિવાય સંસારનાં સમગ્ર સુખ અને મુક્તિ મળવાનો સંભવ નથી.

શિવ મહિમ્નઃ સ્તોત્રના રચનાર પુષ્પદંત મને યાદ આવે છે. તેની પંક્તિઓ મારી આંખો સામે તરવરે છે — ‘पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः’ — ભગવાનના સાકાર રૂપમાં કોના મનવાણી પ્રવૃત્ત થતાં નથી? કોઈપણ ઈષ્ટદેવનું પ્રતીક કે મૂર્તિ સામે હોય તો ઉપાસના માટે જરૂરી એકાગ્રતા સહેલાઈથી સાધી શકાય છે. એવા ઘણા સાધકોનો અનુભવ વ્યાપક પરમાત્માને વ્યવહારની દશામાં મૂર્તિમાં વ્યાપ્ય (વસેલો) માનવાથી તેની સર્વવ્યાપકતા ક્યારેય જોખમાતી નથી. તેમજ નિરંજન, નિરાકાર, વ્યાપક પરમાત્માને આરાધના કે ઉપાસનાના સાધન તરીકે સાકારરૂપે સ્વીકારવામાં કોઈ નુકશાન કે ગેરફાયદો નથી જ; માટે શ્રદ્ધા અને પ્રેમથી

ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા કરો. સત્યનારાયણના સાકાર સ્વરૂપનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરવાથી-બાહ્યપૂજનમાંથી-આંતરપૂજનનું પ્રેરક બળ તમને મળી રહેશે. કોઈ પણ આસ્તિક માનવ આ વાતની ઉપેક્ષા ન કરે તેની મને ખાતરી છે. વ્રત સાથેનું પૂજન કથા એ તો વ્રત પરત્વેની નિષ્ઠાનું પૂરક અને પ્રેરક બળ છે. પરંતુ ઉત્સવ ઘેલા બની બાહ્યાડંબરમાં વ્રતનું વાસ્તવિક મહત્ત્વ ભૂલી જવાય તો વ્રતની મહત્તા મરી પરવારે છે. ત્યારે સુલભ વ્રત દુર્લભ ફળ આપવાને શક્તિમાન થતું નથી. તેની યથાર્થતા જળવાય તો કથા અને વ્રત ‘ભક્તિ યુક્તઃ ફલ પ્રદામ્’ બને છે.

પછી આગળ કહ્યું છે કે — ‘દરિદ્રો લભતે વિક્તમ્’ દરિદ્ર માણસને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. દરિદ્ર એટલે નિર્ધન નહિ પણ અસંતોષી જે છે તે તેને સત્યધર્મથી સંતોષ રૂપી ધન પ્રાપ્ત થાય છે.

‘બદ્ધો મુચ્યેત બન્ધનાત્’ બંધનમાં પડેલો બંધનમુક્ત થાય છે. એટલે સંસારની માયામાં બંધાયેલો જીવ સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માની ઉપાસનાથી જીવનમુક્ત બને છે. સંસારના વિષરૂપ વિષયો તરફનો તેનો અનુરાગ ઓછો થાય અને વૈરાગ્ય પ્રબળ બને છે. જે મુક્તિનો માર્ગ મોકળો કરે છે. સત્યાચરણમાં વિવેક જાગૃત થતાં વ્યસનોનો વડગાડ છૂટે છે. એ પણ એક બંધનમુક્તિ જ છે. બાકી કેદખાનામાંથી મુક્ત થવું જેટલું મહત્ત્વનું નથી, તેથી મહત્ત્વની છે જીવનમુક્તિ. જે સત્યવ્રતથી-સત્યાચરણથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેને માટે બીજા કોઈ પણ બંધન તે બંધનરૂપ રહેતા નથી, એટલે જ આ અંગે આગળ કહ્યું છે કે ‘યત્કૃત્વા સર્વ દુઃખેભ્યો મુક્તો ભવતિ માનવઃ’ સત્યનારાયણના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે સમજી સત્યવ્રતને આચરનાર માણસ જીવતાં છતાં મુક્તિ પામે છે એ વાત નિઃશંક બની છે.

भीतो भयात्प्रमु-च्येत् ભયથી બીધેલો હોય તેનો ભય દૂર થાય છે. જીવનમાં ભય અનેક પ્રકારના છે. વૈરાગ્ય શતકનો યોગીન્દ્ર ભર્તૃહરિનો એક શ્લોક મારા સ્મરણપટ ઉપર ધસી આવે છે કે -

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाभयं
मीने दैन्यभयं बलेरिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताभयं
सर्व वस्तु भयान्वितं भूवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥

તાત્પર્ય : આ જગતમાં માણસ જો ભોગ ભોગવે તો રોગ થવાનો ભય રહે છે. કુળવાન હોય તો લાંછનનો ભય રહે છે, ધનવાન હોય તો રાજાનો ભય રહે છે. બળવાનને શત્રુનો ભય રહે છે, સ્વરૂપવાન હોય તેને ઘડપણની કદરૂપતાનો ભય હોય છે, ભણેલા વિદ્વાન પુરુષને અન્ય સાથે વાદવિવાદમાં હારવાનો ભય હોય છે, ગુણવાન માણસને નઠારા માણસની નિંદાનો ભય રહે છે; અને શરીર મળ્યું છે એટલે સૌને મૃત્યુનો ભય છે. અર્થાત્ જગત આખું ભયપૂર્ણ છે. તેમાં અભય એકમાત્ર વૈરાગ્યથી આવે છે.

તે માનવને નિર્ભયતા આપે છે પરંતુ વૈરાગ્ય પરમાત્માની કૃપા વગર દૃઢ થતો નથી. ભાગવતકાર તો ભગવાનને માટે કહે છે કે -

भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावन पावनानाम् ।
महोश्चैः पदानां नियन्तु त्वमेक परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥

અર્થ : (પ્રભુ) તમે ભયને પણ ભય પમાડનારા છો. ભીષણ છે

તેના માટે ભીષણરૂપ છો. પ્રાણીઓની પરમગતિ સ્વરૂપ અને પવિત્રને પણ પવિત્ર કરનારી પવિત્રતા છો. આપ સર્વોત્તમ પદના નિયંતા, પરથી પણ પર એવા રક્ષકોના પણ રક્ષક છો. એવા પ્રભુ શરણાગતને ભયમુક્ત જરૂર બનાવે એમાં નવાઈ નથી. માટે યાદ રાખો — ‘भीतो भयात्तप्रमुच्येत सत्यमेव न संशयः ।’

‘विशेषतः कलियुगे सत्यपूजा फलप्रदा’ ‘विशेष કરીને કળિયુગમાં સત્ય પૂજા ફળદાયક છે.’ એના સંદર્ભમાં કથાકાર આગળ જણાવે છે કે —

भविष्यति कलो सत्यव्रतरूपी सनातनः ।

श्री विष्णुना धृतं रूपं सर्वेषामीप्सित प्रदम् ॥१६॥

કળિયુગમાં ભગવાન વિષ્ણુ કે જેને સનાતન (કાયમ રહેનારુ આજીવન) સત્યવ્રતનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે તે સર્વને ઈચ્છિત વસ્તુ આપનારા થશે. (આ શ્લોકમાં સાતના આંક સાથેનો સંબંધ સચવાયો છે.) તેની પૂજા (સત્યપૂજા) કળિયુગમાં વિશેષ ફળ આપનારી છે. કારણ કે કળિયુગ એટલે કૂડ-કપટ, દંભ, દુરાચાર, અસત્ય, અનીતિ એ અજ્ઞાનથી વ્યાપેલો સમય, તેવા સમયમાં એકાદ સન્માર્ગગામી, સદાચારી અને સત્યનો ઉપાસક પાકે, તો કોલસાની ખાણમાં હીરાની જેમ ઝળહળી ઊઠે છે. એટલે જ કળિયુગે સત્યપૂજા ફળપ્રદા એમ કહેવાયું છે. આ સત્યનારાયણનું વ્રત કરવાથી મનુષ્ય સઘળા દુઃખમાંથી છૂટી જાય છે.

સત્ય સ્વરૂપને કોઈ કાળ કહે છે, કોઈ તેને ઈશ્વર કહે છે. કોઈ તેને સત્યનારાયણ તો કોઈ સત્યદેવ કહે છે. એ સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્મા અનેક રૂપ ધારણ કરી સર્વના મનોરથો પૂર્ણ કરનારા છે.

કાળ સત્ય એટલા માટે કે બધાનો અંત લાવે છે, છતાં પોતે અનંત છે. જાતે અનાદિ છતાં સર્વનો આદિ આરંભક છે. તે કાલાત્મા ભગવાન સત્ય જે યમરાજને પણ મૃત્યુથી મારનાર છતાં અવિકારી છે.

ઈશ્વર સત્ય છે કારણ કે જેને જીવનના કલેશ, કર્મ કે કર્મનો વિપાક અને કર્મની ઈચ્છા સ્પર્શી શકતા નથી. તે સર્વ જગતનું સંચાલન કરે છે. તે ચરાચર વિશ્વનો નિયામક અને શાસક છે.

કોઈ તેને સત્યનારાયણ કે સત્યદેવ કહે છે. કારણકે સૃષ્ટિની રચના કર્યા પછી તેમાં વિશ્વચૈતન્ય અને પ્રત્યગાત્મા રૂપે આદિપુરુષ નારાયણે પ્રવેશ કર્યો જેનાથી ચરાચર વિશ્વકાર્યાન્વિત બન્યું. તે જ જીવનનું દૈવત ધારણ કરનારા દેવ સત્યદેવ છે તેને સત્યનારાયણ રૂપે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જે વિશ્વમાં વ્યાપક વિશ્વ ચૈતન્ય છે તે કાર્ય પરત્વે યોગ્ય એવું સગુણ-સાકારરૂપ ધારણ કરે છે. અને સર્વને ઈચ્છિત ફળ આપે છે.

સૂત પુરાણિકજી કહે છે : હે શ્રેષ્ઠ મુનિઓ ! આ કથાને જે નિત્ય (પ્રતિદિન) સાંભળે છે તથા અધ્યયન કરે છે તેનાં સર્વ પાપ સત્યનારાયણ ભગવાનની કૃપા-પ્રસાદથી નાશ પામે છે.

હે મુનીવરો ! જેમણે આ વ્રત કર્યું હતું; તેમનો બીજો જન્મ શો થયો તે કહું છું. શતાનંદ નામનો મહાજ્ઞાની બ્રાહ્મણ-સુદામા નામે બ્રાહ્મણ થયો. તે જન્મમાં શ્રીકૃષ્ણનું ધ્યાન કરી તે મોક્ષને પામ્યો. લાકડાં વેચનારો કઠિયારો જેણે આ વ્રત કર્યું તે બીજા જન્મમાં ગુહ નામનો રાજા થયો. (જેના ચરિત્ર માટે જુઓ રામાયણ કથા) તેણે તે જન્મમાં ભગવાન રામચંદ્રની સેવા કરી મોક્ષ પામ્યો. ઉલ્કામુખ નામનો રાજા હતો તે બીજા જન્મમાં દશરથ નામે રાજા થયો, જેમણે ભગવાન રંગનાથની ભક્તિ કરી અને તેથી

તે વૈકુંઠમાં ગયો. પરમધાર્મિક અને સત્યનું અનુસંધાન કરનાર એવો સાધુ વાણિયો બીજા જન્મે મોરધ્વજ રાજા થયો જેમણે કરવત વડે પોતાનું અર્ધું શરીર છેદાવીને (વહેરાવીને) કાશીમાં ભગવાનને અર્પણ કર્યું. યાદ કરો ભજન પંક્તિ.

“મોરધ્વજ રાજાના તન હરિ લેવા પધાર્યા તે ટાણે,
કાશીએ જઈને કરવત મેલાવ્યાં પુત્ર પત્ની બેઠે તાણે.”

— રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે.

તુંગધ્વજ રાજા જે હતો તે બીજા જન્મમાં સ્વાયંભુવ મનુ નામે રાજા થયો. જે સર્વ પ્રજાને ભગવદ્ ભક્ત બનાવી (મનુ સ્મૃતિ જેવો જીવનની આચારસંહિતા સમાન ગ્રંથ લખ્યો. તેમાં બતાવેલ કાયદાઓ અને નિયમ દ્વારા પ્રજા ધર્મ પાલનમાં તત્પર બની) અને અંતે તે શ્રી વૈકુંઠલોકમાં ગયો. આ વાત કથાકારે સત્યનારાયણની કથાના અંતિમ શ્લોક એટલે પાંચમા અધ્યાયના ૨૩મા શ્લોકના બીજા ચરણમાં આ રીતે મૂકી —

‘सर्वान् भागवतान् कृत्वा श्रीवैकुण्ठं तदाऽगमत्’

એની સાથે કથાની શરૂઆતના પ્રથમ શ્લોકનું પ્રથમ ચરણ પ્રથમ ગોઠવીએ અને પછી છેલ્લા શ્લોકનું છેલ્લું ચરણ મૂકીએ તો આ પ્રમાણે થાય.

व्यास उवाच : व्यासञ्च બોલ્યા.

एकदा नैमिषारण्ये ऋषयः शौनकादया ।

सर्वान् भगवतान् कृत्वा श्री वैकुण्ठं तदाऽगमत् ॥

અર્થઘટન : ‘એકદા’ તેમજ ‘નૈમિષારણ્ય’ શબ્દો આ કથાના પ્રથમ અધ્યાયમાં વિવેચન કર્યું છે તે મુજબ) એક જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સત્યસ્વરૂપ છે. તેના ધામ વૈકુંઠ એટલે જ્યાં વિશ્વની બધી ગતિવિધિ કુંઠિત થઈ જાય અથવા ભગવાનના સ્વરૂપમાં વિલીન થઈ જાય છે; ત્યાં જેના કર્મો શૂન્ય થયાં છે. તેવા શૌનકાદિ ઋષિઓ ગયા કેવી રીતે ? તો નિમિષે એટલે આંખના પલકારા અટકાવી એકાગ્રતા સાધી એકમેવ સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માની ઉપાસના માટે અસંગ બન્યા એટલે નૈમિષારણ્યનું જીવન બન્યું. એટલે ભગવાનનું સાન્નિધ્ય મળ્યું એ સીધી વાત છે. આ છે સમગ્ર કથાનો સારરૂપ મધ્યવર્તી વિચાર

આ પાંચમા અધ્યાયમાં કથાના મુખ્ય કથાનકો (પાત્રો)ની સદ્ગતિ થઈ એટલે આ અધ્યાયનું નામ સદ્ગતિ અધ્યાય.

“શ્રી સત્યનારાયણ ભગવાનકી જય”

(આ પ્રમાણે શ્રી સ્કંદપુરાણન્તર્ગત સત્યનારાયણ વ્રતકથાનો પાંચમો અધ્યાય સમાપ્ત)

❀ પરિશિષ્ટ ❀

કેટલાક વાંછાસિદ્ધિ પ્રયોગો

ભગવતિ શ્રુતિ કહે છે : ઔંવિષ્ણોઃ કર્માણિ પશ્યત યતો વ્રતાનિ પ્રસ્પર્શે । ઇન્દ્રસ્ય યુજ્યઃસખા ॥

‘વાંછિતાર્થ ફલપ્રદઃ’

ભગવાન વિષ્ણુ (સત્યનારાયણ) સર્વ જીવાત્માઓના સારા નરસાં કર્મોને જુએ. વ્રતને જુએ છે. તેઓ વ્રત અને કર્મના ફળના દાતા, દ્રષ્ટા અને સાક્ષી છે. તો એ મનના મનોરથ પૂર્ણ કરનારા, વાંછાસિદ્ધિના દાતા ભગવાન શ્રી સત્યનારાયણના કેટલાક વ્રત વિશિષ્ટ પ્રયોગો અહીં સર્વજનહિતાય પ્રગટ કરું છું. જેના અનુષ્ઠાન શ્રદ્ધા ભક્તિ વડે કરવાથી અવશ્ય મનોરથ પૂર્ણ થશે.

અહીં નીચે દશવિલ મંત્ર પ્રયોગો તદ્દન સરળ છે. કયા મંત્રનો પ્રયોગ કયા હેતુસર કરવો તેનો તો નિર્દેશ મંત્ર સાથે કરેલ છે જ.

પ્રત્યેક મંત્રના અનુષ્ઠાનનો આરંભ કોઈ શુભ મુહૂર્ત, શુભ પર્વ કે શુભ દિવસે કરવો વિશેષ ફળદાયક છે. એટલું જ નહિ, તે શીઘ્ર સિદ્ધિદાતા થાય છે.

નીચે દર્શાવેલ કોઈપણ મંત્રનું અનુષ્ઠાન શક્ય હોય ત્યાં સુધી સ્વયં આચરવું અથવા સુપાત્ર બ્રાહ્મણ દ્વારા કરાવવું. પ્રથમ ગણપતિ પૂજન, કલશ સ્થાપન, સ્વસ્તિપુણ્યાહવાચન, નવગ્રહ સ્થાપન પૂર્વક ભગવતી લક્ષ્મી સહિત શ્રી સત્યનારાયણ ભગવાનનું સ્થાપન કરી ખૂબ પ્રેમથી પૂજન કરવું. ત્યારબાદ જે હેતુ માટેના મંત્રનો પ્રયોગ કરવાનો હોય તે હેતુપૂર્વક સંકલ્પ કરી ભગવાન શ્રી સત્યનારાયણની વ્રત કથાના સંપૂર્ણ ૧૬૯ શ્લોક છે. તેની આગળ પાછળ તે મંત્રનો સંપૂર્ણ લઈને સમગ્ર વ્રતકથાનું પારાયણ કરવું અથવા બ્રાહ્મણ દ્વારા કરાવવું આમ, પ્રતિદિન એક એમ સાત પારાયણ સંપુટ ક્રમથી કરવા અથવા કરાવવા. રોજ શક્તિ અનુસાર ભગવાનને નૈવેદ્ય સમર્પણ કરવો. આરતી કરી ચરણામૃત અને પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો. પ્રથમ દિવસે સ્થાપન કરી સાત દિવસ સુધી ઘરમાં ભગવાનને બિરાજમાન કરવા, પૂજન કરવું અને સાત દિવસે સાત પારાયણ પૂર્ણ થતાં એકવાર શક્ય હોય તો કથા શ્રવણ કરવી. આમ કરવાથી ‘વાંછિતાર્થ ફલપ્રદઃ’ ‘વાંછિત ફળને આપનારા ભગવાન શ્રી સત્યનારાયણ કૃપા કરશે અને મનોરથ પૂર્ણ થશે.’

(૧) કોઈ પણ પ્રકારના દુઃખ નાશનો ઉપાય સૂચક મંત્ર.

કેનોપાયેન ચૈતષા દુઃખનાશો ભવેદ્ધુવમ્ ।

इति संचित्य मनसा विष्णुलोकं गतस्तदा ॥

(૨) ભગવાન સત્યનારાયણના સ્વરૂપનો હૃદયમાં વાસ થાય તેવો મંત્ર.

तत्र नारायणं देवं शुक्लवर्णम् चतुर्भुजम् ।

शंखचक्रगदापद्म वनमाला विभूषितम् ॥

- (૩) અનંત પ્રકારની શક્તિનો અવિભાવ થાય તેવો મંત્ર.
 દૃષ્ટ્વા તંદેવદેવેશં સ્તોતું સમુપચક્રમે ।
 નમો વાઙ્મનસાતીતરૂપાયનન્ત શક્તયે ॥
- (૪) ભગવાનના નિર્ગુણ સ્વરૂપની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય અને તાદાત્મ્ય સધાય તેવો મંત્ર.
 આદિમધ્યાત્મહીનાથ નિર્ગુણાય ગુણાત્મને ।
 સર્વેષામાદિભૂતાય ભક્તાનામાર્તિનાશિને ॥
- (૫) પોતાના તેમજ અન્ય કોઈ વ્યક્તિના મનના વિચારો સમજાય અને ભેદ ભરમોનો ઉકેલ મળે તેવો મંત્ર
 શ્રુત્વા સ્તોત્રં તતો વિષ્ણુર્નારદં પ્રત્યભાષત ।
 કિમર્થમાગતોઽસિ ત્વં કિં તે મનસિ વર્તતે ॥
- (૬) તમામ પ્રકારના કલેશનું શમન થાય તેવો મંત્ર.
 મૃત્યુર્લોકે જનાઃ સર્વે નાના કલેશ સમન્વિતાઃ ॥
 નાનાયોનિસમુત્પન્નાઃ પર્ચ્યંતે પાપકર્મભિઃ ॥
- (૭) દુઃખ, શોકાદિનો નાશ, ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ, સૌભાગ્ય અને સંતતિની પ્રાપ્તિ અને સર્વત્ર વિજય મળે તેવો મંત્ર.
 દુઃખશોકાદિશમનં ધનધાન્યપ્રવર્ધનમ્ ।
 સૌભાગ્યસંતતિકરં સર્વત્ર વિજયપ્રદમ્ ॥
- (૮) નૃત્ય અને સંગીતમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત થાય અને નાદ બ્રહ્મના અનુસંધાનથી સત્યનારાયણના નિજધામની પ્રાપ્તિ થાય તેવો મંત્ર.

સપાદં ભક્ષયેદ્ ભક્તયા નૃત્યાગીતાદિકં ચરેત્ ।

તતશ્ચ સ્વગૃહં ગચ્છેત્ સત્યનારાયણં સ્મરન્ ॥

(૯) બ્રાહ્મણની દરિદ્રતા દૂર થાય તેવો મંત્ર,

બ્રાહ્મણોઽતિવદરિદ્રોઽહં ભિક્ષાર્થં વૈ ભ્રમે મહીમ્ ।

ઉપાયં યદિ જાનાસિ કૃપયા કથય પ્રભો ॥

(૧૦) કોઈ પણ જાતના મનોરથ પૂર્ણ થાય. તેવો સર્વોત્કૃષ્ટ મંત્ર
શ્રી ભગવાને સ્વમુખે કહેલો.

સત્યનારાયણો વિષ્ણુર્વાચ્છિતાર્થ ફલપ્રદઃ ।

તસ્ય ત્વં પૂજનં વિપ્ર કુરુષ્વ વ્રતમુત્તમમ્ ॥

(૧૧) સર્વ પ્રકારના પાપમાંથી મુક્તિ અને દુર્લભ મોક્ષની પ્રાપ્તિ
કરાવનારો મંત્ર

એવં નારાયણસ્યેદં વ્રતં કૃત્વા દ્વિજોત્તમઃ ।

સર્વપાપવિનિર્મુક્તી દુર્લભં મોક્ષમાપ્તવાન્ ॥

(૧૨) ધંધામાં તેજી આવે, પડતર માલનો સારો ભાવ મળે તેવો મંત્ર.

તદ્વિને કાષ્ઠ મૂલયં ચ દ્વિગુણં પ્રાપ્તવાનસૌ ।

તતઃ પ્રસન્ન હૃદયઃ સુપક્વં કદલી ફલમ્ ॥

(૧૩) સંતાન પ્રાપ્તિનો મંત્ર.

(૧) મમાપિ સંતતિર્નાસ્તિ હ્યેતસ્માજ્જાયતે ધ્રુવમ્ ।

તતો નિવૃત્ય વાણિજ્યાત્સાનંદો ગૃહમાગતઃ ॥

(૨) માર્યા-યે કથિતં સર્વં વ્રતં સંતતિદાયકમ્ ।

તદા વ્રતં કરિષ્યામિ યદા મે સંતતિર્ભવેત્ ॥

ઉપર સંતાન પ્રાપ્તિના બે મંત્રો જણાવ્યા છે તે પૈકી પ્રથમ એક મંત્ર સ્ત્રીએ અને બીજો મંત્ર પુરુષે. આમ, બંને પતિ-પત્ની સાથે અથવા સમય-સંજોગાનુસાર પુરુષ યા સ્ત્રી મંત્રનું પૃથક આરાધન કરે તે પણ હિતાવહ છે.

(૧૪) કન્યાને વિવાહાર્થ યોગ્ય વર શોધી આપનારો મંત્ર :

વિવાહાર્થં ચ કન્યાયા વરં શ્રેષ્ઠં વિચારય ।

તેનાજ્ઞપ્તશ્ચ દૂતોઽસૌ કાંચન નગરં યયો ॥

(૧૫) વિદેશમાં વસતા માનવને વેપાર ધંધાની વૃદ્ધિ થાય અને સારું ધન મળે તેવો મંત્ર :

રત્નસારંપુરે રમ્યે ગત્વા સિંધુસમીપતઃ ।

વાણિજ્યમકરોત્ સાધુર્જામાત્રા શ્રીમતા સહ ॥

(૧૬) વચનબ્રષ્ટને શ્રાપ આપતો મંત્ર :

ભ્રષ્ટપ્રતિજ્ઞામાલોક્ય શાપં તસ્મૈ પ્રદત્તવાન્ ।

દારુણં કઠિનં ચાસ્ય મહદ્દુઃખં ભવિષ્યતિ ॥

(૧૭) ચોરાયેલું ધન પાછું મળે તેવો મંત્ર :

તત્પશ્ચાદ્ ધાવકાન્ દૂતાન્ દષ્ટ્વા ભીતેન ચેતસા ।

ધનં સંસ્થાપ્ય તત્રેવ સ તુ શીઘ્રમલક્ષિતઃ ॥

(૧૮) વિદેશ વસતા સ્વજન જલદીથી પાછા ફરે તે માટેનો મંત્ર :

વ્રતં ચક્રે સૈવ સાધ્વી બંધુભિઃ સ્વજનૈઃ સહ ।

ભર્તુ જામાતરૌ ક્ષિપ્રમાગચ્છેતાં સ્વમાશ્રમમ્ ॥

અહીં આ મંત્રમાં ‘મર્તુજામાતારૌ’ શબ્દ છે તેની જગ્યાએ જે વ્યક્તિને જલદીથી ઘરે બોલાવવાની ઇચ્છા હોય તેનું નામ મૂકવું અને તે પ્રમાણે મંત્રનું આરાધન કરવું જરૂરી છે. ભગવત્કૃપાથી ઘર છોડી ભાગી ગયેલી વ્યક્તિ પોતાના ઘેર જરૂર પાછી ફરશે.

(૧૯) સ્વપ્નમાં ભગવાન જરૂરી માર્ગદર્શન આપે અને બંધનમુક્ત થાય તે માટેનો મંત્ર :

દર્શયામાસ સ્વપ્નં હી ચંદ્રકેતુ નૃપોત્તમમ્ ।

બંદિનૌ મોચય પ્રાતર્બણિકૌ નૃપસત્તમ્ ॥

(૨૦) કોઈએ પડાવી લીધેલું ધન પાછું અપાવનારો મંત્ર

દેયં ધનં ચ તત્સવં ગૃહીતં યત્વયાધુના ।

નો ચેત્વાં નાશયિષ્યામિ સરાજ્યં ઘનપુત્રકમ્ ॥

(૨૧) વસ્ત્રાલંકાર અને પુરસ્કારની પ્રાપ્તિ થાય તેવો મંત્ર.

વસ્ત્રાલંકારકં દત્વા પરિતોષ્ય નૃપશ્ચ તૌ ।

પુરસ્કૃત્ય વણિકપુત્રૌ વચસાઽતોષયદ્ભૃશમ્ ॥

(૨૨) મોહ અને માયાની નિવૃત્તિ થાય તેવો મંત્ર.

મુહોઽહં ત્વાં કથં જાને મોહિતસ્તવ માયયા ।

પ્રસીદ પૂજયિષ્યામિ યથાવિભવ-વિસ્તરૈઃ ॥

(૨૩) આશ્ચર્યમય ઘટનાનો ઉકેલ કરે તેવો મંત્ર.

ત્વન્માયામોહિતાઃ સર્વે બ્રહ્માદ્યોસ્ત્રિદિવોકસઃ ।

ન જાનંતિ ગુણાન્નૃપં તવાશ્ચર્યમિદં પ્રભો ॥

(૨૪) શ્રી સત્યનારાયણની કૃપા થકી હસતાં હસતાં શરીર છૂટે અને પરલોકમાં ઉત્તમ ગતિ થાય તેવો મંત્ર.

હર્ષેણ ચાભવત્ પૂર્ણઃ સત્યદેવપ્રસાદતઃ ।

નાવં સંયોજ્ય યત્નેન સ્વદેયગમનં કૃતમ્ ॥

(૨૫) મનગમતો સંદેશો મળે તેવો મંત્ર :

દુતોઽસૌ નગરં ગત્વા સાધુભાર્યા વિલોક્ય ચ ।

પ્રોવાચ વાંછિતં વાક્યં નત્ત્વા બદ્ધાંજલિસ્તદા ॥

(૨૬) પતિના દર્શનની જિજ્ઞાસા ફળે તેવો મંત્ર :

વ્રજામિ શીઘ્રમાગચ્છ સાધુસંદર્શનાથ ચ ।

ઇતિ માતૃવચ શ્રુત્વા વ્રતં કૃત્વા સમાપ્ય ચ ।

(૨૭) બ્રાંતિ-બ્રમણની નિવૃત્તિ થાય તેવો મંત્ર :

અતિશોકેન સંતપ્તશ્રિતયામીસે ધર્મવિત્ ।

હૃતં વા સત્યદેવેન ભ્રાંતોઽહં સત્ય માયયા ॥

(૨૮) ખોવાયેલો પતિ પાછો મળે તેવો મંત્ર :

લબ્ધમર્ત્રી સુતા સાધો ભવિષ્યતિ ન સંશયઃ ।

કન્યકા તાદૃશં વાક્ય શ્રુત્વા ગગનમંડલાત્ ॥

(૨૯) દરિદ્રતા દૂર થાય, ધન મળે અને બંધનમાં પડેલો હોય તે બંધનમુક્ત થાય તેવો મંત્ર.

ધનધાન્યાદિક તસ્ય ભવેત્ સત્યપ્રસાદતઃ ।

દરિદ્રો લભતે વિત્તં બદ્ધો મુચ્યેત્ બંધનાત્ ॥

(૩૦) ભયમાંથી મુક્તિ થાય અને ઈચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય તેવો મંત્ર :

भीतो भयात्प्रमुच्येत् सत्यमेव न संशयः ।

इप्सितं च फलं भुक्त्वा चांते सत्यपुरं व्रजेत् ॥

ભગવાને ગીતામાં કહ્યું કે 'સંશયાત્મા વિનશ્યતિ' સંશય કરનારનો વિનાશ જ થાય છે. તે સિવાય કોઈ ફળ મળતું નથી. શ્રદ્ધા, ભક્તિથી યુક્ત થઈને જે આરાધના કરે, વ્રત કરે 'ઇપ્સિતં ચ ફલં ભુક્ત્વા ચાં તે સત્યપુરં વ્રજેત્ ।' તેના મનના મનોરથ પૂર્ણ થાય છે અને અંતે સત્યલોકમાં તેનો વાસ થાય છે. આ શંકા વગરની વાત છે. અસ્તુ.

नमामि नारायणपादपंकजं करोमि नारायणपूजनं सदा ।

वदामि नारायणनामनिर्मलं स्मरामि नारायणसत्यरूपम् ॥

卐 सत्य मन्त्र सुधा 卐

सत्यनारायणं देवं वन्देऽहम् कामदं प्रभुम् ।
लीलया विततं विश्वं येन तस्मै नमो नमः ॥ १ ॥
सत्यं सत्यं सदा सत्यं सत्यनारायण स्वयं ।
सत्यस्य भवतो मूर्तिः सत्याधार नमोऽस्तुते ॥ २ ॥
सत्यनारायणं वन्दे शुक्लवर्ण-चतुर्भुजम् ।
शंख चक्र गदा पद्म वनमाला विभूषितम् ॥ ३ ॥
पीताम्बरं नवाम्भोज लोचन स्मित शोभनम् ।
वनमाला मधुव्रात चुम्बिताङ्घ्रि सरोरुहम् ॥ ४ ॥
दुःखोदधि निमग्नानां तारणं चरणं हरेः ।
कुशलाः शरणं यान्ति नेतरे विषयात्मनाः ॥ ५ ॥
सत्यदेव-देवेशं व्यास नारद संस्तुते ।
नमो वाङ्मनसातीत रुपायानन्तशक्तये ॥ ६ ॥
सर्वेषामादि भूताय निर्गुणाय गुणात्मने ।

आदिमध्यांतहीनाय भक्तानामार्तिनाशिने ॥ ७ ॥

दारिद्र्य शोक त्रिविध संतापहरणं हरेः ।

चरणं शरणं श्रेष्ठं मोक्षदं मलमोचनम् ॥ ८ ॥

त्वन्माया-मोहिताः सर्वे ब्रह्माद्यास्त्रिदिवौकसः ।

न जानन्ति गुणान् रूपं तवाश्चर्यमिदं प्रभो ॥ ९ ॥

मूढोऽहं त्वां कथं जाने मोहितस्तव मायया ।

कृपया सत्यदेवस्य सकलं सुखदं मम ॥ १० ॥

बहुरूपः सत्यसन्धः सर्वव्यापीनिरंजनः ।

क्षमस्व चापराधं मे अनृतं आचरितं मया ॥ ११ ॥

प्रणमामि जगन्नाथं जगत्कारण कारणम् ।

अनाथनाथं शिवदं तापत्रय विमोचनम् ॥ १२ ॥

सत्यनारायणो विष्णुवांछितार्थ फलप्रदः ।

सर्वदा स्मरणं कुर्यात् सत्यधर्मपरायणम् ॥ १३ ॥

सत्यरूपी सत्यानन्दो सत्यनारायणं हरिम् ।

यत्सत्यत्वेन जगतः सत्यं तं त्वां नमाम्यहम् ॥ १४ ॥

प्रणमामि सदा भक्त्या सत्यनारायणं परम् ।

ममापराधिनो मौढ्यं क्षमस्व त्वं कृपानिधे ! ॥ १५ ॥

सुरासुरनरा नागा दुराचाराः कृपालवः ।

सर्वे त्वद्भूगतो जाता अपराधं क्षमस्वमे ॥ १६ ॥

ममाग्रे वसति सत्यं पृष्ठे वामे च दक्षिणे ।

सत्यदेवं नमऽस्तुभ्यं सत्यं नित्यं भजाम्यहम् ॥ १७ ॥

नमः सत्यनारायणायास्य कर्त्रे

नमःशुद्ध सत्त्वाय विश्वस्य भर्त्रे ।

करालाय कलात्मकायास्य हर्त्रे

नमस्ते जगन्मङ्गलायात्तमूर्ते ॥ १८ ॥

जिह्वे रसज्ञे वदेकं च सत्यं

पश्यतमेकं सत्यं च नेत्रे ।

क्षेत्रे मम द्वे सत्यं शृणुतं

नित्यं भजामि परमेक सत्यम् ॥ १९ ॥

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं

सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये

सत्यस्य सत्यमृत सत्यनेत्रं

सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २० ॥

वाङ्मनोऽगोचरस्य किञ्चिद् वर्णितम् मया ।

धन्योऽहम् कृतार्थोऽस्मि भवोऽद्य सफलो मम ॥ २१ ॥

० ० ०

सत्यमेवीश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।

सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ २२ ॥

रूपं महत्ते स्थिमत्र विश्वं

ततश्च सूक्ष्मं जगदेतदीश ।

रूपाणि सर्वाणि च भूतभेदा-

स्तेष्वन्तरात्माख्यमतीव सूक्ष्मम् ॥ २३ ॥

तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणाना-

मगोचरे यत्परमात्मरूपम् ।

किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति

तस्मै नमस्ते सत्येश्वराय ॥ २४ ॥

શ્રી સત્યનારાયણ બાવની

જય સત્યેશ્વર વિષ્ણુ કૃપાલ, તું તો છે જગનો આધાર.
નારદ મુનિને કરી નિમિત્ત, પ્રગટ્યા સત્યેશ્વર નિશ્ચિત.
સ્કંદપુરાણે રેવાખંડે, મહિમા ગાયો તુજ ભગવંત.
પવિત્ર નૈમિષ જંગલ ધામ, તપોનિધિનો જ્યાં વિશ્રામ. ૪

શૌનક આદિ ભેગા થાય, સૂત મુનિને પૂછે ત્યાંય.
નાનું પણ ઉત્તમ વ્રત ખાસ, બતલાવો અમને મુનિરાજ.
બોલ્યા સુતજી જ્ઞાનનિધાન, શ્રવણ કરો તમે સત્યવિધાન.
એકવાર નારદમુનિરાય, મૃત્યુ લોકમાં ફરવા જાય. ૮

કર્મબંધને દુઃખી જન, જોઈ અકળાયું મુનિમન.
વિષ્ણુધામમાં નારદ જાય, ભદ્રભાવ હૈયે ઊભરાય.
શંખ ચક્ર બે શોભે હાથ, ગદા પદ્મ પણ દિયે સાથ,
શુકલવર્ણ કંઠે વનમાળ, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ બ્રહ્મ પુરાણ. ૧૨

- નારદસ્તવને પ્રભુ પ્રસન્ન પૂછ્યું ‘આવ્યા કેમ મહંત ?’
 મુનિવર બોલ્યા, ‘કૃપાનિધાન, બતાવો ઉત્તમ વ્રતવિધાન’
 પ્રભુ કહે, ‘જુઓ મુનિરાજ, સત્યવ્રત અર્પુ હું આજ.
 વ્રત કરનાર કરે ઉપવાસ, પવિત્ર બનાવે નિજ આવાસ. ૧૬
- સુંદર મંડપ રચી નિરધાર, પ્રથમ પૂજે શ્રીગણરાય.
 નારાયણનું કરી પૂજન, ભાવે કરવું કથાશ્રવણ.
 શ્રદ્ધાથી સંબંધી સાથ, માનભોગનો કરે પ્રસાદ.
 ભક્તિથી પૂજન કરનાર, ભક્તિ-મુક્તિ લાભ અપાર.’ ૨૦
- સત્યવ્રત અર્પે ભગવંત, મુનિમન ત્યારે થયું પ્રસન્ન.
 નિર્ધન બ્રાહ્મણ ભોગવે ત્રાસ, કાશીમાં કરતો નિવાસ.
 વિપ્ર ફરે ભિક્ષાર્થે જ્યાં, દ્વિજરૂપે પ્રભુ જઈને ત્યાં.
 સમજાવ્યું આ વ્રતવિધાન, બ્રાહ્મણને થયું સાચું જ્ઞાન. ૨૪
- ભિક્ષાર્થે છોડ્યો નિવાસ, વિશ્વંભરનો છે વિશ્વાસ.
 મળ્યું ઘણું વળી આનંદ થાય, ભાવે પૂજ્યા શ્રી પ્રભુરાય.
 ભક્તિથી થઈ પૂરી આશ છૂટ્યો નિર્ધનતાનો ત્રાસ.
 કાષ્ઠવિક્રય કરતો એક, કઠિયારો ગયો દ્વિજને ઘેર. ૨૮

પ્રત કરતા બ્રાહ્મણની પાસ, મેળવ્યો એણે પ્રતવિસ્તાર.
 કાજ વેચીને કર્યું પૂજન, છૂટ્યાં એના ભવબંધન.
 ભદ્રશિલા સરિતાને ઘાટ, ઉલ્કામુખ રાણીની સાથ.
 સેવા કરતો ભાવ અપાર, વણિક પૂછે પ્રતનો સાર. ૩૨
 નારાયણ આપે સંતાન, તો હું પૂજું શ્રી ભગવાન.
 પ્રભુકૃપા એના પર થાય, કન્યારત્નનો જન્મ જ થાય.
 દીકરી મોટી કરવા કાજ, લગ્ન સમયે પ્રતની વાત.
 સમજાવી પત્નીને ત્યાં વેપારે નીકળ્યો એ જ્યાં. ૩૬
 ફરીને આવ્યો એ નિજધામ, કીધું કન્યાદાનનું કામ
 ચંદ્રકેતુના બનીને ચોર, પાપ ભોગવે વૈશ્યો ધોર.
 લીલાવતીએ કર્યું સ્તવન, વૈશ્યોના છૂટ્યાં બંધન.
 સાધુ વણિક કરે જ્યાં દાન, દંડિન થઈ યાચે ભગવાન. ૪૦
 વૈશ્ય કરે વાણીનું પાપ, વેલાપત્ર થયું ધન સાથ.
 વણિક સ્વામિને શરણે જાય, અભયવચનથી સુખી થાય.
 ભરણી આગે જ્યાં નિજગામ, મોકલે ઘેરે શુભવિધાન
 માતાપુત્રી થયા પ્રસન્ન, પૂજે કલાવતી ભગવંત. ૪૪

પ્રસાદ ત્યાગે વિહવળ મન. પતિ ન જોતા ગયો ઉમંગ.

લઈ પ્રસાદને આવી જ્યાં, જોવા પિતા, પતિને ત્યાં.

વણિક પૂજે પ્રભુ વારંવાર, તરી ગયો એ પણ સંસાર.

અભિમાની તુંગધ્વજરાય, પ્રસાદ ત્યાગે દુઃખી થાય. ૪૮

પ્રભુ ભજયા ગોવાલો સાથ, છૂટી ભવબંધનની ગાંઠ.

બાર પૂર્ણિમા બાવન પાઠ, કરતા ફળશે તેની આશ.

ધૂપ કરી ગાયે નિત પ્રેમ, સત્ય બાવની પૂરશે નેમ.

વંદુ પ્રભુને વારંવાર, બોલો જય જય સત્ય-કૃપાલ. ૫૨

શ્રી સત્યનારાયણની આરતી

જય દેવ જય દેવ, જય લક્ષ્મી રમણા, પ્રભુ
સત્યનારાયણ સ્વામી (૨) જય પાતક હરણા... જય
રત્ન જડિત સિંહાસન, અદ્ભુત છબી રાજે પ્રભુ
નારદ કરત નિરાંજન (૨) ઘંટા ધ્વનિ વાજે... જય
વૃદ્ધ થઈ દ્વિજ કારણ, વિપ્રનું કાર્ય કર્યું, પ્રભુ
વિધિથી વ્રત કરી તેણે (૨) મોક્ષ ગમન કર્યું.... જય
કાષ્ટકેતુ દુર્બલ, તે પર કૃપા કરી, પ્રભુ
ચંદ્રકેતુ એક રાજા (૨) તેની વિપત હરિ... જય
વણિક સાધુ જમાઈ, બંધનથી છૂટ્યા, પ્રભુ
સુખ સંપત્તિ પામી (૨) ભવનાં બંધન તૂટ્યાં... જય
ગોવાળ સંગ રાજાએ, વનમાં ભક્તિ કરી, પ્રભુ
મનવાંછિત ફળ દીધાં (૨) દીન દયાળ હરિ... જય
ભાવ ભક્તિને કારણ, ક્ષણ ક્ષણ રૂપ ધર્યાં, પ્રભુ
જેણે શ્રદ્ધા કીધી (૨) તેનાં કાર્ય સર્યાં... જય
ચહે પ્રસાદ સવાયો, કદલી ફળ મેવા, પ્રભુ
ધૂપ દીપ તુલસી દલ (૨) રાજી રહે દેવા... જય
સત્ય દેવની આરતી, જે કોઈ ગાશે, પ્રભુ
સુખ સંપત્તિ પામી (૨) સત્ય લોક જાશે... જય

શ્રી સત્યનારાયણની કથાની પૂજા તેમજ સામગ્રીની યાદી

શ્રી ૧।

॥ શ્રી ગણેશાય નમઃ ॥

॥ શ્રી સત્યનારાયણાય નમઃ ॥

શ્રીફળ નં. ૨

સોપારી ૧૦૦ ગ્રામ

કંકુ

અબીલ

ગુલાલ

સિંદુર

અગરબત્તી બંડલ-૧

ચંદન (અષ્ટગંધ)

કપુર ગોટી-૧

નાહું

દ્રાક્ષ ૫૦ ગ્રામ

ખારેક ૫૦ ગ્રામ

કમરકાકડી ૫૦ ગ્રામ

એલચી ૨૫ ગ્રામ

લવીંગ ૨૫ ગ્રામ

સાકર ૧૦૦ ગ્રામ

સૂકોમેવો ૧૦૦ ગ્રામ

કોપરૂ વાટી ૧

લાલ કટકો ૧ મીટર

સફેદ કટકો ૧ મીટર

ધોતિયું અથવા પીતાંબર

તાંબાની લોટી-તરભાણી-૧

ઘઉં કિલો ૧

ચોખા કિલો ૧

રવો

ઘી

ખાંડ

દૂધ

દહીં ૦ શેર

મધ ૫૦ ગ્રામ

શેરડી નંગ-૪

કેળનાં પાન નંગ-૪

ફૂલની જટા-૧

ફૂલના હાર નં.-૪

છુટા ફૂલ, દરોઈ, તુલસીપત્ર ૧૧૦૦

કેળાં, જમરૂખ, દાડમ,

મોસંબી, ચીકુ,

નારંગી, સફરજન વગેરે ફળો

પાન-૨૫

મીઠાઈ ગ્રામ ૫૦૦

સામગ્રી માટે

ચારોળી, એલચી, લાલદ્રાક્ષ

શીરાની
સામગ્રી માટે
દરેક વસ્તુ
સવાઈ લેવી.

તેખન અને સંશોધનકર્તા - શરદચંદ્ર ઈશ્વરલાલ પુરોહિત

શ્રીમાન પુરોહિત (શરદ વસિષ્ઠ) અનેક વિષયોના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન, સંશોધક સાહિત્યકાર તરીકે જાણીતા છે. કોઈ પણ ગૂઢ વિષય પસંદ કરી મહાવિદ્યાર્થી તરીકે તેના મર્મ સુધી પહોંચી વિષયને ન્યાય આપવો તેમને માટે સ્વભાવગત છે. તેમનાં પ્રત્યેક પુસ્તકો અન્ય પ્રકાશનો કરતાં અલગ દૃષ્ટિકોણથી લખાયેલાં ચિંતનસભર છતાં સ્વાન્તઃ સુખાય અને સર્વજન ઉપયોગી છે, જેને વિદ્વાનો, સાધુ-સંતો પણ આવકારે છે.

સામાન્યતઃ તેખકની તત્ત્વશોધક વૃત્તિ, જ્ઞાન પ્રગલ્ભતા, યોગાનુભૂતિ અને ઉપાસના પદ્ધતિ સાથે કર્મઠતા તેમજ શાસ્ત્રીય અભિગમ તેમના ગ્રંથોના માધ્યમથી પ્રકટ થાય છે.

— પ્રકાશક

ગુર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડીંગ, સીમા હોલ સામે, 100 ફૂટ રોડ,
પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15

Website : www.gspbooksmall.com
email : gurjarprakashan@gmail.com
FB/GurjarSahityaPrakashan
Phone : 26934340 Mo. : 9825268759

ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત પુસ્તકોનો એસી શો રૂમ

- ▶ આપની સંસ્થા, ઘર, શાળા-કોલેજમાં પુસ્તકમેળો યોજવા માટે અમારો સંપર્ક કરો.
- ▶ વિશેષ પ્રસંગોએ ભેટ આપવા લાયક પુસ્તકો આપના નામ-સરનામા ફોટા સાથે તૈયાર કરીને આપવામાં આવશે.
- ▶ કોઈપણ પુસ્તક/મેગેઝીન માટે ડિઝાઈનિંગ અને પ્રિન્ટિંગથી પબ્લિકેશન સુધીની સુવિધા મળશે.

ISBN : 978-93-85581-52-6

Rs. 170/-